

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ વિરચિત

સમ્યગ્દષ્ટિદ્વાત્રિંશિકા

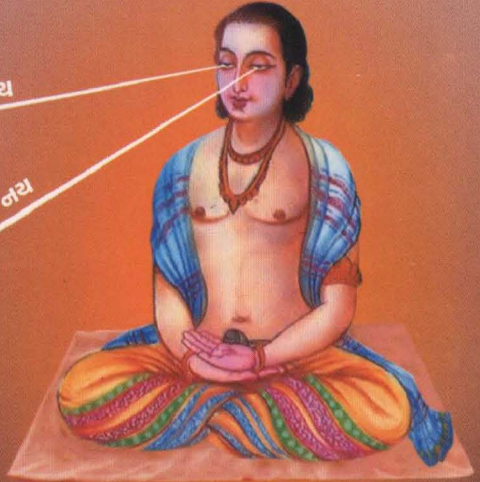
શબ્દશઃ વિવેચન

પંદરમી બીજીશી

દ્રવ્યાર્થિક નય

પર્યાચાર્થિક નય

महामहोपाध्याय श्रीमद् यशोविजयशु महाराज विरचित
द्वात्रिंशद्द्वित्रिंशिका अंतर्गत

सम्यग्दृष्टिद्वात्रिंशिका

शण्दशः विवेचन

✦ मूण ग्रंथकार तथा टीकाकार ✦

लघुहरिभद्रसूरि महामहोपाध्याय श्रीमद् यशोविजयशु महाराज

✦ आशीर्वाददाता ✦

व्याख्यानवाचस्पति, शासनप्रभावक स्व. प. पू. आचार्यद्वेष
श्रीमद् विजय रामचंद्रसूरीश्वरशु महाराज तथा
षड्दर्शनवेता प्राच्यनिक प्रतिभाधारक स्व. प. पू. मुनिप्रवर
श्री मोहजितविजयशु महाराज तथा वर्तमान श्रुतमर्मज्ञाता
विद्वान प. पू. गणिवर्य श्री युगलूषणविजयशु महाराज

✦ विवेचनकार ✦

पंडितवर्य श्री प्रवीणचंद्र जीमशु मोता

⊙ संकलन-संशोधनकारिका ⊙

प. पू. लकितसूरीश्वरशु महाराजना समुदायना प्रशांतमूर्ति
गच्छाधिपति प. पू. प्रेमसूरीश्वरशु महाराजना आज्ञावर्तिनी
साध्वीशु सुरेन्द्रश्रीशु महाराजना शिष्या साध्वीशु ञोधिरत्नाश्रीशु

: प्रकाशक :

ऋतार्थगंगा

प, जैन मर्यन्ट सोसायटी, इत्तेडपुरा रोड, पालडी, अमदावाद-७.

सभ्यगृह्छिद्वात्रिंशिका शण्डशः विवेचन

❖ विवेचनकार ❖

पंडितवर्य श्री प्रवीणचंद्र भीमशु मोता

वीर सं. २५३३ ❖ वि. सं. २०९३

आवृत्ति : प्रथम ❖ नकल : ५००

मूल्य ३. ५०-००

卐 आर्थिक सहयोग 卐

प. पू. मुनिराज श्री विश्वदर्शनविजयशु म. सा.नी प्रेरणाथी
पूज्यश्रीना उ४मा वर्षनी दीक्षातिथि निमित्ते
वाचनाना आराधको तरङ्गथी ज्ञानभक्ति.
पोष ५६-९०, वि. सं. २०९३

: मुख्य प्राप्तिस्थान :

नितार्थगंगा

७९

प, जैन मर्यान्ट सोसायटी, इत्तेडपुरा रोड, पालडी, अमदावाड-७.

❖ मुद्रक ❖

मुद्रेश पुरोहित

सूर्या ओइसेट, आंभली गाम, सेटेलाईट-ओपल रोड, अमदावाड-५८.

卐 : प्राप्तिस्थान :卐

* अमदावाद :

गीतार्थ गंग्ग

प, जैन मर्यन्ट सोसायटी,
स्नेहपुरा रोड, पालडी, अमदावाद-७.
☎ (०७८) २५५०४८११, ३२८११४७१

* मुंबई :

श्री निकुंजभाई आर. भंडारी

विष्णु मंडल, त्रीजे माणे,
गरवारे पेवेलीयननी सामे,
डी-रोड, चर्यगेट, मुंबई-४०००२०.
☎ (०२२) २२८१४०४८

श्री ललितभाई धरमशी

३०२, चंदनबाणा ओपार्टमेन्ट,
जवाहरलाल नहेरु रोड,
सर्वोदय पार्श्वनाथनगर,
जैन टेरासर पाछण, मुकुंड (वे), मुंबई-८०.
☎ (०२२) २५५८०५१४, २५५८५०३०

* सुरत :

डॉ. प्रफुलभाई जे. शेट
डी-१, अर्पण ओपार्टमेन्ट,
बाबु निवासनी गली,
टीमलीयावाड, सुरत-३८५००१.
☎ (०२५१) ३०१३२४४

* BANGALORE :

Shri Vimalchandji

C/o. J. NEMKUMAR & COMPANY
Kundan Market, D. S. Lane,
Chickpet Cross, Bangalore-53.
☎ (080) (O) 22875262, (R) 22259925

श्री नटवरभाई ऐम. शाह (आफ्रिकावाणा)
डी-८०४, समर्पण टावर्स, धरडा धर पासे,
१३२ कूटरींग रोड, नारणपुरा, अमदावाद-१३.
☎ (०७८) २७४७८५१२

श्री हिमांशुभाई ऐन. शेट

ऐ-२/४१, अशोक सम्राट, त्रीजे माणे,
दकतरी रोड, गौशाणा लेन, बीना ज्वेलर्सनी
उपर, मलाड (ई.), मुंबई-४०००८७.
☎ (०२२) ३८४३८४३४
(मो.) ८३२२२७४८५१

* जामनगर :

श्री उदयभाई शाह

C/o. मडावीर अगरबत्ती वर्क्स
C-७, सुपर मार्केट, जयश्री टोकीजनी सामे,
जामनगर-३६१००१.
☎ (०२८८) २५७८५१३

* राजकोट :

श्री कमलेशभाई दामाणी

“जिनाजा”, २७, करणपरा,
राजकोट-३६०००१.
☎ (०२८१) २२३३१२०

ॐ પ્રકાશકીય ॐ

“ગીતાર્થ ગંગા”નું મુખ્ય લક્ષ્ય તો આપણા ઉપકારી પૂર્વાચાર્યો જેવા કે પ. પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ, પ. પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ સાહેબ આદિ રચિત જૈનશાસ્ત્રોમાં પથરાયેલાં વિવિધ પરમાર્થભૂત તત્ત્વોનાં રહસ્યોનું નય, નિક્ષેપ, વ્યવહાર, નિશ્ચય સાપેક્ષ અર્થગાંભીર્યપૂર્ણ વિશ્લેષણ કરવાનું છે, જેથી શ્રી જૈનસંઘને તે તે પદાર્થોના સર્વાંગી બોધમાં સહાય મળે. આ કાર્ય અત્યંત વિસ્તારવાળું અને ગહન છે, ઘણાં સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો આમાં સહાય કરી રહ્યાં છે, શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ પણ સૌ સોને યોગ્ય કાર્યો સંભાળી રહ્યાં છે, તે અનુસાર કામ બહાર આવી રહ્યું છે અને ક્રમસર આવતું રહેશે. દરમ્યાન શ્રી સંઘમાંથી જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુઓ તથા શ્રાવકો-શ્રાવિકાઓ તરફથી એવી માંગ વારંવાર આવે છે કે પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી મહારાજ સાહેબનાં તથા પૂ. ગણિવર્ય શ્રી યુગભૂષણવિજયજી મહારાજ સાહેબનાં જુદા જુદા વિષયો પરનાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનો તથા પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ મોતાએ વિવિધ શાસ્ત્રીય વિષયો પર કરેલાં વિવેચનો છપાવીને તૈયાર કરવામાં આવે તો સકળ શ્રી સંઘને ચોક્કસ લાભદાયી નીવડે. આવી વિનંતીઓને લક્ષ્યમાં રાખીને ટ્રસ્ટે લક્કી કર્યું છે કે આવાં વ્યાખ્યાનો તથા વિવેચનોનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાં અને તેને માત્ર એક સંલગ્ન પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્વીકારવી. આ કામ ગીતાર્થ ગંગાના મુખ્ય લક્ષ્યથી સહેજ ફંટાય છે, બોધની વિવિધતા અને સરળતાની દૃષ્ટિએ પણ ભિન્ન પ્રકારે છે, છતાં તત્ત્વજિજ્ઞાસુ માટે હિતકારી હોવાથી તેમ જ અતિ માંગને કારણે ઉપર્યુક્ત વિનંતી લક્ષમાં રાખીને આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખેલ છે.

તત્ત્વજિજ્ઞાસુ જીવો માટે આવાં પુસ્તકો સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની આરાધનામાં ઉપયોગી થશે, તેવી આશા સહિત -

પ, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી,
ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

ટ્રસ્ટીગણ
ગીતાર્થ ગંગા

સર્વ હક્ક ગીતાર્થ ગંગા ટ્રસ્ટને આધીન છે.

ગીતાર્થ ગંગા દ્વારા પ્રકાશિત વ્યાખ્યાનના ગ્રંથો

ગુજરાતી

વ્યાખ્યાનકાર :- પ. પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી (મોટા પંડિત) મ. સા.

૧. આશ્રવ અને અનુબંધ
૨. પુદ્ગલ વોસિરાવવાની ક્રિયા
૩. ચારિત્રાચાર

વ્યાખ્યાનકાર :- પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી યુગભૂષણવિજયજી (નાના પંડિત) મ. સા.

૧. યોગદષ્ટિસમુચ્ચય
૨. કર્મવાદ કર્ણિકા
૩. સદ્ગતિ તમારા હાથમાં !
૪. દર્શનાચાર
૫. શાસન સ્થાપના
૬. અનેકાંતવાદ
૭. પ્રશ્નોત્તરી
૮. ચિત્તવૃત્તિ
૯. ચાલો, મોક્ષનું સાચું સ્વરૂપ સમજીએ
૧૦. મનોવિજય અને આત્મશુદ્ધિ
૧૧. ભાગવતી પ્રવ્રજ્યા પરિચય
૧૨. ભાવધર્મ ભાગ-૧ (પ્રણિધાન)
૧૩. ભાવધર્મ ભાગ-૨ (પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ)
૧૪. લોકોત્તર દાનધર્મ “અનુકંપા”
૧૫. કુદરતી આફતમાં જૈનનું કર્તવ્ય
૧૬. ધર્મરક્ષા પ્રવચન શ્રેણી (ભાગ-૧)

પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી યુગભૂષણવિજયજી (નાના પંડિત) મ. સા. સંપાદિત

૧. શ્રાવકનાં બાર વ્રતોના વિકલ્પો

लेखक :- प. पू. गणिवर्य श्री युगभूषणविजयजी (नाना पंडित) म. सा.

१. जैनशासन स्वतंत्र धर्म के संप्रदाय ?

हिन्दी

व्याख्यानकार :- प. पू. गणिवर्य श्री युगभूषणविजयजी (नाना पंडित) म.सा.

१. जैनशासन स्थापना	३. श्रावक के बारह व्रत एवं विकल्प
२. चित्तवृत्ति	४. प्रश्नोत्तरी

लेखक :- प. पू. गणिवर्य श्री युगभूषणविजयजी (नाना पंडित) म.सा.

१. जिनशासन स्वतंत्र धर्म या संप्रदाय ?

संपादक :- प. पू. गणिवर्य श्री अरिहंतसागरजी महाराज साहब

१. पाक्षिक अतिचार

ENGLISH

Lecturer : H. H. GANIVARYA SHRI YUGBHUSHANVIJAYJI M. S.

1. Status of religion in modern Nation State theory

Author : H. H. GANIVARYA SHRI YUGBHUSHANVIJAYJI M. S.

1. Is Jaina Order Independent Religion or Denomination ?

ગીતાર્થ ગંગા દ્વારા પ્રકાશિત
વિવેચનના ગ્રંથો

ગુજરાતી

વિવેચનકાર :- પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

૧. યોગવિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન (અપ્રાપ્ય)
૨. અધ્યાત્મઉપનિષત્ પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન
૩. અધ્યાત્મમતપરીક્ષા શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
૪. અધ્યાત્મમતપરીક્ષા શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૫. અધ્યાત્મમતપરીક્ષા શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩
૬. વિંશતિવિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન પૂર્વાર્ધ
૭. વિંશતિવિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન ઉત્તરાર્ધ
૮. આરાધક-વિરાધક ચતુર્ભંગી શબ્દશઃ વિવેચન
૯. સમ્યક્ત્વ ષટ્સ્થાન ચઉપર્ણ શબ્દશઃ વિવેચન
૧૦. અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
૧૧. પ્રતિમાશતક શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
૧૨. પ્રતિમાશતક શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૧૩. કૂપદૃષ્ટાંત વિશદીકરણ શબ્દશઃ વિવેચન
૧૪. પંચસૂત્ર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧ (સૂત્ર ૧-૨)
૧૫. સૂત્રના પરિણામદર્શક ચત્ત્વેશ ભાગ-૧
૧૬. પંચસૂત્ર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨ (સૂત્ર ૩-૪-૫)
૧૭. સામાચારી પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
૧૮. સામાચારી પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૧૯. પ્રતિમાશતક શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩
૨૦. દાનદ્વારિંશિકા-૧ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૧. મિત્રાદ્વારિંશિકા-૨૧ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૨. યોગશતક શબ્દશઃ વિવેચન
૨૩. પંચવસ્તુક પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧

૨૪. યોગભેદદ્વાત્રિંશિકા-૧૮ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૫. યોગવિવેકદ્વાત્રિંશિકા-૧૯ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૬. સાધુસામગ્ર્યદ્વાત્રિંશિકા-૬ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૭. ભિક્ષુદ્વાત્રિંશિકા-૨૭ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૮. દીક્ષાદ્વાત્રિંશિકા-૨૮ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૯. યોગદષ્ટિની સજ્ઞાય શબ્દશઃ વિવેચન
૩૦. કેવલિભુક્તિવ્યવસ્થાપનદ્વાત્રિંશિકા-૩૦ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૧. પાતંજલયોગલક્ષણવિચારદ્વાત્રિંશિકા-૧૧ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૨. જ્ઞાનસાર શબ્દશઃ વિવેચન
૩૩. સંથારા પોરિસી સૂત્રનો ભાવાનુવાદ અને હિંસાષ્ટક શબ્દશઃ વિવેચન
૩૪. જિનમહત્ત્વદ્વાત્રિંશિકા-૪ શબ્દશઃ વિવેચન

ગીતાર્થ ગંગા દ્વારા પ્રકાશિત અન્ય પુસ્તકોની યાદી

૧. શ્રી સમેતશિખરજીની સંવેદના	સંકલનકર્તા : જ્યોતિષભાઈ શાહ
૨. શ્રી નવપદ આરાધના વિધિ	સંકલનકર્તા : જ્યોતિષભાઈ શાહ
૩. સ્વતંત્ર ભારતમાં ધર્મ પરતંત્ર !!!!! (ગુજ.)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ
૪. સ્વતંત્ર ભારત મેં ધર્મ પરતંત્ર !!!!! (હિન્દી)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ
૫. Right to Freedom of Religion !!!!!
(અંગ્રેજી)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ
૬. 'રક્ષાધર્મ' અભિયાન (ગુજ.)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ
૭. 'Rakshadharm' Abhiyaan (અંગ્રેજી)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ

ગીતાર્થ ગંગા અંતર્ગત ગંગોત્રી ગ્રંથમાળા દ્વારા પ્રકાશિત ગ્રંથો

૧. ધર્મતીર્થ ભાગ-૧

‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથની ‘સમ્યગ્દષ્ટિદ્વાત્રિંશિકા’ના શબ્દશઃ વિવેચનના સંકલન-સંપાદનની વેળાએ પ્રાસ્તાવિક

વિશ્વકલ્યાણકર શ્રી જિનશાસનના ગગનને જ્ઞાનાલોકથી પ્રકાશિત અને પ્રભાવિત કરનારા અનેક મહાપુરુષોમાં સ્વપરદર્શનનિષ્ણાત, પ્રકાંડ વિદ્વાન, વિસ્તૃત-સચોટ-સ્પષ્ટ-સંદેહમુક્ત સાહિત્યના સમર્થ સર્જક, સર્વનયમય વાણી વહાવનાર ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજાનું આગવું સ્થાન છે. જુદા જુદા બત્રીશ વિષયો ઉપર, વિષયવાર ૩૨-૩૨ અર્થગંભીર શ્લોકોથી કરાયેલ વિશદ છણાવટવાળો, તથા ૫૦૫૦ શ્લોક પ્રમાણ, અદ્ભુત, અધ્યયનીય, ‘તત્ત્વાર્થ દીપિકા’ નામની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિથી સમલંકૃત આ ‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથ, પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાની એક Master Piece - ઉત્તમ નમૂનારૂપ અમર કૃતિ છે.

આ ‘સમ્યગ્દષ્ટિદ્વાત્રિંશિકા’ ‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથનું ૧૫મું પ્રકરણ છે. વિષયશુદ્ધ અને સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન સેવનારા અપુનર્બંધક જીવો, નિવૃત્ત-અસદ્ગ્રહવાળા અને સદ્ગ્રહપ્રવૃત્ત હોવાને કારણે તત્ત્વમાર્ગની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક કષાયોનો ઉપશમ કરીને ક્રમસર સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે. તેવા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોનું સ્વરૂપ પ્રસ્તુત દ્વાત્રિંશિકામાં બતાવેલ છે.

આ દ્વાત્રિંશિકામાં સમ્યગ્દર્શનનાં લિંગ શ્લોક-૨ થી ૬માં, સમકિતપ્રાપ્તિની પ્રક્રિયા શ્લોક-૭ થી ૧૦માં, સમ્યગ્દર્શનનો મહિમા, ફળ, સમકિતીની સાંસારિક પ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિ શ્લોક-૧૧-૧૨માં બતાવેલ છે. ત્યારબાદ સમકિતી અને બોધિસત્ત્વની સરખામણી શ્લોક-૧૩ થી ૧૫માં કરેલ છે અને ત્યારપછી અત્યંત વિસ્તારથી નવ્યન્યાયની પરિભાષાથી શિષ્ટના લક્ષણની વિસ્તૃત મીમાંસા કરવામાં આવેલ છે.

રાગ-દ્વેષના તીવ્ર પરિણામરૂપ ગ્રંથિના ભેદથી પ્રગટ થતાં સમ્યગ્દષ્ટિનાં લિંગો આ પ્રમાણે છે.

શુશ્રૂષા :- શુશ્રૂષા અર્થાત્ તત્ત્વને સાંભળવાની ઇચ્છા.

ગ્રંથિભેદ થવાથી તત્ત્વનો તીવ્ર પક્ષપાત હોય છે અને સ્વશક્તિ અનુસાર તત્ત્વને જાણીને તત્ત્વને સેવવાનો પરિણામ હોય છે.

યુવાન, વિચક્ષણ, સંગીતના શોખીન અને કામિનીયુક્ત ભોગીને કિન્નરના ગીતના લયો પકડવામાં જેવો રસ હોય તેના કરતાં અધિક રસ જિનોક્ત તત્ત્વના શ્રવણનો સમકિતીને હોય છે. ભોગનું સુખ આ ભવમાં વિશ્રાંત થનાર હોવાથી અતિ તુચ્છ છે, જ્યારે જિનોક્ત તત્ત્વના બોધથી થતું સુખ વર્તમાનમાં આલ્લાદક અને જન્માંતરમાં શુભની પરંપરા સર્જનાર હોવાથી કલ્યાણનું કારણ છે. સંસારમાં ધન, કુટુંબાદિ પ્રાપ્તપૂર્વ છે. તેથી તેમાં સમ્યગ્દષ્ટિનો બલવાન રાગ નથી કે ગાઢ આકર્ષણ નથી; પરંતુ ‘આ પરમાત્માના વચનના પરમાર્થને પામીને હું શીઘ્ર સંસારનો અંત કરું’ એવી અનુપરત ઇચ્છા વર્તે છે, અને તેનું આ તત્ત્વશ્રવણ જ તત્ત્વબોધમાં વિશ્રાંત પામે છે.

ધર્મરાગ :- ધર્મરાગ એટલે સંપૂર્ણ નિરવધભાવવાળા ચારિત્રધર્મની સ્પૃહા.

ભોગશાળીના સ્ત્રી આદિના અભિલાષથી અધિક પ્રકર્ષવાળો ધર્મરાગ સમ્યગ્દષ્ટિને છે, છતાં પોતે બાહ્યક્રિયા કરી નિર્લેપતાની પરિણતિરૂપ ભાવચારિત્ર પ્રગટ કરી શકે તેમ નથી, તેવો નિર્ણય, શાસ્ત્રવચનથી અને સ્વકૃતિસાધ્યતાદિના સમ્યક્ સમાલોચનથી કરીને, સંયમપ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત સ્વકૃતિસાધ્ય ભગવદ્ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાનમાં યત્ન કરીને શક્તિસંચય કરે છે. જેમ ઘેબરપ્રિય બ્રાહ્મણ તથાવિધ સંયોગથી તુચ્છ અન્નાદિ ખાય તોપણ ઘેબરની બલવાન ઇચ્છા મ્લાન થતી નથી, તેમ વિપરીત એવી સંસારની ભોગાદિ પ્રવૃત્તિમાં પણ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોની, અસંગઅવસ્થાને પ્રગટ કરવાના અનન્ય ઉપાયભૂત ચારિત્રગ્રહણની ઇચ્છા મ્લાન થતી નથી.

ગુરુદેવાદિ પૂજા :- સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને તત્ત્વશુશ્રૂષામાં જેવો બદ્ધ રાગ છે તેવો જ તત્ત્વસેવનનો બદ્ધ રાગ છે. તેથી સંયમના અર્થી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો તત્ત્વની પ્રાપ્તિના અનન્ય રાહબર એવા ચારિત્રસંપન્ન ગુરુ, અને યોગમાર્ગના પ્રરૂપક તીર્થંકરની ભક્તિ શક્તિના પ્રકર્ષથી કરે છે, અને તદ્દ્વગુણપરિણત ચિત્ત હોવાથી ચારિત્રનાં આવારક કર્મોનો નાશ કરે છે અને સંયમની શક્તિ સંચિત કરે છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થયા પછી મિથ્યાત્વનો ઉદય થાય, કે તેવા પ્રકારનાં બાહ્ય નિમિત્તોને કારણે સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થાય તેવા સંકલેશને પામે, અને આરંભાદિ અનુચિત પ્રવૃત્તિ કરે, તોપણ ગ્રંથિભેદના કાલમાં સત્તામાં રહેલી કર્મસ્થિતિને ઓળંગી અધિક સ્થિતિ ક્યારેય બાંધતા નથી, એ ભ્રષ્ટ પણ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોનો શોભન પરિણામ છે અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયેલ સુંદરપણું સર્વથા જતું નથી.

વળી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોની સંસારની પાપપ્રવૃત્તિ પણ તખ્તલોહપદન્યાસ તુલ્ય હોય છે અર્થાત્ લોખંડના લાલચોળ તપેલા ગોળા પર પગ મૂકવો જ પડે તેમ હોય, તો ઓછામાં ઓછો પગ મૂકીને ચાલે, કંપતા હૈયે પગ મૂકે અને ઝડપથી પાછો ઊંચકી લે, તેવી સમકિતીની સંકંપ પાપપ્રવૃત્તિ જાણવી. બૌદ્ધદર્શનના બોધિસત્ત્વ માત્ર કાયપાતિ જ હોય, ચિત્તપાતિ નહિ, આ વાત સમકિતીમાં સિદ્ધ થાય છે. વળી બોધિસત્ત્વો ‘પરાર્થરસિક=પરોપકારબદ્ધ ચિત્તવાળા, બુદ્ધિમાન= પદાર્થના પરમાર્થને જોનારા, માર્ગગામી=કલ્યાણપ્રાપક પથગામી, મહાશય=સ્ફીત આશયવાળા અને ગુણરાગી હોય છે. આ બોધિસત્ત્વનાં લક્ષણો સમકિતીમાં જણાય છે.

‘બોધિસત્ત્વ’ શબ્દના બે અર્થ શ્લોક-૧૩માં કર્યા. (૧) બોધિ વડે=સમ્યગ્દર્શન વડે પ્રધાન એવા જીવો બોધિસત્ત્વો, અથવા (૨) ભાવિ તીર્થને કરનારા તીર્થંકરપ્રાયોગ્ય સદ્બોધિસંપન્ન એવા જીવો બોધિસત્ત્વો. આ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિઅર્થથી પણ બોધિસત્ત્વ અને સમ્યગ્દષ્ટિમાં તુલ્યતા છે તેમ બતાવ્યું. ત્યાં ભવ્યત્વ અને તથાભવ્યત્વની પ્રાસંગિક વિચારણા લલિતવિસ્તરા ગ્રંથના આધારે ગ્રંથકારશ્રીએ સ્પષ્ટ અને પારદર્શકરૂપે કરેલ છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોમાં ગ્રંથિભેદને કારણે તત્ત્વને જાણવા માટે પરમ મધ્યસ્થતા પ્રગટ થયેલી છે અને ભગવાનના વચનમાં નિશ્ચલ અનુરાગ છે. તેથી અંશથી ક્ષીણદોષપણું છે અર્થાત્ કર્મબંધના કારણભૂત મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગમાંથી મિથ્યાત્વરૂપ અંશ જવાથી અંશથી ક્ષીણદોષપણું છે. તેથી શિષ્ટપણું પણ સમ્યગ્દષ્ટિમાં જ ઘટે છે, તે શ્લોક-૧૩માં સ્થાપન કર્યું. સંપૂર્ણ શિષ્ટત્વ સિદ્ધના જીવોમાં અથવા કેવળી મહાત્માઓમાં અને આંશિક શિષ્ટત્વ

સમકિતીમાં સંગત થાય છે. તેથી બ્રાહ્મણોએ કરેલ 'વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વં શિષ્ટત્વં' એ લક્ષણમાં આવતા દોષો શ્લોક-૧૭ થી ૨૧ સુધી બતાવ્યા.

અંતે પદ્મનાભે કરેલ શિષ્ટના લક્ષણમાં પરિષ્કાર તથા નિરાકરણ શ્લોક-૨૨ થી ૩૧ સુધી નવ્યન્યાયની પરિભાષામાં સુંદર રીતે કરેલ છે, જેના દ્વારા પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજની તાર્કિક શક્તિનું દર્શન થાય છે. આ દ્વાત્રિશિકાનો ઉત્તરાર્ધ ગૂઢ નવ્યન્યાયની પરિભાષાની ગૂઢતા, કર્કશતા અને સૂક્ષ્મતાથી ભરેલો હોવાથી વાચકવર્ગને બૌદ્ધિક કસરત કરવાની આવશ્યકતા રહે તેવો છે.

પ્રબળ રાગ-દ્વેષનો ક્ષય થયેલ હોવાથી સમ્યગ્દષ્ટિમાં જ 'અંશતઃ ક્ષીણદોષરૂપશિષ્ટત્વં' સંગત થાય છે; કેમ કે નિરતિશય આનંદના ભાજનવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ છે, અને આ શિષ્ટત્વની તરતમતાનો વ્યવહાર સકલજનપ્રસિદ્ધ છે, તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જ શિષ્ટ છે, તેમ શ્લોક-૩૨માં ગ્રંથકારશ્રી સ્થાપન કરે છે.

યોગમાર્ગસંદર્શક ગુરુવર્યોની સતત વરસતી દિવ્ય કૃપાવૃષ્ટિ અને નિર્મળ અમીદૃષ્ટિથી, તેમજ યોગમાર્ગમર્મજ્ઞ અને યોગમાર્ગનો મને બોધ કરાવવામાં ધર્મબોધકર સ્વ. પ.પૂ. મોહજિતવિજયજી મહારાજએ (મોટા પંડિત મહારાજએ) જગાડેલી જ્ઞાનયોગની સાધનાની રુચિથી, પ.પૂ. હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના તથા પ. પૂ. યશોવિજયજી મહારાજ સાહેબના સંવેગવર્ધક યોગગ્રંથોના અભ્યાસમાં નિરંતર યત્ન થતો રહ્યો. તેમાં પણ યોગગ્રંથોના પઠન-પાઠનમાં સતત રત પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ, જે જૈનશાસનના જ્ઞાનનિધિને પ્રકાશિત કરી રહ્યા છે, તેમના દ્વારા કરાયેલા ગ્રંથોના વિવેચનને લખવાનું કાર્ય કરી સંકલના કરવાની પુણ્ય તક પ્રાપ્ત થઈ, જેના કારણે નાદુરસ્ત તબિયતમાં પણ સતત પ્રસન્નતા જળવાઈ રહી. ખરેખર ! મારા જીવનમાં સ્વાધ્યાયરૂપ સંજીવનીએ ઔષધિનું કાર્ય કરેલ છે.

આ 'સમ્યગ્દષ્ટિદ્વાત્રિશિકા'ના ગુજરાતી વિવરણના પ્રૂફસંશોધનાદિ કાર્યમાં શ્રુતોપાસક, શ્રાદ્ધવર્ય શ્રી શાંતિલાલ શિવલાલ શાહનો સુંદર સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે તથા સા. દષ્ટિરત્નાશ્રીનો અને સા. આર્જવરત્નાશ્રીનો સુંદર સહાયકભાવ પ્રાપ્ત થયો છે.

આ દ્વાત્રિંશિકા ગ્રંથનું વિવરણ લખવામાં કે સંકલન-સંશોધનાદિ કાર્યમાં છદ્મસ્થતાને કારણે તરણતારણ શ્રી જિનેશ્વરદેવોની આજ્ઞાવિરુદ્ધ કે ગ્રંથકારશ્રીના આશયવિરુદ્ધ પદાર્થનું નિરૂપણ થયેલ હોય તો “મિચ્છા મિ દુક્કડં” માંગું છું.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો તમામ પદાર્થોનું Analysis કર્યા જ કરતા હોય છે. મોહનીયકર્મના તમામ પરિણામોને ઉપયોગ મૂકે તો જાણી શકે તેવી પટુબુદ્ધિવાળા હોય છે. જેમ ઝવેરી હીરાને પારખે તેમ ગુણ-દોષની પરખ કરી શકે છે, પરિણામદર્શી હોય છે ઇત્યાદિ સમ્યગ્દષ્ટિના ગુણોને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતા આત્મકલ્યાણના અર્થી જીવોએ સમ્યગ્દષ્ટિના શુશ્રૂષાદિ ગુણોમાં યત્ન કરવો જોઈએ. આત્માનો પ્રયત્ન જ્યાં થાય ત્યાં નક્કી ક્ષયોપશમ થાય છે. આ દ્વાત્રિંશિકાનું અધ્યયન કરવા દ્વારા મારું વીર્ય પણ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે ઉલ્લસિત બને, બોધિની પ્રાપ્તિ દ્વારા સંસારનું પરિમિતીકરણ થાય અને યોગીનાથ પરમાત્માએ બતાવેલા યોગમાર્ગને પામી તેમાં ક્રમશઃ આગળ વધું, આત્મગુણોની અનુભૂતિમાં રમણતા કરું અને ભવ્ય મુમુક્ષુ સાધકો પણ આ ગ્રંથરત્નના પઠન-પાઠન-શ્રવણ-ચિંતન-મનન-નિદિધ્યાસનના બળથી વહેલી તકે પરમ અને ચરમ શાશ્વત વિશ્રાંતિસ્થાનને પામી ભવનો વિરહ પ્રાપ્ત કરે, એ જ અંતરની અભ્યર્થના.

—————◆ ‘કલ્યાણમસ્તુ સર્વજીવાનામ્’ ◆—————

વિ. સં. ૨૦૧૩,
વૈશાખ સુદ-૩,
તા. ૨૦-૪-૨૦૦૭, શુક્રવાર
૩૦૨, વિમલવિહાર,
સરસ્વતી સોસાયટી,
પાલડી, અમદાવાદ-૭.

વૈરાગ્યવારિધિ પ. પૂ. ભક્તિસૂરીશ્વરજી મહારાજાના
પટ્ટાલંકાર ગરુડાધિપતિ પ. પૂ. પ્રેમસૂરીશ્વરજી
મહારાજાના આજ્ઞાવર્તિની સાધ્વીજી જય-લાવણ્ય-
હેમક્રીજી મ. સા.ના શિષ્યા તપસ્વીરત્ના
સ્વાધ્યાયપ્રિયા પ. પૂ. સા. સુરેન્દ્રશ્રીજી મ. સા.ના
શિષ્યા ભવવિરહેચ્છુ સાધ્વીશ્રી બોધિરત્નાશ્રીજી

‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથની ૧૫મી
‘સમ્યગ્દષ્ટિદ્વાત્રિંશિકા’ના પદાર્થોની સંકલના

(૧) ચક્ષુથી અપ્રત્યક્ષ એવા સમ્યગ્દર્શનનો પરિણામ, ત્રણ લિંગો દ્વારા અનુમેય :-

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને તત્ત્વને જોવામાં બાધક એવા મિથ્યાત્વનો ક્ષય થયેલો હોવાથી જીવની સર્વકર્મરહિત અવસ્થા સારરૂપ લાગે છે, અને તે અવસ્થાની પ્રાપ્તિનો ઉપાય સર્વસંગના પરિણામથી રહિત એવો જીવનો જ્ઞાનનો ઉપયોગ છે, એમ સમ્યગ્દષ્ટિને દેખાય છે. વળી સંગપરિણામથી આવિષ્ટ જ્ઞાન કર્મબંધ દ્વારા સંસારના સર્જનનું કારણ છે, આવો સ્થિર વિશ્વાસ સમ્યગ્દષ્ટિને છે, અને સંગ વગરની અવસ્થાની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કષ-છેદ-તાપશુદ્ધ એવું સર્વજનું વચન છે અને સર્વજના વચનાનુસાર પ્રવૃત્તિ છે, આવો બોધ પણ સમ્યગ્દષ્ટિને છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને તત્ત્વને બતાવનારા ભગવાનના વચનને સાંભળવાનો બળવાન રાગ છે અને ભગવાનના વચનાનુસાર શીલસેવનનો પણ બળવાન રાગ છે.

વળી અસંગભાવની પ્રાપ્તિમાં જેમ શ્રુત અને શીલ કારણ છે, તેમ ગુણવાન ગુરુ અને સન્માર્ગને બતાવનારા દેવાદિની પૂજા પણ કારણ છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ શક્તિના પ્રકર્ષથી ગુરુ અને દેવાદિની ભક્તિ પણ કરે છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિમાં વર્તતો સમ્યગ્દર્શનનો પરિણામ ચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ નથી, તોપણ શુશ્રૂષાગુણ, ધર્મરાગ અને ગુરુદેવાદિની પૂજા - આ ત્રણ લિંગો દ્વારા ‘આ સમ્યગ્દષ્ટિ છે’ તેમ અનુમાન થાય તેવો છે.

જીવ અનાદિકાળથી સુખનો અર્થી છે અને સમ્યક્ત્વ પામે છે ત્યારે પણ સુખનો અર્થી છે. ફક્ત પૂર્વમાં મિથ્યાત્વ હોવાને કારણે પારમાર્થિક સુખને જોવાની દૃષ્ટિનો ઉઘાડ ન હતો, તેથી અપારમાર્થિક સુખ માટે જીવ ઉદમ કરતો હતો. હવે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવાના કારણે પારમાર્થિક સુખને જોવાની નિર્મળ દૃષ્ટિનો ઉઘાડ થયો, તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પારમાર્થિક સુખની પ્રાપ્તિ માટે ઉદમ કરનાર બને છે.

તેથી જિજ્ઞાસા થાય કે આ સમ્યક્ત્વ કઈ રીતે પ્રગટે ? તેને સ્પષ્ટ કરવા માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે --

સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ માટે ત્રણ કરણો :-

સમ્યક્ત્વનું પ્રાગટ્ય શેનાથી ?

જીવ સમ્યક્ત્વ ત્રણ કરણ દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે.

(૧) યથાપ્રવૃત્તિકરણ, (૨) અપૂર્વકરણ અને (૩) અનિવૃત્તિકરણ.

કરણ એટલે જીવનો પરિણામ.

(૧) યથાપ્રવૃત્તિકરણ = નદીગોળપાષાણન્યાયથી અનાભોગ દ્વારા થતો જીવનો પરિણામ.

(૨) અપૂર્વકરણ = અનાદિકાળમાં ક્યારેય ન થયો હોય તેવો જીવનો અપૂર્વ પરિણામ.

(૩) અનિવૃત્તિકરણ = સમ્યક્ત્વને પામ્યા વિના નિવર્તન ન પામે તેવો પરમ મધ્યસ્થતાપૂર્વક તત્વાતત્વના વિભાગને અનુકૂળ એવો જીવનો પરિણામ.

અનાભોગથી થયેલ ચરમાવર્તકાળભાવી યથાપ્રવૃત્તિકરણ :-

નદીગોળપાષાણન્યાયથી જીવે અનંતીવાર યથાપ્રવૃત્તિકરણ કર્યું, પરંતુ અપૂર્વકરણ કે અનિવૃત્તિકરણ કર્યું નહીં, તેથી સમ્યક્ત્વને પામ્યો નહીં. વળી કર્મભળની કંઈક અલ્પતા થવાને કારણે ચરમાવર્તકાળમાં જીવ અનાભોગથી યોગમાર્ગનો પ્રથમ ગુણ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે થયેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ જીવને તત્ત્વને અભિમુખ બનાવે છે. આને આશ્રયીને ચરમાવર્તકાળભાવી પણ યથાપ્રવૃત્તિકરણ “નદીગોળપાષાણન્યાયથી અનાભોગથી થયેલ છે” એમ કહેવાય છે.

યોગમાર્ગનો પ્રથમ ગુણ પ્રગટ્યા પછી યોગમાર્ગના યમનિયમાદિના સેવનરૂપ યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિઓ ચાર દૃષ્ટિમાં રહેલા જીવો કરે છે, તે સર્વ અપૂર્વકરણના આસન્નભાવવાળા પરિણામરૂપ છે. તે પરિણામને આશ્રયીને ચાર દૃષ્ટિઓને અપૂર્વ પરિણામરૂપ સ્વીકારેલ છે.

ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણનો પરિણામ પ્રગટયા પછી કોઈક નિમિત્તને પામીને જીવમાં અપૂર્વકરણનો પરિણામ પ્રગટ થાય છે ત્યારે, જીવમાં વર્તતી તત્ત્વને જોવામાં બાધક એવી રાગ-દ્વેષની ગ્રંથિનો ભેદ કરવાનો પ્રારંભ થાય છે; અને અપૂર્વકરણ દ્વારા જીવ ગ્રંથિને ભેદીને અનિવૃત્તિકરણને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે, પરમ મધ્યસ્થતાપૂર્વક તત્ત્વાતત્ત્વના વિભાગને અનુકૂળ જીવનો ઉપયોગ પ્રવર્તે છે, જે ઉપયોગ અવશ્ય તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવીને વિશ્રાંત થાય છે. તેથી અનિવૃત્તિકરણને પામેલો જીવ અવશ્ય સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે અને ત્યારે જીવનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ તેને તત્ત્વરૂપે દેખાય છે.

આ રીતે ત્રણ કરણ દ્વારા ગ્રંથિને ભેદીને સમ્યક્ત્વને પામેલા જીવો સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થાય તોપણ તેમને પૂર્વના જેવો સંકલેશનો પરિણામ થતો નથી. વળી, બૌદ્ધદર્શનવાળા જે બોધિસત્ત્વનું લક્ષણ કરે છે તે સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઘટે છે. બૌદ્ધો કહે છે કે બોધિસત્ત્વ કાયપાતિ હોય છે, ચિત્તપાતિ હોતા નથી, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ પણ શુભ આશયવાળા હોવાને કારણે સંસારની પ્રવૃત્તિ કરતા હોય તોપણ કાયપાતિ છે, પણ ચિત્તપાતિ નથી.

વળી, જેઓમાં અંશથી દોષક્ષય થયા છે, તેઓ ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરનારા છે અને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોમાં મિથ્યાત્વાદિ દોષોનો ક્ષય થયો છે, માટે શિષ્ટનું લક્ષણ સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઘટે છે.

વળી બ્રાહ્મણો શિષ્ટનું લક્ષણ કરતાં કહે છે કે 'વેદને પ્રમાણરૂપે માને તે શિષ્ટ છે.' આ લક્ષણ અનેક દોષોથી વ્યાપ્ત છે અને તે લક્ષણમાં આવતા દોષોના નિવારણ માટે પન્નનાભે જે પરિષ્કાર કર્યો છે, તે સર્વ પરિષ્કાર બતાવીને ગ્રંથકારશ્રીએ બ્રાહ્મણો વડે સ્વીકારાયેલ શિષ્ટનું લક્ષણ કઈ રીતે સંગત નથી, તે બતાવીને સમ્યગ્દષ્ટિમાં જ શિષ્ટપણું ઘટે છે તે વિસ્તારથી પ્રસ્તુત દ્વાત્રિશિકામાં સ્થાપન કરેલ છે, જે આ પ્રમાણે છે –

બ્રાહ્મણો વડે કરાયેલ શિષ્ટના લક્ષણ અંગે શ્લોક-૧૭ થી શ્લોક-૩૨ સુધીની ચર્ચા :-

શિષ્ટનું લક્ષણ અને તે તે લક્ષણમાં આવતી અતિવ્યાપ્તિ આદિ –

(૧) વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વમ્ શિષ્ટત્વમ્ → બ્રાહ્મણતાડિત બૌદ્ધમાં અતિવ્યાપ્તિ. તેના નિવારણ માટે –

(૨) સ્વાસિકવેદપ્રામાણ્યમનૃત્વમ્ શિષ્ટત્વમ્ → સ્વાપાદિદશાવાળા બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્તિ. તેના નિવારણ માટે -

(૩) સ્વાસિકવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમાત્ યાવદ્દેવાપ્રામાણ્યાનભ્યુપગમઃ તાવચ્છિષ્ટત્વમ્ → બૌદ્ધતાડિત બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્તિ. તેના નિવારણ માટે -

(૪) સ્વાસિકવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમાત્ યાવત્સ્વાસિકવેદાપ્રામાણ્યાનભ્યુપગમઃ તાવચ્છિષ્ટત્વમ્ → વેદત્વરૂપે વેદને નહીં જાણનાર અને ઇદંત્વાદિરૂપે વેદવચનને અપ્રમાણ સ્વીકારનારા બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્તિ. તેના નિવારણ માટે -

(૫) સ્વાસિકવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમાત્ યાવદ્દેવત્વેન સ્વાસિકવેદાપ્રામાણ્યાનભ્યુપગમઃ તાવચ્છિષ્ટત્વમ્ → બ્રાહ્મણભવ ઉત્તર કાકભવને પામેલા બ્રાહ્મણના જીવમાં અતિવ્યાપ્તિ. તેના નિવારણ માટે -

(૬) ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરવત્ત્વે સતિ સ્વાસિકવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમાત્ યાવદ્દેવત્વેન સ્વાસિકવેદાપ્રામાણ્યાનભ્યુપગમઃ તાવચ્છિષ્ટત્વમ્ → ઈશ્વર અશરીરી હોવાથી ઈશ્વરમાં અવ્યાપ્તિ. તેના નિવારણ માટે -

(૭) અન્યાઙ્ગરહિત્વે સતિ સ્વાસિકવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમાત્ યાવદ્દેવત્વેન સ્વાસિકવેદાપ્રામાણ્યાનભ્યુપગમઃ તાવચ્છિષ્ટત્વમ્ → બ્રાહ્મણના કાકભવ ઉત્તર અન્ય શરીર અગ્રહદશામાં અતિવ્યાપ્તિ. તેના નિવારણ માટે -

(૮) સ્વાસિકવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમે સતિ યાવદપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસમ્બન્ધવિરહસમાનકાલીનઃ યાવત્કાલીનવેદત્વેન સ્વાસિકવેદાપ્રામાણ્યાનભ્યુપગમઃ તાવત્કાલીનશિષ્ટત્વમ્ → વ્યધિકરણ સંબંધથી શિષ્ટ એવા બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્તિ. તેના નિવારણ માટે -

(૯) સ્વાસિકવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમે સતિ વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમસમાનાધિકરણયાવદપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસમ્બન્ધવિરહસમાનકાલીનઃ યાવત્કાલીનવેદત્વેન સ્વાસિકવેદાપ્રામાણ્યાનભ્યુપગમઃ તાવત્કાલીનશિષ્ટત્વમ્ → કાગડાના પૂર્વના બ્રાહ્મણના ભવમાં વેદપ્રામાણ્યના અભ્યુપગમને આશ્રયીને કાકભવ ઉત્તર બ્રાહ્મણભવમાં લક્ષણની અવ્યાપ્તિ. તેના નિવારણ માટે -

(૧૦) સ્વાસિકયત્કિઞ્ચિદ્વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમે સતિ વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમસમાનાધિકરણયાવદપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસમ્બન્ધવિરહસમાનકાલીનઃ યાવત્કાલીનવેદત્વેન સ્વાસિકવેદાપ્રામાણ્યાનભ્યુપગમઃ તાવત્કાલીનશિષ્ટત્વમ્ →

(A) બ્રાહ્મણભવ ઉત્તર કાકભવ ઉત્તર બ્રાહ્મણભવીય શરીરની અગ્રહદશામાં અતિવ્યાપ્તિ.

(B) બ્રાહ્મણભવ ઉત્તર કાકભવીય શરીરની અગ્રહદશામાં અતિવ્યાપ્તિ.

(C) ઉત્તરભવમાં બ્રાહ્મણ થનારા એવા સ્વાપાદિદશાવાળા બૌદ્ધમાં અતિવ્યાપ્તિ.

ઉપર્યુક્ત શ્લોક-૨૫ના ત્રણ સ્થાનની અતિવ્યાપ્તિના નિવારણ માટે તથા શ્લોક-૨૪માં બતાવેલ શિષ્ટ બ્રાહ્મણમાં આવતી અતિવ્યાપ્તિના નિવારણ માટે અને શ્લોક-૨૦માં બતાવેલ કાકભવપ્રાપ્ત બ્રાહ્મણમાં આવતી અતિવ્યાપ્તિના નિવારણ માટે અને ઈશ્વરમાં આવતી અવ્યાપ્તિના નિવારણ માટે પદ્મનાભ વડે આવું લક્ષણ થઈ શકે.

(૧૧) સ્વાસિકવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમે સતિ જીવવૃત્તિવિશિષ્ટાઙ્ગાભાવાભાવે સતિ વેદત્વેન સ્વાસિકવેદાપ્રામાણ્યાનભ્યુપગમઃ શિષ્ટત્વમ્ →

(A) ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષને આશ્રયીને બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્તિ અને કાકમાં અતિવ્યાપ્તિ.

(B) કાર્યમાત્રવૃત્તિ જાતિના કાર્યતાવચ્છેદક નિયમને કારણે સર્વ કાર્ય સાધારણ એક કારણની કલ્પનાની આપત્તિ.

(C) સાંકર્ય દોષ.

(D) ઉપસ્થિતિકૃત ગૌરવ.

આ સર્વ દોષોના નિવારણ માટે --

(૧૨) એકજન્માવચ્છેદેન સ્વસમાનાધિકરણસ્વોત્તરવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમધ્વંસાનાધારવેદ-પ્રામાણ્યાભ્યુપગમોત્તરકાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટવેદાપ્રામાણ્યાનભ્યુપગમવિરહઃ શિષ્ટત્વમ્ → કાસ્મર્યથી સ્વીકારીએ તો બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્તિ. દેશથી સ્વીકારીએ તો બૌદ્ધાદિમાં અતિવ્યાપ્તિ. તેના નિવારણ માટે --

(૧૩) એકજન્માવચ્છેદેન સ્વતાત્પર્યાત્ સ્વસિદ્ધાન્તોપજીવ્યસ્વસમાનાધિકરણસ્વોત્તરવેદ-પ્રામાણ્યાભ્યુપગમધ્વંસાનાધારવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમોત્તરકાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટવેદાપ્રામાણ્યાન-ભ્યુપગમવિરહઃ શિષ્ટત્વમ્ → સ્વસિદ્ધાન્ત ઉપજીવ્યનો અર્થ 'અન્યાગમસંવાદિત્વ' સ્વીકારવાથી સ્વમતમાં અવ્યાપ્તિ, અને સ્વસિદ્ધાન્ત ઉપજીવ્યનો અર્થ 'યુક્ત્યુપજીવ્યત્વ' સ્વીકારવાથી જૈનોમાં લક્ષણની ઘટમાનતા.

વળી, અદૃષ્ટસાધનતાવિષયકમિથ્યાજ્ઞાનાભાવવત્ત્વં શિષ્ટત્વમ્ ।

→ આ લક્ષણ પણ સમ્યગ્દષ્ટિમાં રહેલ શિષ્ટત્વનું વ્યંજક છે; પરંતુ પરમતાનુસાર આ શિષ્ટનું લક્ષણ સંગત નથી.

સંક્ષેપથી એ પ્રાપ્ત થાય કે વેદને પ્રમાણ માને તે શિષ્ટ કહેવાય એમ બ્રાહ્મણો માને છે અને જિનવચનને પ્રમાણ માને તે શિષ્ટ કહેવાય એમ જૈનો માને છે. તેથી વિચારકને એમ લાગે કે જેમ બ્રાહ્મણો સ્વદર્શનમાં સ્થિર રુચિવાળા હોય તે શિષ્ટ છે તેમ કહે છે, તેમ જૈનો પણ સ્વદર્શનમાં સ્થિર રુચિવાળાને શિષ્ટ કહે છે. તેથી બન્નેનું શિષ્ટપણું સમાન છે, એ પ્રકારનો કોઈને ભ્રમ થાય. એના નિવારણ માટે બ્રાહ્મણોએ કરેલા શિષ્ટના લક્ષણમાં શું શું દોષો આવે છે, તેની વિસ્તારથી ચર્ચા કરીને અંતે સ્થાપન કર્યું કે યુક્તિયુક્ત વેદવચનોને જૈનો પણ પ્રમાણ માને છે. તેથી ભગવાનના વચનથી પરિષ્કૃત મતિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો વેદને પણ તે તે નયઅપેક્ષાએ પ્રમાણભૂત માને છે. માટે બ્રાહ્મણોએ કરેલું શિષ્ટનું લક્ષણ વિવેકી એવા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોમાં ઘટે છે, અને અવિચારક રીતે વેદને પ્રમાણ માનનારા બ્રાહ્મણોમાં ઘટતું નથી.

વળી, સર્વજ્ઞોનાં સર્વ વચન યુક્તિયુક્ત છે. તેથી યથાર્થવાદી એવા સર્વજ્ઞના વચનમાં જેને સ્થિર શ્રદ્ધા છે એવા સમ્યગ્દષ્ટિ જ શિષ્ટ છે, એમ બતાવવા માટે બ્રાહ્મણોના કરાયેલા શિષ્ટના લક્ષણની વિશદ ચર્ચા પ્રસ્તુત બત્રીશીમાં કરેલ છે.

છદ્મસ્થતાને કારણે પ્રસ્તુત વિવેચનમાં વીતરાગભગવંતની આજ્ઞાવિરુદ્ધ કે ગ્રંથકારશ્રીના આશયવિરુદ્ધ અજાણતાં કંઈ પણ લખાયું હોય તો ત્રિવિધે-ત્રિવિધે 'મિચ્છા મિ દુક્કડમ્' માંગું છું.

વિ. સં. ૨૦૬૩, વૈશાખ સુદ-૩,

તા. ૨૦-૪-૨૦૦૭, શુક્રવાર

૩૦૨, વિમલવિહાર,

સરસ્વતી સોસાયટી,

પાલડી, અમદાવાદ-૭.

- પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

અનુક્રમણિકા

શ્લોક નં.	વિષય	પાના નં.
૧.	સમ્યગ્દષ્ટિનું સ્વરૂપ.	૧-૪
૨.	સમ્યગ્દષ્ટિમાં વર્તતા શુશ્રૂષા ગુણનું સ્વરૂપ.	૪-૭
૩.	સંસારના સર્વ પદાર્થો કરતાં ભગવાનનાં વચનો જાણવા માટે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવનો અધિક પુરુષાર્થ.	૭-૯
૪-૫.	સમ્યગ્દષ્ટિના ધર્મરાગનું સ્વરૂપ.	૯-૧૬
૬.	સમ્યગ્દષ્ટિની ગુરુ અને દેવતાની ભાવસાર પૂજાનું સ્વરૂપ.	૧૬-૧૮
૭-૮.	સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિના કારણભૂત ત્રણ કરણોનું સ્વરૂપ.	૧૮-૨૩
૯.	સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછી સમ્યક્ત્વથી પાત થાય તોપણ ગ્રંથિને ઓળંગીને કર્મબંધનો અભાવ.	૨૩-૨૭
૧૦.	બોધિસત્ત્વના લક્ષણની સમ્યગ્દષ્ટિમાં સંગતિ.	૨૭-૨૯
૧૧.	સમ્યગ્દષ્ટિની તપ્તલોહપદન્યાસ તુલ્ય પાપપ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ.	૨૯-૩૨
૧૨.	સમ્યગ્દષ્ટિની વિશેષ પ્રકારની ઉત્તમ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ.	૩૩-૩૫
૧૩.	તીર્થંકરના આત્માને સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિકાળમાં બૌદ્ધને અભિમત બોધિસત્ત્વના સ્વરૂપની સંગતિ.	૩૫-૪૨
૧૪.	(i) તીર્થંકરનામકર્મના બંધનું કારણ. (ii) ગણધરપદની પ્રાપ્તિનું કારણ.	૪૨-૪૪ ૪૨-૪૪
૧૫.	(i) મુંડકેવલી થવાનું કારણ. (ii) સંવેગનું સ્વરૂપ.	૪૪-૪૭ ૪૪-૪૭
૧૬.	સમ્યગ્દષ્ટિમાં શિષ્ટના લક્ષણની સંગતિ.	૪૭-૫૫
૧૭ થી ૩૨.	બ્રાહ્મણને અભિમત શિષ્ટનું લક્ષણ અનેક દોષોથી વ્યાપ્ત.	૫૫-૧૩૬

श्लोक नं.	विषय	पाना नं.
२८.	ब्राह्मणोने अतिमत शिष्टना लक्षणानी सम्यग्दृष्टिमां घटमानता.	१०१-१०८
२९.	(i) मिथ्यादृष्टिगृहीत सम्यक्श्रुत पण मिथ्याश्रुत.	१०८-११२
	(ii) सम्यग्दृष्टिगृहीत मिथ्याश्रुत पण सम्यक्श्रुत.	१०८-११२
<p>❖ ❖ ❖</p>		

ॐ ह्रीं अर्हं नमः ।
ॐ ह्रीं श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ।
ॐ ऐं नमः ।

न्यायाचार्य-न्यायविशारद-श्रीमद्यशोविजयोपाध्यायविरचिता
स्वोपज्ञवृत्तियुता

द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका

अन्तर्गत

सम्यग्दृष्टिद्वात्रिंशिका-१५

पूर्वद्वात्रिंशिका साथे संबन्ध :-

अपुनर्बन्धकोत्तरं सम्यग्दृष्टिर्भवतीति तत्स्वरूपमाह -

अर्थ :-

अपुनर्बन्धक उत्तरमां सम्यग्दृष्टि थाय છે. એથી તેના સ્વરૂપને= સમ્યग्દૃષ્ટિના સ્વરૂપને, કહે છે.

ભાવાર્થ :-

અપુનર્બન્ધકદ્વાત્રિંશિકા-૧૪ના શ્લોક-૩૨માં કહેલ કે વિષયશુદ્ધ અને સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન સેવનારા અપુનર્બન્ધક જીવો નિવૃત્તઅસદ્ગ્રહવાળા હોવાના કારણે અને સદ્ગ્રહપ્રવૃત્ત હોવાના કારણે તત્ત્વમાર્ગની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક કષાયોના ઉપશમને કરે છે, અને આવા અપુનર્બન્ધક જીવો ક્રમસર સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય છે. તેથી અપુનર્બન્ધકનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી હવે સમ્યગ્દૃષ્ટિના સ્વરૂપને પ્રસ્તુત દ્વાત્રિંશિકાથી બતાવે છે --

શ્લોક :-

લક્ષ્યતે ગ્રન્થિભેદેન સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ સ્વતન્ત્રતઃ ।

શુશ્રૂષાધર્મરાગાભ્યાં ગુરુદેવાદિપૂજયા ॥૧॥

અન્વયાર્થ :-

ગ્રન્થિભેદેન=ગ્રંથિભેદ વડે સ્વતન્ત્રતઃ=સિદ્ધાંતનીતિથી, શુશ્રૂષાધર્મરાગાભ્યાં= શુશ્રૂષા અને ધર્મરાગ દ્વારા ગુરુદેવાદિપૂજયા=ગુરુદેવાદિ પૂજા દ્વારા સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ= સમ્યગ્દૃષ્ટિ લક્ષ્યતે=જણાય છે. ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

ગ્રંથિભેદ વડે સિદ્ધાંતનીતિથી શુશ્રૂષા અને ધર્મરાગ દ્વારા, અને ગુરુદેવાદિ પૂજા દ્વારા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જણાય છે. ॥૧॥

ટીકા :-

લક્ષ્યતે इति-ગ્રન્થિભેદેન=અતિતીવ્રરાગદ્વેષપરિણામવિદારણેન, સ્વતન્ત્રતઃ= સિદ્ધાન્તનીત્યા, સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ લક્ષ્યતે=સમ્યગ્દર્શનપરિણામાત્મનાઽપ્રત્યક્ષોઽપ્ય- નુમીયતે, શુશ્રૂષાધર્મરાગાભ્યાં તથા ગુરુદેવાદિપૂજયા ત્રિભિરેતૈલિંગૈઃ । યદાહ -

“શુશ્રૂષા ધર્મરાગશ્ચ ગુરુદેવાદિપૂજનમ્ ।

યથાશક્તિ વિનિર્દિષ્ટં લિઙ્ગમસ્ય મહાત્માભિઃ” ॥ (યો. બિં. ૨૫૩) ॥૧॥

ટીકાર્થ :-

ગ્રન્થિભેદેન મહાત્માભિઃ” ॥ ગ્રંથિભેદ વડે=અતિ તીવ્ર રાગ-દ્વેષના પરિણામના વિદારણ વડે, સ્વતન્ત્રતાથી=સિદ્ધાન્તનીતિથી, સમ્યગ્દૃષ્ટિ જણાય છે=સમ્યગ્દર્શન પરિણામરૂપે અપ્રત્યક્ષ છતાં પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ અનુમાન કરાય છે.

શેનાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ અનુમાન કરાય છે ? તેથી બતાવે છે -

શુશ્રૂષા, ધર્મરાગ અને ગુરુદેવાદિની પૂજા - આ ત્રણે લિંગોથી અનુમાન કરાય છે.

જે કારણથી કહેવાયું છે=જે કારણથી ‘યોગબિંદુ’ શ્લોક-૨૫૩માં કહેવાયું છે -

“મહાત્માઓ વડે શુશ્રૂષા, ધર્મરાગ અને યથાશક્તિ ગુરુદેવાદિ પૂજન આનાં=સમ્યગ્દષ્ટિનાં, લિંગો બતાવ્યાં છે.” ॥૧॥ (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૫૩)

✽ ‘સમ્યાદર્શનપરિણામાત્મનાઽપ્રત્યક્ષોઽપ્યનુમીયતે’ - અહીં ‘અપિ’ થી એ કહેવું છે કે સમ્યગ્દર્શન પરિણામરૂપે સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રત્યક્ષ હોય તો “આ સમ્યગ્દષ્ટિ છે” તેવો બોધ થાય, પરંતુ સમ્યગ્દર્શનરૂપે અપ્રત્યક્ષ પણ સમ્યગ્દષ્ટિનું લિંગો દ્વારા અનુમાન કરાય છે.

ભાવાર્થ :-

(૧) ત્રણ લિંગો દ્વારા સમ્યગ્દર્શનનું અનુમાન :-

તત્ત્વ પ્રત્યેના તીવ્ર પક્ષપાતથી યુક્ત એવી તત્ત્વાતત્ત્વની વિચારણામાં કારણીભૂત એવા મધ્યસ્થભાવનો વ્યાઘાતક, જીવમાં વર્તતો અતિ તીવ્ર રાગ-દ્વેષનો પરિણામ છે; તે રાગ-દ્વેષનો પરિણામ એ ગ્રંથિ છે. આ રાગ-દ્વેષના પરિણામરૂપ ગ્રંથિનો ભેદ થાય ત્યારે જીવમાં તત્ત્વનો તીવ્ર પક્ષપાત ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તત્ત્વને જાણવા માટે મધ્યસ્થતાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થાય છે અને તત્ત્વને જાણીને સ્વશક્તિ અનુસાર તત્ત્વને સેવવાનો પરિણામ થાય છે. આ રાગ-દ્વેષરૂપ ગ્રંથિનો ભેદ કરે ત્યારે જીવ સ્વસિદ્ધાંત પ્રમાણે સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે.

‘આ જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ છે’ એ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ છદ્મસ્થને હોતું નથી. સમ્યગ્દષ્ટિમાં આત્મપરિણામ સ્વરૂપે રહેલું સમ્યગ્દર્શન અપ્રત્યક્ષ છે, છતાં એવા પણ સમ્યગ્દષ્ટિનું લિંગો દ્વારા અનુમાન કરાય છે. જેમ પર્વત પર્વતરૂપે પ્રત્યક્ષ હોય, પરંતુ વસ્તિવાળો પર્વત વસ્તિરૂપે પ્રત્યક્ષ નથી, ત્યારે ધૂમરૂપે પર્વતને જોઈને ‘આ પર્વત વસ્તિવાળો છે’, તેવું અનુમાન કરાય છે; તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ચક્ષુ સામે વિદ્યમાન હોય તો જીવરૂપે પ્રત્યક્ષ છે, આમ છતાં સમ્યગ્દર્શન પરિણામ સ્વરૂપે તે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પ્રત્યક્ષ નથી, પરંતુ શુશ્રૂષાદિ ત્રણ લિંગો દ્વારા સમ્યગ્દર્શન પરિણામ સ્વરૂપે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવનું અનુમાન કરાય છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે જીવમાં અનાદિકાળથી અતિ તીવ્ર રાગ-દ્વેષના પરિણામો વર્તે છે, તેથી તેને લેશ પણ તત્ત્વનો પક્ષપાત હોતો નથી; પરંતુ સંસારના સુખમાત્રમાં આસક્તિ હોવાથી તેના ઉપાયોનો પક્ષપાત હોય છે.

તેમાં રાગ-દ્વેષ કંઈક મંદ થાય ત્યારે જીવ તત્ત્વને અભિમુખ થાય છે, અને તત્ત્વ પ્રત્યેના અત્યંત અભિમુખભાવમાં પ્રતિબંધક રાગ-દ્વેષનો નાશ થાય ત્યારે જીવની અતિ તીવ્ર રાગ-દ્વેષરૂપ ગાંઠ ભેદાઈ છે, તેમ શાસ્ત્રકારો કહે છે. આવા પ્રકારના રાગ-દ્વેષનો ભેદ થાય ત્યારે જીવમાં (૧) તત્ત્વનો તીવ્ર પક્ષપાત થાય છે, તેથી સ્વશક્તિ પ્રમાણે તત્ત્વને જાણવા માટે ઉદમ થાય છે, તત્ત્વ-અતત્ત્વના વિભાગમાં પૂર્ણ મધ્યસ્થતાથી યત્ન થાય છે અને તત્ત્વશ્રવણની ક્રિયા તત્ત્વના બોધમાં વિશ્રાંત થાય છે. વળી જેમ તત્ત્વશ્રવણ પ્રત્યેનો બદ્ધરાગ સમ્યગ્દષ્ટિને હોય છે, તેમ (૨) તત્ત્વને જીવનમાં સેવવા પ્રત્યેનો પણ બદ્ધરાગ હોય છે. તેથી (૩) ચારિત્રસંપન્ન એવા ગુરુ અને તત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં અનન્ય ઉપાયભૂત એવા દેવની ભક્તિમાં પણ યથાશક્તિ ઉદમ કરે છે. આ રીતે સમ્યગ્દષ્ટિમાં આ ત્રણ લક્ષણો પ્રગટ થવાથી, શુશ્રૂષા, ધર્મરાગ અને ગુરુદેવાદિ પૂજારૂપ લિંગો દ્વારા આ જીવે ગ્રંથિનો ભેદ કર્યો છે, માટે તેનામાં સમ્યક્ત્વ છે, એ પ્રકારનું અનુમાન થાય છે. ॥૧॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧માં કહ્યું કે સમ્યગ્દષ્ટિમાં પરિણામરૂપે રહેલ સમ્યગ્દર્શન અપ્રત્યક્ષ છતાં ત્રણ લિંગો દ્વારા અનુમાન કરાય છે. તેથી હવે સમ્યગ્દષ્ટિમાં વર્તતાં શુશ્રૂષાદિ ત્રણ લિંગોનું સ્વરૂપ ક્રમસર બતાવે છે -

શ્લોક :-

ભોગિકિત્રરગેયાદિવિષયાધિક્યમીયુષી ।

શુશ્રૂષાડસ્ય ન સુપ્તેશકથાર્થવિષયોપમા ॥૨॥

અન્વયાર્થ :-

ભોગિકિત્રરગેયાદિવિષયાધિક્યમીયુષી=કામીના કિત્રરગેયાદિવિષયક શ્રવણરસથી આધિક્યને પામેલી શુશ્રૂષા=તત્ત્વશ્રવણની ઈચ્છા અસ્ય=આને છે=સમ્યગ્દષ્ટિને છે, સુપ્તેશકથાર્થવિષયોપમા=સૂતેલા રાજાના કથાશ્રવણરસ સદૃશ ન=નથી=શુશ્રૂષા નથી અર્થાત્ રાજાના કથાના અર્થના શ્રવણના અભિપ્રાય સદૃશ શુશ્રૂષા સમ્યગ્દષ્ટિની નથી. ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

કામીના કિન્નરગેયાદિવિષયક શ્રવણરસથી આધિક્યને પામેલી શુશ્રૂષા આને છે=સમ્યગ્દષ્ટિને છે, સૂતેલા રાજના કથાના અર્થશ્રવણના અભિપ્રાય સદૃશ શુશ્રૂષા નથી. ॥૨॥

ટીકા :-

ભોગીતિ-ભોગિનો=યૌવનવૈદગ્ધ્યકાન્તાસત્રિધાનવતઃ કામિનઃ, કિન્નરાદીનાં=ગાયકવિશેષાણાં, ગેયાદૌ=ગીતવર્ણપરિવર્તાભ્યાસકથાકથનાદૌ, વિષયઃ=શ્રવણરસઃ, તસ્માદાધિક્યં=અતિશયં, ઈયુષી=પ્રાપ્તવતી, કિન્નરગેયાદિજિનોક્ત્યો-હેત્વોસ્તુચ્છત્વમહત્વાભ્યામત્તિભેદોપલંભાત્, અસ્ય=સમ્યગ્દષ્ટેઃ, શુશ્રૂષા ભવતિ, ન પરં સુપ્તેશસ્ય=સુપ્તનૃપસ્ય કથાર્થવિષયઃ સમ્મુઘકથાર્થશ્રવણાભિપ્રાયલક્ષણઃ તદુપમા=તત્સદૃશી, અસમ્બદ્ધતત્તદ્જ્ઞાનલવફલાયાસ્તસ્યા દૌર્વિદગ્ધ્યબીજત્વાત્ ॥૨॥

ટીકાર્થ :-

ભોગિનો=યૌવન બીજત્વાત્ ॥ કિન્નરાદિના=ગાયકવિશેષના, ગેયાદિમાં=ગીત અને વર્ણપરિવર્તની અભ્યાસકથાના કથનાદિમાં=ગાયકવિશેષ જે ગીત ગાતા હોય અને તેના ગીતના વર્ણોના પરિવર્તો થતા હોય તે પરિવર્તોને યથાર્થ જાણવા માટેના અભ્યાસની કથા તે વિદગ્ધ પુરુષ કરતા હોય તે વખતે ગાયકવિશેષના કથનાદિમાં, ભોગીનો=યૌવન, ચતુરાઈ અને પત્નીના સંનિધાનવાળા એવા કામીનો, વિષય=શ્રવણરસ, (છે) તેનાથી આધિક્યને=અતિશયને, ઈયુષી=પામેલી, એવી શુશ્રૂષા આને=સમ્યગ્દષ્ટિને, હોય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે સંગીતના શોખીન, વિચક્ષણ પુરુષ, કિન્નરના સંગીતના શ્રવણકાળમાં જે રસ ધરાવે છે, તત્સદૃશ રસ સમ્યગ્દષ્ટિને છે તેમ ન કહેતાં, તેનાથી અધિક શ્રવણરસ છે, તેમ કેમ કહ્યું ? તેમાં હેતુ કહે છે -

કિન્નરગેયાદિ અને જિનઉક્તિરૂપ હેતુમાં તુચ્છત્વ અને મહત્ત્વ દ્વારા અતિભેદનો ઉપલંભ છે.

પરં=પરંતુ, સૂતેલા રાજાના, સંમુઘ કથાર્થશ્રવણના અભિપ્રાયરૂપ કથાર્થના વિષય તદુપમા=તેના જેવી, ન=શુશ્રૂષા નથી=સમ્યગ્દષ્ટિની શુશ્રૂષા નથી; કેમ કે અસંબદ્ધ એવા તે તે જ્ઞાનલવ ફળવાળી એવી તેણીનું= સુપ્તનૃપકથાર્થ શ્રવણરસના જેવી શુશ્રૂષાનું, દુર્વિદ્યધપણાનું બીજપણું છે=અસંબદ્ધ બોધરૂપ પાંડિત્યનું બીજપણું છે. ॥૨॥

ભાવાર્થ :-

(૧) સમ્યગ્દષ્ટિનું પ્રથમ લિંગ - શુશ્રૂષા :-

સંસારમાં કોઈ પુરુષ યુવાન હોય, સંગીતકળામાં ચતુર હોય અને સ્ત્રીથી યુક્ત હોય તે સમયે કોઈ કિન્નર આદિ ગાયકવિશેષ ગીત ગાતા હોય અને તે ગીતના વર્ણનું પરિવર્ત થતું હોય તે વખતે સંગીતનો રસિક એવો તે યુવાન ગાયકના ગીત અને વર્ણ પરિવર્તોના અભ્યાસની કથા કરવામાં પ્રવૃત્ત હોય=તે ગાયકના લયોને ગ્રહણ કરવા માટે પ્રવૃત્ત હોય, તે વખતે તે ગાયકના કથનમાં યુવાનને જે પ્રકારનો શ્રવણરસ છે, તેનાથી અતિશય શ્રવણરસને પામેલી તત્ત્વશ્રવણવિષયક શુશ્રૂષા સમ્યગ્દષ્ટિને હોય છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે સંગીતનો શોખીન યુવાન જે રીતે ગાયકવિશેષના લયને ગ્રહણ કરવા માટે તે લયો પોતાને સમ્યક્ સ્ફુરણ થાય તે રીતે ઉપયોગપૂર્વક શ્રવણ કરે છે, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ તત્ત્વની પ્રરૂપણા કરવામાં સમર્થ એવા પુરુષવિશેષ પાસે શાસ્ત્રો સાંભળવા બેસે ત્યારે શાસ્ત્રોનો પરમાર્થ ક્યાં વિશ્રાંત થાય છે, તેના તાત્પર્યને ગ્રહણ કરવા માટે અત્યંત ઉપયુક્ત થઈને શ્રવણ કરે છે; અને ભોગીને ગાયકવિશેષના શ્રવણમાં જેવો શ્રવણરસ છે, તેના કરતાં ઘણો અધિક શ્રવણરસ સમ્યગ્દષ્ટિને તત્ત્વશ્રવણમાં છે; કેમ કે ભોગીને કિન્નરના ગેયાદિનું જેવું મહત્ત્વ છે, તેના કરતાં ઘણું અધિક મહત્ત્વ સમ્યગ્દષ્ટિને જિનોક્ત તત્ત્વોનું છે.

કેમ સમ્યગ્દષ્ટિને અધિક મહત્ત્વ છે, તે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે - કિન્નરના ગેયથી ભોગીને જે સુખ થાય છે, તે આ ભવના સુખમાત્રમાં વિશ્રાંત થનાર છે, જ્યારે જિનોક્ત તત્ત્વના બોધથી થનારું સુખ તત્ત્વના રસિકને વર્તમાનમાં તો

આસ્વાદ કરનાર છે, પરંતુ જન્માંતરમાં પણ શુભની પરંપરા દ્વારા કલ્યાણનું કારણ છે. તેથી કિત્તરના ગેયાદિના હેતુનો અને જિનોક્ત તત્વાદિના હેતુનો તુચ્છત્વ અને મહત્ત્વ દ્વારા અતિભેદ છે.

આ રીતે સમ્યગ્દષ્ટિની શુશ્રૂષાનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી સામાન્ય રીતે સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ પૂર્વે જીવો કેવા પ્રકારના તત્ત્વશ્રવણના રસવાળા હોય છે ? તે બતાવીને, તેમના જેવો ક્ષુલ્લક શ્રવણરસ સમ્યગ્દષ્ટિને નથી, તે બતાવવા અર્થે કહે છે --

જેમ કથાના શોખીન અને કથામાં ચિત્ત પરોવીને રાજ્યની ચિંતાથી મનને મુક્ત કરવા અર્થે અને સુખેથી નિદ્રા અર્થે રાજા કથાના અર્થના વિષયમાં શ્રવણના અભિપ્રાયને ધારણ કરે છે, અને જેમ સૂતી વખતે રાજાને કથા સંભળાવનારા કથા સંભળાવે છે ત્યારે તે કથામાં ચિત્તને પરોવીને, મનને અન્ય વિચારોથી શાંત કરીને રાજા નિદ્રાધીન થાય છે; તેમ કેટલાક જીવો તત્ત્વના શ્રવણના વિષયમાં પણ કંઈક સારું સાંભળીને મનને તેમાંથી આનંદ લેવો છે તેવો અભિપ્રાય ધરાવે છે, અને તે અભિપ્રાયપૂર્વક તત્ત્વશ્રવણની ક્રિયા પણ કરે છે. તેવા જીવો તત્ત્વના પરમાર્થને બતાવનારા એવા યોગીની ગવેષણા કરતા નથી, અને યોગીના વચનને અવલંબીને તત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં મન વિશ્રાંત થાય તે રીતે અત્યંત ઉપયુક્ત થઈને શ્રવણક્રિયા કરતા નથી. તેવા જીવોનો શ્રવણરસ તત્ત્વની પ્રાપ્તિનું કારણ નથી, છતાં તેવા શ્રવણરસથી કરાયેલું તત્ત્વશ્રવણ શાસ્ત્રોના પદાર્થોનું કંઈક કંઈક અસંબદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેવાં જ્ઞાનથી શાસ્ત્રોના પરમાર્થને સ્પર્શ તેવું પાંડિત્ય આવતું નથી, પરંતુ અસંબદ્ધ પાંડિત્ય આવે છે, જે હિતને બદલે અહિતનું પણ કારણ બને. આવા પ્રકારની શુશ્રૂષા સમ્યગ્દષ્ટિને હોતી નથી. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિના શુશ્રૂષાગુણથી પ્રવૃત્ત થયેલી શ્રવણની ક્રિયા, શાસ્ત્રના પરમાર્થના બોધમાં વિશ્રાંત થનારી હોય છે. ॥૨૧॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૨માં કહી તેવી વિશિષ્ટ શુશ્રૂષા સમ્યગ્દષ્ટિને કેમ હોય છે ? તે બતાવવા અર્થે કહે છે --

શ્લોક :-

અપ્રાપ્તે ભગવદ્વાક્યે ધાવત્યસ્ય મનો યથા ।
વિશેષદર્શિનોઽર્થેષુ પ્રાપ્તપૂર્વેષુ નો તથા ॥૩॥

અન્વયાર્થ :-

અસ્ય=આનું=સમ્યગ્દષ્ટિનું અપ્રાપ્તે ભગવદ્વાક્યે=પૂર્વમાં નહીં સાંભળેલા એવા ભગવદ્ વાક્યમાં=પૂર્વમાં નહીં સાંભળેલા વીતરાગ વચનમાં યથા= જે પ્રમાણે મનઃ=મન ધાવતિ=જાય છે, તથા=તે પ્રમાણે વિશેષદર્શિનઃ=વિશેષદર્શી એવા સમ્યગ્દષ્ટિનું મન પ્રાપ્તપૂર્વેષુ અર્થેષુ=પ્રાપ્તપૂર્વ એવા અર્થમાં=ધન, કુટુંબ વગેરેમાં નો=નથી=જતું નથી. ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

આનું=સમ્યગ્દષ્ટિનું, પૂર્વમાં નહીં સાંભળેલા વીતરાગવચનમાં જે પ્રમાણે મન જાય છે, તે પ્રમાણે વિશેષદર્શી એવા સમ્યગ્દષ્ટિનું મન પ્રાપ્તપૂર્વ એવા ધન, કુટુંબ વગેરે અર્થમાં જતું નથી. ॥૩॥

ટીકા :-

અપ્રાપ્ત ઇતિ-અસ્ય=સમ્યગ્દૃશઃ, અપ્રાપ્તે=પૂર્વમશ્રુતે, ભગવદ્વાક્યે=વીતરાગ-વચને, યથા મનો ધાવતિ=શ્રોતુમનુપરતેચ્છં ભવતિ, તથા વિશેષદર્શિનઃ સતઃ, પ્રાપ્તપૂર્વેષ્વર્થેષુ ધનકુટુંબાદિષુ, ન ધાવતિ, વિશેષદર્શનેનાપૂર્વત્વભ્રમસ્ય દોષસ્ય ચોચ્છેદાત્ ॥૩॥

ટીકાર્થ :-

અસ્ય ચોચ્છેદાત્ ॥ આનું=સમ્યગ્દષ્ટિનું, અપ્રાપ્ત=પૂર્વમાં નહિ સાંભળેલા, ભગવદ્ વાક્યમાં=વીતરાગ વચનમાં, જે પ્રમાણે મન જાય છે=સાંભળવા માટે અનુપરત અર્થાત્ સતત ઈચ્છાવાળું છે, તે પ્રમાણે વિશેષદર્શી છતાં એવા સમ્યગ્દષ્ટિનું મન પ્રાપ્તપૂર્વ એવા ધન, કુટુંબાદિ અર્થમાં જતું નથી; કેમ કે વિશેષ દર્શન હોવાને કારણે='પૂર્વ અનંતી વખત

આ ભોગો પ્રાપ્ત કર્યા છે, માટે અપૂર્વ નથી' તેવું વિશેષ દર્શન હોવાને કારણે, અપૂર્વત્વભ્રમનો અને દોષોનો=કુટુંબાદિ પ્રત્યે ગાઢ આકર્ષણ થાય તેવા દોષોનો, ઉચ્છેદ છે. ॥૩॥

✽ ધનકુટુંબાદિષુ - અહીં 'આદિ' થી શરીર અને શાતાનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને વિશેષ દૃષ્ટિ પ્રગટેલી હોય છે. તેથી આ સંસારમાં પોતે અનંતીવાર સર્વ સંયોગો પ્રાપ્ત કર્યા છે, માટે સર્વ પ્રકારના ભોગોને પોતે પૂર્વમાં અનુભવેલા છે, તેવું દેખાય છે. વળી ભગવાનના વચનનો પરમાર્થ પોતે હજુ સુધી પ્રાપ્ત કર્યો નથી, તેથી આ સંસારનો ઉચ્છેદ થયો નથી, તેમ પણ નિર્મળ પ્રજ્ઞાને કારણે સમ્યગ્દષ્ટિને દેખાય છે. તેથી મનુષ્યભવને પામીને ભગવાનના વચનના પરમાર્થને ગ્રહણ કરવા માટે તેનું મન જેવું સતત ઇચ્છાવાળું છે, તેવું સતત ઇચ્છાવાળું મન પ્રાપ્તપૂર્વ એવા ધન, કુટુંબાદિમાં નથી. આમ છતાં અવિરતિનો ઉદય હોવાથી ભોગની ઇચ્છા, શાતાની ઇચ્છા થાય છે, કે કુટુંબીઓ પ્રત્યેની લાગણીની પ્રવૃત્તિ થાય છે; તોપણ જેવો રાગ ભગવાનના વચન પ્રત્યે છે તેવો રાગ પ્રાપ્તપૂર્વ એવા ભોગોમાં નથી; કેમ કે વિશેષ દર્શનને કારણે 'ભોગો અપૂર્વ છે' તેવો ભ્રમ ચાલ્યો ગયો છે, અને તેના કારણે ભોગોમાં બળવાન રાગ ચાલ્યો ગયો છે. વળી, ભગવાનનું વચન અપૂર્વ છે, એવો નિર્ણય સમ્યગ્દષ્ટિને થયો છે, તેથી ભગવાનના વચનમાં ઉત્કટ રાગ વર્તે છે. વળી સમ્યગ્દષ્ટિ વિચારે છે કે "ભગવાનના વચનનો પરમાર્થ પૂર્વે ક્યારેય પ્રાપ્ત થયો નથી. જો પ્રાપ્ત થયો હોત તો સંસારનો ઉચ્છેદ થયો હોત; અને ઉચ્છેદ થયો નથી, તેથી નક્કી થાય છે કે સંસારના ઉચ્છેદના અનન્ય ઉપાયભૂત એવા ભગવાનના વચનનું રહસ્ય મેં પૂર્વે ક્યારેય પ્રાપ્ત કર્યું નથી. ફક્ત અનંતી વખત તીર્થકરોનો સંયોગ કર્યો, ઉપદેશ સાંભળ્યો, પણ પરમાર્થને પામ્યા વિના તે સર્વ ક્રિયાઓ ભાવરહિત થઈ, તેથી સંસારનો ઉચ્છેદ થયો નહીં. માટે હવે હું ભગવાનના વચનના પરમાર્થને તે રીતે ગ્રહણ કરું કે જેથી આ સંસારનો શીઘ્ર અંત થાય, એવી બલવાન ઇચ્છા સમ્યગ્દષ્ટિને સદા વર્તે છે. ॥૩॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧માં કહ્યું કે ત્રણ લિંગો વડે સમ્યગ્દષ્ટિમાં રહેલા સમ્યગ્દર્શનનું અનુમાન થાય છે. તેમાંથી પ્રથમ લિંગ શુશ્રૂષાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. કેવલ પ્રથમ લિંગ શુશ્રૂષા હોય એટલા માત્રથી તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે, એવું અનુમાન થતું નથી, પરંતુ ત્રણે લિંગોથી યુક્ત હોય તો તે જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ છે, તેવું અનુમાન થાય છે. તેથી હવે સમ્યગ્દષ્ટિમાં રહેલા સમ્યગ્દર્શનના અનુમાનના અંગભૂત બીજા ધર્મરાગ લિંગને કહે છે -

શ્લોક :-

ધર્મરાગોઽધિકો ભાવાદ્ ભોગિનઃ સ્ત્ર્યાદિરાગતઃ ।
પ્રવૃત્તિસ્ત્વન્યથાપિ સ્યાત્કર્મણો બલવત્તયા ॥૪॥

અન્યથાર્થ :-

ભાવાત્=ભાવથી=અંતઃકરણની પરિણતિથી ભોગિનઃ=ભોગીના સ્ત્ર્યાદિરાગતઃ=સ્ત્રી આદિના રાગથી સમ્યગ્દષ્ટિનો ધર્મરાગઃ=ચારિત્રધર્મરાગ અધિકઃ=અધિક છે. તુ=વળી કર્મણો બલવત્તયા=કર્મના બલવાનપણાના કારણે પ્રવૃત્તિઃ=કાયચેષ્ટા અન્યથાપિ=અન્યથા પણ સ્યાત્=થાય. ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

ભાવથી=અંતઃકરણની પરિણતિથી, ભોગીના સ્ત્રી આદિના રાગથી સમ્યગ્દષ્ટિનો ધર્મરાગ અધિક છે. વળી કર્મના બલવાનપણાના કારણે કાયચેષ્ટા અન્યથા પણ થાય. ॥૪॥

ટીકા :-

ધર્મરાગ ઇતિ-ધર્મરાગશ્ચારિત્રધર્મસ્પૃહારૂપઃ, અધિકઃ=પ્રકર્ષવાન, ભાવતઃ=અન્તઃકરણપરિણત્યાઃ, ભોગિનો=ભોગશાલિનઃ, સ્ત્ર્યાદિરાગતઃ=ભામિન્યાદ્યભિલાષાત્, પ્રવૃત્તિસ્તુ=કાયચેષ્ટા તુ, અન્યથાપિ=ચારિત્રધર્મપ્રાતિકૂલ્યેનાપિ વ્યાપારાદિના સ્યાત્, કર્મણશ્ચારિત્રમોહનીયસ્ય, બલવત્તયા=નિયતપ્રબલવિપાકતયા ॥૪॥

ટીકાર્થ :-

ધર્મરાગ વિપાકતયા ।। ભાવથી=અંતઃકરણની પરિણતિથી, ભોગીના= ભોગશાળીના, સ્ત્રી આદિના રાગથી=સ્ત્રી આદિના અભિલાષથી, સમ્યગ્દષ્ટિનો ધર્મરાગ=સંપૂર્ણ નિરવધભાવવાળા ચારિત્રધર્મની સ્પૃહારૂપ ધર્મરાગ, અધિક છે=પ્રકર્ષવાળો છે. વળી, પ્રવૃત્તિ=કાયચેષ્ટા, અવ્યથા પણ થાય=વ્યાપારાદિ વડે ચારિત્રધર્મના પ્રતિકૂળપણાથી પણ થાય.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે જે વસ્તુની બલવાન સ્પૃહા હોય તેને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિને ભોગરાગ કરતાં ચારિત્રનો રાગ બલવાન હોય તો તેને=ચારિત્રને, પ્રતિકૂળ પ્રવૃત્તિ કેમ થાય છે ? માટે હેતુ કહે છે -

કર્મનું=ચારિત્રમોહનીયકર્મનું, બલવાનપણું છે=નિયતપ્રબલવિપાકપણું છે. ॥૪॥

✦ 'અન્યથાપિ'='ચારિત્રધર્મપ્રાતિકૂલ્યેનાપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ ચારિત્રધર્મને અનુકૂળ ભગવદ્ભક્તિ આદિ તો કરે, પરંતુ ચારિત્રધર્મને પ્રતિકૂળ ભોગાદિની પ્રવૃત્તિ પણ કરે.

✦ 'વ્યાપારાદિના' - અહીં વ્યાપારથી ચારિત્રધર્મને પ્રતિકૂળ પ્રવૃત્તિનું ગ્રહણ કરવું, અને 'આદિ' થી ચારિત્રધર્મને પ્રતિકૂળ રાગનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

સમ્યગ્દષ્ટિનું દ્વિતીય લિંગ — ધર્મરાગ :-

સંસારી જીવોમાં જેઓ ભોગના રાગવાળા છે, તેઓમાંથી જેઓને જે પ્રકારના ભોગનો બળવાન રાગ હોય, તેઓને તે ભોગની બળવાન ઇચ્છા હોય છે. જેમ કે કોઈને સ્ત્રીનો રાગ હોય, તેને સ્ત્રીવિષયક બળવાન ઇચ્છા હોય છે. આવા ભોગરાગી જીવોને પોતાને જે ઇષ્ટ ભોગ હોય તેના પ્રત્યે બળવાન રાગ છે, તેના કરતાં સમ્યગ્દષ્ટિને ચારિત્રની સ્પૃહા અધિક હોય છે. આમ છતાં પ્રબળ ચારિત્રમોહનીયકર્મનો ઉદય હોય તો ચારિત્રની પ્રવૃત્તિને છોડીને અન્ય પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પણ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો કરે છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે જેને જેની બળવાન ઇચ્છા હોય અને પોતાની કૃતિથી તે કાર્ય સાધ્ય હોય તો તે કાર્યમાં અવશ્ય યત્ન થાય છે; અને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ

ધારે તો બાહ્ય આચરણારૂપ ચારિત્ર ગ્રહણ કરી શકે, અને સર્વવિરતિનું પ્રત્યાખ્યાન પણ ધારે તો ગ્રહણ કરી શકે, અને દૃઢ સંકલ્પ કરે તો ચારિત્રની બાહ્ય ઉચિત ક્રિયાઓ પણ કરી શકે; પરંતુ તે ક્રિયાથી નિષ્પાઘ ભાવોનાં પ્રતિબંધક કર્મો બળવાન હોય તો પોતે બાહ્ય ક્રિયાઓ કરીને પણ નિર્લેપતાની પરિણતિરૂપ ભાવચારિત્રને પ્રગટ કરી શકે તેમ નથી. સમ્યગ્દષ્ટિને આંતરનિરીક્ષણથી આવો નિર્ણય હોય ત્યારે ભાવચારિત્રની બળવાન ઇચ્છા હોવા છતાં 'ચારિત્રની બાહ્ય આચરણા પોતાના માટે ચારિત્રની પરિણતિનું કારણ નથી', તેવો નિર્ણય થવાથી, અને પોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ જે ભગવદ્ભક્તિ આદિ કૃત્યો છે, તેનાથી પોતે ચારિત્રની શક્તિનો સંચય કરી શકે તેમ છે, તેવો નિર્ણય થવાથી, સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ શાસ્ત્રવચનનું અને સ્વકૃતિસાધ્યતાદિનું સમાલોચન કરીને પોતાની કૃતિથી સાધ્ય એવા ભગવદ્ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાનમાં યત્ન કરે છે.

વળી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને સંસારના પદાર્થના વિષયમાં કોઈ ઇચ્છા થઈ હોય તો સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ મોક્ષનો અર્થી હોવાથી મોક્ષમાં વિઘ્નભૂત એવા તે રાગને દૂર કરવા અર્થે તેના પ્રતિપક્ષનું ભાવન કરે છે, જેથી મોક્ષમાર્ગની વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ ન થાય. આમ છતાં પ્રતિપક્ષભાવન દ્વારા પણ તે રાગ નિવર્તન ન પામે ત્યારે વિચારે છે કે 'આ રાગ મારા યોગમાર્ગમાં વિઘ્નભૂત છે, માટે શાસ્ત્રનું સમાલોચન કરીને તે રીતે ભોગાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરું કે જેથી મારા યોગમાર્ગમાં વિઘ્નભૂત એવી આ રાગની પરિણતિ શાંત થાય' અને તે રીતે ભોગાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરે; અને પોતાની કૃતિથી સાધ્ય દેશવિરતિ દેખાય ત્યારે દેશવિરતિમાં યત્ન કરે છે, અને પોતાની કૃતિથી સાધ્ય સર્વવિરતિચારિત્ર દેખાય ત્યારે સર્વવિરતિની પ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત એવી સંયમની ક્રિયાનો પણ સ્વીકાર કરે છે.

જેમ સંસારી જીવો પોતાને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અર્થે સંસારનું જ્ઞાન મેળવતા હોય છે, અને તે જ્ઞાનમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ભૂમિકાની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પણ હોય, આમ છતાં તે ભૂમિકાને અનુરૂપ પોતાનો ક્ષયોપશમ ન હોય તો શ્રેષ્ઠ ભૂમિકાની બળવાન ઇચ્છા હોવા છતાં પોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેમ હોય તેમાં યત્ન કરે છે; તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને પણ ચારિત્રની બળવાન ઇચ્છા છે, અને તેની પ્રાપ્તિનો સાક્ષાત્ ઉપાય સંયમની પ્રવૃત્તિ છે, છતાં સંયમની પ્રવૃત્તિ દ્વારા ચારિત્રની પરિણતિના ક્ષયોપશમને પોતે પ્રગટ કરી

શકે તેમ નથી. તેથી ચારિત્રની પરિણતિની બળવાન ઈચ્છા હોવા છતાં તેઓ ચારિત્રગ્રહણમાં પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, પરંતુ ચારિત્રની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ શક્તિનો સંયમ થાય તેવું ભગવદ્ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાન કરે છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે અવિરતિના તીવ્ર ઉદયવાળા એવા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો ચારિત્રની બળવાન ઈચ્છા હોવા છતાં સંયમગ્રહણમાં પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, પરંતુ સંયમપ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત સંયમને અનુરૂપ શક્તિસંયમ આદિ કરવા માટે ભગવદ્ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. ॥૪॥

અવતરણિકા :-

સમ્યગ્દષ્ટિને ભોગીના સ્ત્રીઆદિના રાગથી પણ અધિક ચારિત્રધર્મની સ્પૃહા છે, એમ પૂર્વમાં કહ્યું. ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે જો સમ્યગ્દષ્ટિને અતિ બળવાન ચારિત્રની સ્પૃહા હોય તો સંયમ કેમ ગ્રહણ કરતા નથી ? અને જો સંયમ ગ્રહણ ન કરતા હોય તો સંયમની બલવાન ઈચ્છા છે તેમ કેમ કહી શકાય ? તેથી કહે છે -

શ્લોક :-

તદલાભેऽપિ તદ્રાગબલવત્ત્વં ન દુર્વચમ્ ।

પૂયિકાદ્યપિ યદ્ ભુક્તે ઘૃતપૂર્ણપ્રિયો દ્વિજઃ ॥૫॥

અન્યથાર્થ :-

તદલાભેऽપિ=તેના અલાભમાં પણ=ચારિત્રની અપ્રાપ્તિમાં પણ, તદ્રાગબલવત્ત્વં=તેના રાગનું બળવાનપણું=ચારિત્રના રાગનું બળવાનપણું ન દુર્વચમ્=દુર્વચ નથી=સમ્યગ્દષ્ટિમાં દુર્વચ નથી યદ્=જે કારણથી ઘૃતપૂર્ણપ્રિયો દ્વિજઃ=ધીથી પૂર્ણ ભોજન પ્રિય છે જેને એવો બ્રાહ્મણ=ઘેબરપ્રિય એવો બ્રાહ્મણ પૂયિકાદ્યપિ=કુત્સિત રસવાળા અન્નાદિને પણ ભુક્તે=ખાય છે. ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

તેના=ચારિત્રના, અલાભમાં પણ, તેના=ચારિત્રના, રાગનું બળવાનપણું દુર્વચ નથી, જે કારણથી ઘેબરપ્રિય એવો બ્રાહ્મણ કુત્સિત રસવાળા અન્નાદિને પણ ખાય છે. ॥૫॥

✽ 'તદલાભેડપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે ચારિત્રની પ્રાપ્તિમાં તો ચારિત્રનો બળવાન રાગ હોય, પરંતુ ચારિત્રની અપ્રાપ્તિમાં પણ ચારિત્રનો બળવાન રાગ હોય છે.

✽ 'પૂયિકાદ્યપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે ઘેબર તો ખાય, પણ ઘેબર ન મળે તો કુલ્સિત અન્ન પણ ખાય, અને 'આદિ' થી ઋક્ષ વાલ-ચણાદિનું ગ્રહણ કરવું.

ટીકા :-

તદિતિ-તદલાભેડપિ=કથંચિદન્યથાપ્રવૃત્ત્યા ચારિત્રાપ્રાપ્તાવપિ, તદ્રાગબલવત્ત્વં ચારિત્રેચ્છાપ્રાબલ્યં સ્વહેતુસિદ્ધં, ન=નૈવ, દુર્વચં=દુરભિધાનં, યદ્=યસ્માત્તથાવિધ-વિષમપ્રઘટ્ટકવશાત્, પૂયિકાદ્યપિ પૂયં નામ કુથિતો રસસ્તદસ્યાસ્તીતિ પૂયિકં, આદિશબ્દાદ્રૂક્ષં પર્યુષિતં ચ વલ્લચનકાદિ, કિં પુનરિતરદિત્યપિશબ્દાર્થઃ, ઘૃતપૂર્ણાઃ પ્રિયા વલ્લભા યસ્ય સ તથા, દ્વિજો=બ્રાહ્મણો ભુક્ત્કે=અશ્નાતિ, યદત્ર દ્વિજપ્રહણં કૃતં તદસ્ય જાતિપ્રત્યયાદેવ અન્યત્ર ભોક્તુમિચ્છાયા અભાવાદિતિ અન્યેચ્છાકાલેડપિ પ્રબલેચ્છાયા વાસનાત્મના ન નાશ ઇતિ તાત્પર્યમ્ ॥૫॥

ટીકાર્થ :-

તદલાભેડપિ તાત્પર્યમ્ ॥ તેના અલાભમાં પણ=કોઈક રીતે અન્યથા પ્રવૃત્તિને કારણે ચારિત્રની અપ્રાપ્તિમાં પણ=તથાવિધ સંયોગને કારણે ચારિત્રની પરિણાતિથી અન્યથા પ્રકારે મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિને કારણે ચારિત્રની અપ્રાપ્તિમાં પણ, સ્વહેતુસિદ્ધ એવું તદ્દરાગનું બળવાનપણું=ચારિત્રની ઈચ્છાના પ્રાબલ્યના હેતુ એવા તિર્મળ કોટિના સમ્યગ્દર્શનથી સિદ્ધ એવું ચારિત્રની ઈચ્છાનું પ્રબળપણું, દુર્વચ નથી જ=સમ્યગ્દષ્ટિમાં ન કહી શકાય તેવું નથી જ, યદ્=જે કારણથી, તેવા પ્રકારના વિષમ પ્રઘટ્ટકના વશથી=ઈચ્છિત એવા ઘેબર આદિની પ્રાપ્તિ ન થઈ શકે અને અન્ય પણ સારું અન્ન પ્રાપ્ત ન થઈ શકે એવા પ્રકારના વિષમ સંયોગના વશથી, પૂયિકાદિ પણ ઘૃતપૂર્ણપ્રિય એવો દ્વિજ=બ્રાહ્મણ, ખાય છે.

અહીં પૂયિકાદિનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે -

પૂય એટલે કોહવાયેલો રસ. તે છે જેને તે પૂયિક, અને આદિ શબ્દથી ઋક્ષ અને વાસી વાલ-ચણાદિનું ગ્રહણ કરવું.

વળી 'પૂયિકાદ્યપિ'માં રહેલા 'અપિ' શબ્દથી ઈતરનું શું કહેવું ?=અન્ય પણ ખાય, એ 'અપિ' શબ્દનો અર્થ છે.

અહીં=સમ્યગ્દષ્ટિને ચારિત્રની બળવાન ઈચ્છા છે એમાં આપેલા દૃષ્ટાંતમાં, બ્રાહ્મણનું જે ગ્રહણ કરાયું તે આનું જાતિપ્રત્યયથી જ અન્યત્ર ભોગવવાની ઈચ્છાના અભાવને કારણે છે, એથી અન્ય ઈચ્છાકાળમાં પણ=ઘેબરને છોડીને પૂયિકાદિ ખાવાના કાળમાં પણ, પ્રબળ ઈચ્છાનો=ઘેબરની પ્રબળ ઈચ્છાનો વાસનારૂપે નાશ નથી, એ પ્રમાણે તાત્પર્ય છે. ॥૫॥

* 'અન્યેચ્છાકાલેડપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે ઘેબરની ઈચ્છાના કાળમાં તો ઘેબરની પ્રબળ ઈચ્છા છે, પરંતુ ઘેબરથી અન્ય ઈચ્છાના કાળમાં પણ ઘેબરની પ્રબળ ઈચ્છાનો વાસનારૂપે નાશ નથી.

ભાવાર્થ :-

સમ્યગ્દષ્ટિને સંપૂર્ણ નિરાકુળ ચેતના એકાંત સુખમય ભાસે છે અને સંસારઅવસ્થામાં નિરાકુળ ચેતના અસંગભાવમાં છે, તેનો પણ સમ્યગ્દષ્ટિને સ્પષ્ટ બોધ છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિના હૈયામાં પોતાની ચેતનાને નિરાકુળ કરવા માટે બળવાન ઈચ્છા સદા માટે અંકિત છે. આમ છતાં તેના કોઈક તેવા સંયોગને કારણે, કે તેવા પ્રકારના કર્મના પ્રાયુર્યને કારણે, નિરાકુળ ચેતનાને પ્રગટ કરવા માટે પોતે ઉદમ કરી શકે તેમ નથી, તેવો નિર્ણય થાય, તો નિરાકુળ ચેતનાના અનન્ય ઉપાયભૂત એવી સંયમગ્રહણની પ્રવૃત્તિ કરવાનું છોડીને અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરે છે; અને તે અન્યથા પ્રવૃત્તિથી ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તોપણ ચારિત્રની ઈચ્છાનું પ્રાબલ્ય તેના હૈયામાં સ્વહેતુથી સિદ્ધ છે=ચારિત્ર એકાંત કલ્યાણનું કારણ છે, એ પ્રકારના બોધરૂપ ચારિત્રની ઈચ્છાના હેતુથી સિદ્ધ છે.

આ કથનને દૃષ્ટાંતથી પુષ્ટ કરે છે : જેમ ઘેબરપ્રિય એવો બ્રાહ્મણ તેવા પ્રકારના સંયોગને વશ કોહવાયેલા અન્નાદિ પણ ખાય તોપણ તેને ઘેબરમાં બળવાન ઈચ્છા છે, તેમ કોહવાયેલા અન્ન જેવા ભોગાદિની પ્રવૃત્તિ સમ્યગ્દષ્ટિ કરતા હોય તોપણ તેમના ચિત્તમાં નિરાકુળ ચેતનારૂપ ચારિત્રની ઈચ્છા સહેજ પણ મ્વાન થતી નથી, ફક્ત સંયોગને વશ તેમાં યત્ન થતો નથી.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ જ્યારે ભોગાદિમાં યત્ન કરે છે, ત્યારે તેને ભોગાદિ વિષયક પણ વ્યક્ત ઇચ્છા વર્તે છે, તો તે ભોગાદિ સમયે ચારિત્રની ઇચ્છાનું પ્રાબલ્ય કઈ રીતે સંભવે ? તેને ગ્રંથકારશ્રી સ્પષ્ટતા કરે છે કે જેમ બ્રાહ્મણ તથાવિધ સંયોગને કારણે કોહવાયેલા અન્નની ઇચ્છા કરતો હોય ત્યારે પણ વાસનારૂપે ઘેબરની બળવાન ઇચ્છા નાશ પામતી નથી, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિને ભોગાદિની ઇચ્છાકાળમાં પણ વાસનારૂપે સંયમની ઇચ્છા નાશ પામતી નથી. ॥૫॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧માં સમ્યગ્દષ્ટિનું સમ્યગ્દર્શન પરિણામરૂપે અપ્રત્યક્ષ, છતાં સમ્યગ્દર્શનનું અનુમાન કરવા માટે ત્રણ લિંગો બતાવ્યાં, તેમાંથી બે લિંગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે સમ્યગ્દર્શનના અનુમાન માટે બતાવેલ લિંગના અંગભૂત ગુરુદેવાદિ પૂજારૂપ ત્રીજા લિંગને બતાવે છે -

શ્લોક :-

ગુરુદેવાદિપૂજાઽસ્ય ત્યાગાત્કાર્યાન્તરસ્ય ચ ।

ભાવસારા વિનિર્દિષ્ટા નિજશક્ત્યનતિક્રમાત્ ॥ ૬ ॥

અન્યથાર્થ :-

ચ=અને અસ્ય=આને=સમ્યગ્દષ્ટિને કાર્યાન્તરસ્ય ત્યાગાત્=કાર્યાતરના ત્યાગથી ભાવસારા ગુરુદેવાદિપૂજા=બહુમાનપ્રધાન ગુરુદેવાદિ પૂજા નિજશક્ત્ય-નતિક્રમાત્=નિજ શક્તિના અનતિક્રમથી વિનિર્દિષ્ટા=બતાવાયેલી છે. ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આને=સમ્યગ્દષ્ટિને, કાર્યાતરના ત્યાગથી ભાવસારા=બહુમાનપ્રધાન ગુરુદેવાદિ પૂજા નિજશક્તિના અનતિક્રમથી બતાવાયેલી છે. ॥૬॥

ટીકા :-

ગુર્વિતિ-અસ્ય=સમ્યગ્દૃશઃ, ગુરુદેવાદિપૂજા ચ કાર્યાન્તરસ્ય=ત્યાગભોગાદિ-કરણીયસ્ય, ત્યાગાત્=પરિહારાત્, નિજશક્તેઃ=સ્વસામર્થ્યસ્ય, અનતિ(ક્રમાત્)-

લંઘનાત્=અનિગૂહનાત્, ભાવસારા=ભોક્તુઃ સ્ત્રીરત્નગોચરગૌરવાદનન્તગુણેન
બહુમાનેન પ્રધાના, વિનિર્દિષ્ટા=પ્રરૂપિતા પરમપુરુષૈઃ ॥૬॥

ટીકાર્થ :-

અસ્ય પરમપુરુષૈઃ ॥ અને આને=સમ્યગ્દષ્ટિને, કાર્યાંતરના=ત્યાગ-
ભોગાદિ કરણીયના ત્યાગથી=પરિહારથી, ભાવસારા=ભોક્તાને સ્ત્રીરત્ન
વિષયક ગૌરવ કરતાં અનંતગુણ એવા બહુમાન વડે પ્રધાન એવી, ગુરુદેવાદિ
પૂજા નિજશક્તિના=સ્વસામર્થ્યના, અનતિલંઘનથી=અનિગૂહનથી, પરમપુરુષ
વડે કહેવાઈ છે=પ્રરૂપણા કરાઈ છે. ॥૬॥

✦ 'ગુરુદેવાદિપૂજા' - અહીં 'આદિ' થી સાધર્મિકની ભક્તિનું ગ્રહણ કરવું.

✦ 'ત્યાગભોગાદિકરણીયસ્ય' - અહીં 'આદિ' થી અર્થોપાર્જનનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

(૩) સમ્યગ્દષ્ટિનું તૃતીય લિંગ - ગુરુદેવાદિપૂજા :-

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ભાવસંયમનો અત્યંત અર્થી હોય છે. આમ છતાં ભાવસંયમની
પ્રાપ્તિ અર્થે સંસારનો ત્યાગ કરીને પોતે સંયમ ગ્રહણ કરે તોપણ ભાવથી સંયમ
પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ નથી, તેથી ગુરુદેવાદિની પૂજાથી કાર્યાંતર એવા સંયમગ્રહણનો
ત્યાગ કરીને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ગુરુદેવાદિ પૂજામાં યત્ન કરે છે; વળી ગુરુદેવાદિ-
પૂજાકાળમાં ગુરુદેવાદિની પૂજાથી કાર્યાંતર એવા ભોગાદિનો પણ ત્યાગ કરીને
ગુરુદેવાદિની પૂજામાં યત્ન કરે છે; કેમ કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સંયમનો અત્યંત
અર્થી હોવાથી સંયમી એવા ગુરુ અને યોગમાર્ગના પ્રરૂપક એવા તીર્થંકરદેવની
ભક્તિ કરીને સંયમનાં આવારક કર્મોના નાશનો અત્યંત અર્થી છે.

વળી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ગુરુદેવાદિની પૂજાનો યત્ન ભાવસાર કરે છે અર્થાત્
જેમ કોઈ ભોગીને સ્ત્રીરત્ન પ્રાપ્ત થયેલ હોય અને સ્ત્રીરત્નને પામીને ગૌરવપૂર્વક
ભોગમાં પ્રવૃત્તિ કરે, તેના કરતાં અનંતગુણ બહુમાનપૂર્વક સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ
ગુરુદેવાદિપૂજામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.

વળી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પોતાના સામર્થ્યના અનતિલંઘનથી=સામર્થ્યને લેશ
પણ ગોપવ્યા વિના, શક્તિના પ્રકર્ષથી ગુરુદેવાદિની પૂજા કરે છે, જેના બળથી

ગુરુદેવાદિપૂજાકાળમાં તદ્દગુણપરિણત ચિત્ત હોવાને કારણે ચારિત્રનાં આવારક કર્મોનો નાશ થાય છે અર્થાત્ ગુરુદેવાદિના ભક્તિકાળમાં ગુરુના ગુણો કે દેવના ગુણોથી પરિણત ચિત્ત વર્તતું હોવાથી શીઘ્ર સંયમની પ્રાપ્તિનું કારણ બને તેવા ભાવો થાય છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને સંસારનો ત્યાગ અત્યંત ઇષ્ટ છે, છતાં સંસારના ત્યાગ દ્વારા પોતે સંયમના પરિણામ કરી શકે તેમ નથી, અને ગુણવાન ગુરુની ભક્તિ દ્વારા અને પરમગુરુ એવા ભગવાનની ભક્તિ દ્વારા સંયમની શક્તિનો સંચય કરી શકે તેમ છે. તેથી ગુરુદેવાદિની પૂજા અત્યંત ભાવસાર કરે છે, અને ગુરુદેવાદિની પૂજાકાળમાં શક્તિના પ્રકર્ષથી ભક્તિમાં યત્ન કરે છે, જેથી અવશ્ય ગુરુદેવાદિની ભક્તિ ચારિત્રની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે. આમ છતાં જો ચારિત્રમોહનીય કર્મ પ્રબળ હોય તો સમ્યગ્દષ્ટિને કદાચ આ ભવમાં સંયમની પ્રાપ્તિ ન પણ થાય, તોપણ વિવેકપૂર્વકની કરાયેલી તેની ભક્તિ જન્માંતરમાં ભાવથી ચારિત્રની પ્રાપ્તિ કરાવીને મોક્ષનું અવશ્ય કારણ બને છે. ॥૬॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વમાં સમ્યગ્દષ્ટિ જીવમાં ગ્રંથિભેદને કારણે પ્રગટ થતાં ત્રણ લિંગો બતાવ્યાં. હવે આવાં લિંગોવાળું સમ્યક્ત્વ કઈ રીતે પ્રગટ થાય છે ? તે બતાવવા માટે ત્રણ પ્રકારના કરણનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

શ્લોક :-

સ્યાદીદૃક્કરણે ચાન્ત્યે સત્त्वानां परिणामतः ।

ત્રિથા યથાપ્રવૃત્તં તદપૂર્વં ચાનિવર્તિ ચ ॥૭॥

અન્વયાર્થ :-

ચ=અને ઇદૃગ્=આવા લક્ષણવાળું સમ્યક્ત્વ અન્ત્યેકરણે=અંત્યકરણ થયે છે તે સ્યાદ્=થાય. તત્=તે=કરણ સત્त्वानાં પરિણામતઃ=જીવોના પરિણામથી યથાપ્રવૃત્તં અપૂર્વં ચ અનિવર્તિ ચ=યથાપ્રવૃત્ત, અપૂર્વ અને અનિવૃત્તિ ત્રિથા=ત્રણ પ્રકારવાળું છે. ॥૭॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આવા લક્ષણવાળું સમ્યક્ત્વ અંત્યકરણ થયે છે તે થાય. તે=કરણ, જીવોના પરિણામથી યથાપ્રવૃત્ત, અપૂર્વ અને અનિવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારવાળું છે. ॥૭॥

ટીકા :-

સ્યાદિતિ-ઈદૃગ્=ઉપદર્શિતલક્ષણં સમ્યક્ત્વં, ચાન્ત્યે કરણે “જાતે સતીતિ” ગમ્યં, સ્યાદ્=ભવેત્, તત્=કરણં, સત્વાનાં=પ્રાણિનાં, પરિણામતઃ ત્રિધા=ત્રિપ્રકારં, યથાપ્રવૃત્તં અપૂર્વં અનિવૃત્તિ ચેતિ ॥૭॥

ટીકાર્થ :-

ઈદૃગ્ ચેતિ ॥ અને આવું=કહેવાયેલાં લક્ષણોવાળું=કહેવાયેલાં શુશ્રૂષાદિ લક્ષણોવાળું, સમ્યક્ત્વ અંત્યકરણ થયે છે તે સ્યાદ્=થાય. તે=કરણ, સત્વોના=જીવોના, પરિણામથી ત્રિધા=ત્રણ પ્રકારવાળું છે.

તે ત્રણ પ્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે -

(૧) યથાપ્રવૃત્ત, (૨) અપૂર્વ અને (૩) અનિવૃત્તિ.

‘ઈતિ’ શબ્દ ત્રણ કરણોની સમાપ્તિ સૂચક છે. શ્લોકમાં ‘અન્ત્યે’ શબ્દ પછી ‘જાતે સતિ’ અધ્યાહાર છે. તેથી ટીકામાં ‘જાતે સતીતિ ગમ્યં’ કહેલ છે. ॥૭॥

શ્લોક :-

ગ્રન્થિં યાવદ્ ભવેદાદ્યં દ્વિતીયં તદતિક્રમે ।

ભિન્નગ્રન્થેસ્તૃતીયં તુ યોગિનાથૈઃ પ્રદર્શિતમ્ ॥૮॥

અન્વયાર્થ :-

ગ્રન્થિં યાવદ્=ગ્રંથિ સુધી આદ્યં ભવેદ્=આદ્ય થાય=યથાપ્રવૃત્તકરણ થાય. તદતિક્રમે=તેના અતિક્રમમાં=ગ્રંથિઉલ્લંઘનના ક્રિયાકાળમાં દ્વિતીયં=બીજું=અપૂર્વકરણ, તુ=વળી ભિન્નગ્રન્થેઃ=ભિન્નગ્રંથિને તૃતીયં=ત્રીજું=અનિવૃત્તિકરણ યોગિનાથૈઃ=યોગીનાથ વડે પ્રદર્શિતમ્=બતાવાયેલું છે. ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

ગ્રંથિ સુધી આદ્ય યાય=યથાપ્રવૃત્તકરણ યાય. તેના અતિક્રમમાં=ગ્રંથિના અતિક્રમમાં=ગ્રંથિઉલ્લંઘનના ક્રિયાકાળમાં, બીજું=અપૂર્વકરણ, વળી ભિન્નગ્રંથિને ત્રીજું=અનિવૃત્તિકરણ, યોગીનાથ વડે બતાવાયેલું છે. ॥૮॥

ટીકા :-

ગ્રન્થિમિતિ-આદ્યં=યથાપ્રવૃત્તકરણં ગ્રન્થિં યાવદ્ ભવેત્ । દ્વિતીયમ્=અપૂર્વકરણં તદતિક્રમે ગ્રન્થ્યુલ્લઙ્ઘને ક્રિયમાણે । તૃતીયં ત્વનિવર્તિકરણં ભિન્નગ્રન્થેઃ=કૃતગ્રન્થિભેદસ્ય, યોગીનાથૈઃ=તીર્થકરૈઃ પ્રદર્શિતમ્ ॥૮॥

ટીકાર્થ :-

આદ્યં=યથાપ્રવૃત્તકરણં પ્રદર્શિતમ્ ॥ આદ્ય=યથાપ્રવૃત્તકરણ, ગ્રંથિ સુધી યાય=ગ્રંથિદેશના આગમન સુધી યાય. તેનો અતિક્રમ કરાયે છે, ગ્રંથિનું ઉલ્લંઘન કરાયે છે, બીજું=અપૂર્વકરણ, વળી ભિન્નગ્રંથિને=કરાયેલા ગ્રંથિભેદવાળાને, ત્રીજું=અનિવૃત્તિકરણ, યોગીનાથ વડે=તીર્થકર વડે, કહેવાયું છે. ॥૮॥

ભાવાર્થ :-

ત્રિવિધ કરણ :-

જીવમાં અનાદિકાળથી અતત્ત્વ પ્રત્યેના વલણરૂપ રાગદ્વેષની પરિણતિ વર્તે છે, જે અતિતીવ્ર રાગ-દ્વેષરૂપ છે અને અતિતીવ્ર રાગદ્વેષરૂપ જીવની પરિણતિ એ ગ્રંથિ છે. ‘આ ગ્રંથિ છે’ એમ કહેવાથી એ પ્રાપ્ત યાય કે આનું ઉલ્લંઘન કરીને આગળ પ્રાયઃ જીવ જઈ શકતો નથી, પરંતુ અનાદિકાળથી ઉત્કૃષ્ટ કર્મની સ્થિતિને બાંધે છે; અને કોઈક રીતે કંઈક વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને આ જીવ ગ્રંથિની નજીકની કર્મસ્થિતિ સુધી અર્થાત્ અંતઃકોટાકોટી સ્થિતિ સુધી આવે છે, તોપણ ફરી પરાક્રમ કરી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તરફ જાય છે, પરંતુ આ ગ્રંથિને ઓળંગીને આગળની શુદ્ધિને પ્રાયઃ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. આ રીતે અનંતકાળથી જીવ વારંવાર ઉત્કૃષ્ટ મલિનતા કરે છે ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધે છે, અને કંઈક

શુદ્ધિ થાય ત્યારે ગ્રંથિદેશ સુધી આવે છે, પરંતુ તેનાથી આગળ જતો નથી, તેથી સંસારમાં અનંતકાળથી પરિભ્રમણ કરે છે; પરંતુ તે જીવ આ ગ્રંથિનો ભેદ કરીને આગળની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે, ત્યાર પછી સીમિત કાળમાં અવશ્ય સંસારનો અંત કરે છે. તેથી સંસારનો અંત કરવાને અનુકૂળ શુદ્ધિ સુધી જવામાં અટકાવનાર એવી તીવ્ર રાગદ્વેષની પરિણતિને ‘ગ્રંથિ’ શબ્દથી કહેલ છે.

જે જીવો ઉપદેશાદિથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, તેઓને ભૂતાર્થવાચક એવા= સદ્ભૂતપદાર્થનો વાચક એવા, શાસ્ત્રવચનના બળથી તત્વાતત્વના વિભાગને અનુકૂળ સ્વવીર્ય ઉલ્લસિત થાય ત્યારે તત્વને જાણવા માટે પરમ મધ્યસ્થતાપૂર્વક ઊંડ પ્રવર્તે છે. તે ઊંડ તત્વનો યથાર્થ નિર્ણય કરાવીને વિશ્રાંત થાય તેવો છે, અને તે ઊંડથી જીવમાં અપૂર્વકરણ પ્રગટે છે. આ અપૂર્વકરણનો ઉપયોગ અવશ્ય અનિવૃત્તિકરણ કરાવીને, સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરાવીને વિશ્રાંત થાય તેવો છે; પરંતુ અપૂર્વકરણ કરીને અટકતો નથી કે અનિવૃત્તિકરણ કરીને પણ અટકતો નથી, પણ સમ્યક્ત્વ પામીને વિશ્રાંત થાય છે.

જે જીવો કર્મની અલ્પતાને કારણે ચરમાવર્તમાં આવેલા છે અને ચાર દૃષ્ટિ સુધીના ભાવોમાંથી કોઈક ભાવમાં વર્તે છે, તે જીવો ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણમાં છે; અને આ ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણ, તે ભવમાં કે ઘણા ભવો પછી પણ અપૂર્વકરણની પ્રાપ્તિ દ્વારા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે. આ ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણ સિવાય સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણો જીવે અનંતી વખત પ્રાપ્ત કર્યાં, ગ્રંથિદેશ સુધી જીવ અનંતી વખત આવ્યો, પરંતુ ગ્રંથિના ઉલ્લંઘનને અનુકૂળ સત્ત્વનો સંચય થયો નહીં; પરંતુ ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણમાં ગ્રંથિના ઉલ્લંઘનને અનુકૂળ કંઈક સત્ત્વ સંચિત થાય છે; અને તે સત્ત્વના બળથી જીવ અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે અપૂર્વકરણ દ્વારા ગ્રંથિને ભેદીને ભિન્નગ્રંથિવાળો જીવ અનિવૃત્તિકરણમાં આવે છે; અને અનિવૃત્તિકરણ સુધી મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકમાં છે, તોપણ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિની અત્યંત નજીક છે, અને અનિવૃત્તિકરણની સમાપ્તિ સાથે અવશ્ય જીવને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અહીં ‘કરણ’ શબ્દથી જીવનો અધ્યવસાય ગ્રહણ કરવાનો છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવને યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં કંઈક સારો અધ્યવસાય છે, અને

ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણ સિવાય સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણોમાં તે શુભ અધ્યવસાય જીવ અનંતીવાર પામે છે, છતાં તે અધ્યવસાય હિતપ્રાપ્તિ કરાવીને મોક્ષરૂપ ફળમાં વિશ્રાંત થાય તેવો નથી; અને ચરમાવર્તમાં આવેલા જીવનો ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણમાં થતો અધ્યવસાય ઉત્કર્ષને પામીને અવશ્ય મોક્ષરૂપ ફળમાં વિશ્રાંત થનાર છે, તોપણ તત્કાળ ગ્રંથિ ભેદીને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરાવે તેવો એકાંત નિયમ નથી, જ્યારે અપૂર્વકરણભાવી અધ્યવસાય ઉત્તરમાં અનિવૃત્તિકરણ કરાવીને અવશ્ય સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવે છે; અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થતાંની સાથે જીવમાં તત્ત્વ પ્રત્યેનો તીવ્ર પક્ષપાત ઉત્પન્ન થાય છે, જે પરમ માધ્યસ્થ્યપૂર્વક અધિક અધિક તત્ત્વને જાણવા માટે ઉદ્યમ કરાવે છે. આથી સમ્યક્ત્વ થયા પછી ભોગીને કિન્નરના ગેયને સાંભળવાની ઇચ્છા થાય છે, તેનાથી પણ તત્ત્વને સાંભળવાની અધિક ઇચ્છા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને થાય છે.

ગ્રંથિભેદના કાળમાં જીવ અપૂર્વકરણ કરે છે ત્યારે તત્ત્વના તીવ્ર પક્ષપાતપૂર્વક તત્ત્વાત્ત્વના વિભાગને અનુકૂળ ઊંહ પ્રવર્તે છે, જે ઊંહ તત્ત્વના નિર્ણયમાં વિશ્રાંત થાય તેવા પ્રકારનો છે; અને તે સમયે અપૂર્વકરણ દ્વારા તત્ત્વના નિર્ણયમાં પ્રતિબંધક એવા રાગ-દ્વેષની પરિણતિનું ઉન્મૂલન થાય છે, તેથી અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે વખતે તત્ત્વાત્ત્વના વિભાગમાં અત્યંત મધ્યસ્થતાથી પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેથી અનિવૃત્તિકરણના અંતે જીવને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સારાંશ :-

સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણ અનંતીવાર થાય છે, ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણ ચરમાવર્તમાં થાય છે; અને ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણકાળમાં યોગબીજોનું ગ્રહણ હોય છે, અને સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણકાળમાં યોગબીજોનું ગ્રહણ નથી. અપૂર્વકરણકાળમાં તત્ત્વને જોવા માટેની મધ્યસ્થતાના અવરોધક એવા રાગ-દ્વેષને દૂર કરવા માટેનો યત્ન હોય છે, જેનાથી ગ્રંથિભેદ થાય છે, તેથી તત્ત્વને જોવામાં પ્રતિબંધક એવા રાગ-દ્વેષનું ઉન્મૂલન થાય છે, જેથી પરમ મધ્યસ્થતાપૂર્વક તત્ત્વને જોવા માટેનો ઉદ્યમ થાય છે; અને અનિવૃત્તિકરણમાં રાગ-દ્વેષની ગ્રંથિ ભેદાયેલી હોવાથી પરમ મધ્યસ્થતાપૂર્વક તત્ત્વના નિર્ણયનો ઊંહ ચાલે છે; અને

અનિવૃત્તિકરણની સમાપ્તિ પછી સમ્યક્ત્વના પ્રાપ્તિકાળમાં “ભગવાને જે પદાર્થો જેમ કહ્યા છે તે તેમ જ છે”=‘इदमित्थमेव’ એ પ્રકારનું ભૂતાર્થ શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ થાય છે. ॥૮॥

અવતરણિકા :-

જીવ ત્રણ કરણ દ્વારા સમ્યક્ત્વ પામે છે અને સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી પ્રમાદાદિ દોષથી સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થાય તોપણ તે જીવમાં કંઈક શુદ્ધિ વર્તે છે. તે બતાવીને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ જીવને માટે મહાકલ્યાણનું કારણ છે, તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

પતિતસ્યાપિ નામુષ્ય ગ્રન્થિમુલ્લઙ્ઘ્ય બન્ધનમ્ ।
સ્વાશયો બન્ધભેદેન સતો મિથ્યાદૃશોઽપિ તત્ ॥૯॥

અન્યથાર્થ :-

પતિતસ્યાપિ=પતિત એવા પણ અમુષ્ય=આને=સમ્યગ્દષ્ટિને ગ્રન્થિમુલ્લઙ્ઘ્ય=ગ્રંથિને ઉલ્લંઘીને બન્ધનમ્ ન=બંધન નથી=કર્મગ્રહણ નથી, તત્=તે કારણથી મિથ્યાદૃશોઽપિ સતઃ=મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવા છતાં પણ ભિન્નગ્રંથિને બન્ધભેદેન=બંધભેદને કારણે=પૂર્વતા બંધ કરતાં અલ્પબંધરૂપ બંધભેદને કારણે સ્વાશયઃ=સુઆશય છે=શોભન પરિણામ છે. ॥૯॥

શ્લોકાર્થ :-

પતિત એવા પણ આને=સમ્યગ્દષ્ટિને, ગ્રંથિને ઉલ્લંઘીને બંધન નથી; તે કારણથી મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવા છતાં પણ ભિન્નગ્રંથિને બંધભેદને કારણે શોભન પરિણામ છે. ॥૯॥

❖ ‘પતિતસ્યાપિ’ - અહીં ‘અપિ’ થી એ કહેવું છે કે પતિત ન હોય ત્યારે તો ગ્રંથિને ઓળંગીને બંધ નથી, પરંતુ પતિત એવા પણ સમ્યગ્દષ્ટિને ગ્રંથિને ઉલ્લંઘીને બંધ નથી.

❖ ‘મિથ્યાદૃશોઽપિ’ - અહીં ‘અપિ’ થી એ કહેવું છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ હોય ત્યારે તો શુભાશય છે, પરંતુ સમ્યગ્દષ્ટિ મિથ્યાદૃષ્ટિ અને ત્યારે પણ શુભાશય છે.

ટીકા :-

પતિતસ્યાપીતિ-અમુષ્ય=ભિન્નગ્રન્થેઃ, પતિતસ્યાપિ=તથાવિધસડ્ક્લેશાત્
સમ્યક્ત્વાત્ પરિભ્રષ્ટસ્યાપિ, ન=નૈવ ગ્રન્થિં=ગ્રન્થિભેદકાલભાવિનીં કર્મસ્થિતિં
उल्लङ्घ्य=અતિક્રમ્ય, સપ્તતિકોટિકોટ્યાદિપ્રમાણસ્થિતિકતયા બન્ધનં=
જ્ઞાનાવરણાદિપુદ્ગલગ્રહણં, તત્તસ્માન્મિથ્યાદૃશોઽપિ સતો ભિન્નગ્રન્થેઃ, બન્ધભેદેન=
અલ્પસ્થિત્યા કર્મબન્ધવિશેષેણ સ્વાશયઃ=શોભનઃ પરિણામઃ, બાહ્યાસદનુષ્ઠાનસ્ય
પ્રાયઃ સામ્યેઽપિ બન્ધાલ્પત્વસ્ય સુન્દરપરિણામનિબન્ધનત્વાદિતિ ભાવઃ । તદુક્તં -

“ભિન્નગ્રન્થેસ્તૃતીયં તુ સમ્યગ્દૃષ્ટેરતો હિ ન ।

પતિતસ્યાઽપ્યતે બન્ધો ગ્રન્થિમુલ્લઙ્ઘ્ય દેશિતઃ ॥

एवं सामान्यतो ज्ञेयः परिणामोऽस्य शोभनः ।

મિથ્યાદૃષ્ટેરપિ સતો મહાબન્ધવિશેષતઃ ॥

सागरोपमकोटीनां कोट्यो मोहस्य सप्ततिः ।

અભિન્નગ્રન્થિબન્ધો યન્ન ત્વેકાઽપીતરસ્ય તુ ॥

तदत्र परिणामस्य भेदकत्वं नियोगतः ।

बाह्यं त्वसदनुष्ठानं प्रायस्तुल्यं द्वयोरपि” ॥ (यो. बिं. २६६-२६९)

“બંધેણં ન વોલઙ્ કયાઈ” ઇત્યાદિવચનાનુસારિણાં સૈદ્ધાન્તિકાનાં મતમેતત્ ।
કાર્મગ્રન્થિકાઃ પુનરસ્ય મિથ્યાત્વપ્રાપ્તાવુત્કૃષ્ટસ્થિતિબન્ધમપીચ્છન્તિ, તેષામપિ
મતે તથાવિધરસાભાવાત્તસ્ય શોભનપરિણામત્વે ન વિપ્રતિપત્તિરિતિ ધ્યેયમ્ ॥૧॥

ટીકાર્થ :-

અમુષ્ય ધ્યેયમ્ ॥ પતિત પણા=તેવા પ્રકારના સંકલેશને કારણે
અર્થાત્ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ પછી તત્ત્વના વિષયમાં વિપર્યાસને ઉત્પન્ન કરાવે
તેવા પ્રકારના દર્શનમોહનીયકર્મના ઉદયકૃત સંકલેશને કારણે, સમ્યક્ત્વથી
પરિભ્રષ્ટ પણા આને=ભિન્નગ્રંથિને=સમ્યગ્દષ્ટિને, ગ્રંથિને ઉલ્લંઘીને=
ગ્રંથિભેદકાળભાવિ કર્મસ્થિતિને અતિક્રમીને, ૭૦ કોટાકોટ્યાદિ પ્રમાણ
સ્થિતિપણાણે બંધન=જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલનું ગ્રહણ, ન=નથી જ. તત્=
તસ્માત્=તે કારણથી=મિથ્યાદૃષ્ટિ પણા હોવા છતાં પતિત એવા સમ્યગ્દષ્ટિને

બંધભેદ હોવાથી અર્થાત્ અલ્પ સ્થિતિપણારૂપ કર્મબંધવિશેષ હોવાથી સુઆશય છે=શોભન પરિણામ છે; કેમ કે બાહ્ય અસદ્ અનુષ્ઠાનનું પ્રાયઃ સામ્યપણું હોવા છતાં પણ=બાહ્ય અસદ્ અનુષ્ઠાનનું અન્ય મિથ્યાદષ્ટિઓની સાથે સમ્યક્ત્વથી પતિત થયેલા એવા મિથ્યાદષ્ટિના અનુષ્ઠાનનું સામ્યપણું હોવા છતાં પણ, બંધનું અલ્પત્વ=અન્ય મિથ્યાદષ્ટિઓ કરતાં સમ્યક્ત્વથી પતિત થયેલા મિથ્યાદષ્ટિના કર્મબંધનું અલ્પપણું, સુંદર પરિણામને કારણે છે, એ પ્રમાણે ભાવ છે.

તે કહેવાયું છે=સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયેલાને પણ અલ્પબંધ છે તે 'યોગબિંદુ' શ્લોક-૨૬૬ થી ૨૬૮ સુધી કહેવાયું છે -

“વળી ભિન્નગ્રંથિને ત્રીજું=અનિવૃત્તિકરણ, થાય છે. આના કારણે જ=ત્રણ કરણની પ્રાપ્તિને કારણે જ, પતિત એવા સમ્યગ્દષ્ટિને, ગ્રંથિને ઓળંગીને કહેવાયેલો=ગ્રંથિને ઓળંગીને ૭૦ કોટાકોટિ આદિ પ્રમાણ કહેવાયેલો, બંધ આપ્યતે ન=પ્રાપ્ત થતો નથી જ.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૬૬)

“આ રીતે=સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયા પછી પણ ગ્રંથિને ઉલ્લંઘીને અબંધ છે એ રીતે, સામાન્યથી=સમ્યક્ત્વ અવસ્થાને આશ્રયીને નહિ, પરંતુ સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વ ઉભય અવસ્થારૂપ સામાન્યથી, આને સમ્યક્ત્વથી પતિત એવા મિથ્યાદષ્ટિને, શોભન પરિણામ જાણવો; કેમ કે મહાબંધનો વિશેષ છે=મહાબંધની અવસ્થાંતર પ્રાપ્તિરૂપ વિશેષ છે=ઉત્કૃષ્ટ બંધથી હીનબંધરૂપ અવસ્થાંતરની પ્રાપ્તિરૂપ ભેદ છે.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૬૭)

“અભિન્નગ્રંથિ જીવનો બંધ મોહની ૭૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ સ્થિતિ છે, જે કારણથી વળી ઈતરને=ભિન્નગ્રંથિ એવા મિથ્યાદષ્ટિને ઈકાપિ ન=એકપણ કોટાકોટી સાગરોપમ સ્થિતિબંધ નથી, તે કારણથી સમ્યક્ત્વને પામ્યા પછી મિથ્યાદષ્ટિ થવા છતાં મહાબંધ વિશેષ છે. (સમ્યક્ત્વ પામ્યા પહેલાં ૭૦ કોટાકોટી સાગરોપમરૂપ જે મહાબંધ હતો તે સમ્યક્ત્વકાળમાં અલ્પબંધ થયો અને=સમ્યક્ત્વથી પાત થવાના કારણે તે અલ્પબંધ અધિક થવાથી મહાબંધ છે અને સમ્યક્ત્વથી પાત થયા પછી પણ અંતઃકોટાકોટી થાય છે તે રૂપે અલ્પ હોવાથી વિશેષ છે, માટે મહાબંધ વિશેષ છે.) એમ પૂર્વશ્લોક સાથે 'યસ્માત્'નો સંબંધ છે.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૬૮)

“તે કારણથી=સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયા પછી ગ્રંથિને ઉલ્લંઘીને બંધ નથી તે કારણથી, અહીં=ગ્રંથિ ભેદા પછી થયેલા મિથ્યાદષ્ટિ અને અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિમાં,

નિયમથી પરિણામનું ભેદકપણું છે. વળી બાહ્ય અસદ્ અનુષ્ઠાન પ્રાયઃ બંનેને પણ= ગ્રંથિભેદીને થયેલા મિથ્યાદષ્ટિ અને અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ એવા બંનેને પણ, સમાન છે.”
(યોગબિંદુ શ્લોક-૨૬૯)

“બંધથી ક્યારેય પણ ઉલ્લંઘન કરતા નથી=સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયા પછી ગ્રંથિભેદકાળમાં સત્તામાં વર્તતી અંતઃકોટાકોટિ કર્મસ્થિતિને બંધથી ક્યારેય પણ ઓળંગતા નથી.” (આ. નિ.) એ વગેરે વચનના અનુસરનારા સૈદ્ધાન્તિકોનો આ મત છે=સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયેલ એવા મિથ્યાદષ્ટિ અસદ્અનુષ્ઠાન કરતા હોય, ત્યારે પણ અંતઃકોટાકોટિ પ્રમાણ કર્મસ્થિતિ બાંધે છે, એ મત છે. વળી કાર્મગ્રંથિકો આને=સમ્યગ્દષ્ટિને, મિથ્યાત્વપ્રાપ્તિમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધને પણ ઈચ્છે છે. તેઓના પણ મતમાં તેવા પ્રકારના રસનો અભાવ હોવાને કારણે=ગ્રંથિ ભેદા પૂર્વે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ બાંધે છે, તેવા પ્રકારના ઉત્કૃષ્ટ રસનો અભાવ હોવાને કારણે, તેના શોભન પરિણામમાં વિપ્રતિપત્તિ નથી=સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયેલા મિથ્યાદષ્ટિના અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ કરતાં સુંદર પરિણામમાં વિવાદ નથી, એ પ્રમાણે જાણવું. ॥૯॥

❖ ‘સામ્યેડપિ’ - અહીં ‘અપિ’ થી એ કહેવું છે કે બાહ્ય અનુષ્ઠાન સમાન ન હોય તો તો બંધનો ભેદ છે, પણ અનુષ્ઠાનનું સમાનપણું હોવા છતાં બંધનું અલ્પપણું છે.

❖ ‘મિથ્યાત્વપ્રાપ્તાવુત્કૃષ્ટસ્થિતિબન્ધમપીચ્છન્તિ’ - અહીં ‘અપિ’ થી એ કહેવું છે કે સૈદ્ધાન્તિકો તો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ ઈચ્છતા નથી, પરંતુ કાર્મગ્રંથિકો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ પણ ઈચ્છે છે.

❖ ‘તેષામપિ મતે’ - અહીં ‘અપિ’ થી એ કહેવું છે કે સૈદ્ધાન્તિકોના મતમાં તો શોભન પરિણામ છે, પણ કાર્મગ્રંથિકોના મતમાં પણ શોભન પરિણામ છે.

ભાવાર્થ :-

પૂર્વમાં વર્ણન કરાયેલા ત્રણ કરણ દ્વારા જીવ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે; ત્યારપછી તેવા પ્રકારના મિથ્યાત્વના ઉદયને કારણે કે તેવા પ્રકારના બાહ્ય નિમિત્તને કારણે ઉદયને પ્રાપ્ત થયેલા મિથ્યાત્વને કારણે તે જીવ સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થાય તેવા સંકલેશને પ્રાપ્ત કરે, અને તે સંકલેશને કારણે સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયા પછી પણ આરંભ-સમારંભની અનુચિત પ્રવૃત્તિ કરતો હોય, તોપણ ગ્રંથિભેદના કાળમાં સત્તામાં રહેલી કર્મની સ્થિતિને ઓળંગીને અધિક કર્મની

સ્થિતિ બાંધતો નથી. તેથી નક્કી થાય છે કે સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયેલા એવા મિથ્યાદષ્ટિ જીવને પણ પૂર્વના જેવો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધનો અધ્યવસાય થતો નથી. તેથી અનુચિત અનુષ્ઠાન કરતો હોય ત્યારે બાહ્ય રીતે અશોભન પરિણામ હોવા છતાં પહેલાં જેવો અશોભન પરિણામ નથી. માટે સમ્યક્ત્વથી પતિત પણ મિથ્યાદષ્ટિનો આ શોભન પરિણામ છે=ઉત્કટ અશોભનના અભાવરૂપ જ આ શોભન પરિણામ છે.

તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જે જીવોએ ગ્રંથિભેદ કર્યો નથી અને મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં છે, અને જે જીવોએ ગ્રંથિભેદ કર્યા પછી મિથ્યાત્વ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી છે, તે બંને મિથ્યાદષ્ટિરૂપે સમાન છે; અને કોઈક એવા નિમિત્તને પામીને બંને સમાન પાપની પ્રવૃત્તિ કરતા હોય તોપણ, ગ્રંથિનો ભેદ કર્યો નથી એવા મિથ્યાદષ્ટિને ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશ થઈ શકે છે, તેથી ઉત્કૃષ્ટ ૭૦ કોટાકોટિ કર્મની સ્થિતિ બાંધે છે; અને સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયેલા મિથ્યાદષ્ટિને સમાન પાપની પ્રવૃત્તિ વખતે પણ ગ્રંથિભેદકાળમાં સત્તામાં વર્તતી અંતઃકોટાકોટિ કર્મની સ્થિતિથી અધિક કર્મસ્થિતિ બાંધે તેવો ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશ થતો નથી. તેથી અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ કરતાં સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ મિથ્યાદષ્ટિને અલ્પ સંકલેશ વર્તે છે. આ બતાવે છે કે સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયા પછી પણ જીવમાં કંઈક સુંદરતા રહી જાય છે, જેથી ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશ થતો નથી. તેથી અર્થથી એ ફલિત થાય કે સમ્યક્ત્વકાળમાં જીવમાં ઘણી સુંદરતા છે, જેના કારણે ભ્રષ્ટ થયા પછી પણ સુંદરતાનો લેશ રહી જાય છે, જે ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશ થવા દેતો નથી.

સૈદ્ધાન્તિક મત અનુસાર સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયેલા જીવો ગ્રંથિભેદકાળમાં વર્તતી અંતઃકોટાકોટિ સ્થિતિને ઓળંગીને ક્યારેય કર્મ બાંધતા નથી, અને કાર્મગ્રંથિકોના મતે સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયા પછી સત્તામાં ઉત્કૃષ્ટ ૭૦ કોટાકોટિ કર્મની સ્થિતિ બાંધી શકે છે, તોપણ ઉત્કૃષ્ટ રસબંધને કરતા નથી. તેથી સમ્યક્ત્વને પામ્યા પછી સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયેલા મિથ્યાદષ્ટિમાં પણ કંઈક સુંદર પરિણામ રહે છે, તે વાત સૈદ્ધાન્તિકને અને કાર્મગ્રંથિકને સમાન રીતે માન્ય છે. ફક્ત કાર્મગ્રંથિકના મત પ્રમાણે સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયેલા જીવોને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધને અનુકૂળ સંકલેશ થઈ શકે છે, પણ ઉત્કૃષ્ટ રસબંધને

અનુકૂળ સંકલેશ થઈ શકતો નથી; અને સૈદ્ધાન્તિકના મત પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધને અનુકૂળ પણ સંકલેશ થઈ શકતો નથી અને ઉત્કૃષ્ટ રસબંધને અનુકૂળ પણ સંકલેશ થઈ શકતો નથી. ॥૯॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વશ્લોકમાં સ્થાપન કર્યું કે એક વાર સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી જીવ મિથ્યાત્વને પામે તોપણ તેની સુંદરતા સર્વથા જતી નથી, માટે સમ્યક્ત્વનો પરિણામ સુંદર છે. હવે બૌદ્ધદર્શનવાળા બોધિસત્ત્વનું=બુદ્ધનું જે સ્વરૂપ બતાવે છે, તેવું સ્વરૂપ સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઘટે છે, તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

एवं च यत्परैरुक्तं बोधिसत्त्वस्य लक्षणम् ।
विचार्यमाणं सत्रीत्या तदप्यत्रोपपद्यते ॥१०॥

અન્વયાર્થ :-

एवं च=અને એ રીતે=સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયા પછી મિથ્યાત્વઅવસ્થામાં પણ શોભન પરિણામ છે, એ રીતે, પરैः=પર વડે બોધિસત્ત્વસ્ય=બોધિસત્ત્વનું યદ્=જે લક્ષણમ્=લક્ષણ ઉક્તं=કહેવાયું, તદપિ=તે પણ સત્રીત્યા=સત્રીતિથી=મધ્યસ્થવૃત્તિથી વિચાર્યમાણं=વિચારાતું અત્ર=આમાં=સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઉપપદ્યતે=સંગત થાય છે. ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અને એ રીતે=સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયા પછી મિથ્યાત્વઅવસ્થામાં પણ શોભન પરિણામ છે એ રીતે, પર વડે બોધિસત્ત્વનું જે લક્ષણ કહેવાયું, તે પણ સત્રીતિથી વિચારાતું આમાં=સમ્યગ્દષ્ટિમાં, સંગત થાય છે. ॥૧૦॥

* 'તદપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે સમ્યગ્દષ્ટિનો મિથ્યાત્વઅવસ્થામાં શોભન પરિણામ તો ઘટે છે, પરંતુ સમ્યક્ત્વઅવસ્થામાં સત્રીતિથી બોધિસત્ત્વનું લક્ષણ પણ ઘટે છે.

ટીકા :-

एवं चेति-एवं च भिन्नग्रन्थोर्मिथ्यात्वदशायामपि शोभनपरिणामत्वे(त्वं) च यत् परैः=सौगतैः बोधिसत्त्वस्य लक्षणमुक्तं तदपि सत्रीत्या=मध्यस्थवृत्त्या विचार्यमाणं अत्र=सम्यग्दृष्टावुपपद्यते ॥१०॥

ટીકાર્થ :-

एवं च वुपपद्यते ॥ अने એ રીતે=ભિન્નગ્રંથિને મિથ્યાત્વઅવસ્થામાં પણ શોભન પરિણામપણું છે એ રીતે, પર વડે=સૌગત વડે બોધિસત્ત્વનું જે લક્ષણ કહેવાયું, તે પણ સત્રીતિથી=મધ્યસ્થવૃત્તિથી, વિચારાતું આમાં=સમ્યગ્દષ્ટિમાં, ઘટે છે. ॥૧૦॥

* 'भिन्नग्रन्थोर्मिथ्यात्वदशायामपि' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે સમ્યગ્દષ્ટિને સમ્યક્ત્વદશામાં તો શોભન પરિણામપણું છે, પરંતુ મિથ્યાત્વદશામાં પણ શોભન પરિણામપણું છે.

નોંધ :- ટીકામાં 'શોભનપરિણામત્વે' ના સ્થાને 'શોભનપરિણામત્ત્વં' હોવું જોઈએ, એમ ભાસે છે. તેથી એ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૯માં બતાવ્યું કે જીવ સમ્યક્ત્વ પામે, પછી સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થાય અને અસુંદર અનુષ્ઠાન કરતો હોય તોપણ કંઈક સુંદરતા રહે છે. તેથી એ ફલિત થાય કે સમ્યક્ત્વના પ્રાપ્તિકાળમાં કરાતા ત્રણ કરણો દ્વારા જીવમાં કોઈક વિશુદ્ધિ થાય છે, જેથી જીવ સુંદર બને છે, અને સુંદર બન્યા પછી મિથ્યાદષ્ટિ બને તોપણ સુંદરપણું સર્વથા જતું નથી. આ રીતે સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયા પછી પણ જીવમાં સુંદરતા રહે છે, તેથી અર્થથી એ ફલિત થાય છે કે સમ્યક્ત્વકાળમાં જીવ ઘણો સુંદર છે. માટે સૌગતો વડે બુદ્ધ ભગવાનનું જે સ્વરૂપ બતાવાયું છે, તેવું સુંદર સ્વરૂપ પણ સમ્યક્ત્વની હાજરીમાં સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઘટે છે. તે સ્પષ્ટ કરવા માટે કહે છે કે બૌદ્ધદર્શનવાળા પોતાના ભગવાન બોધિસત્ત્વનું જે લક્ષણ કરે છે, તેના સ્વરૂપનો મધ્યસ્થ વૃત્તિથી અર્થાત્ સ્વદર્શનના પક્ષપાતથી નહીં, પરંતુ કોઈ પણ દર્શનના પક્ષપાત વિના મધ્યસ્થ વૃત્તિથી,

વિચાર કરવામાં આવે, અને જૈનદર્શનમાં કહેવાયેલ સમ્યગ્દષ્ટિના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવે, તો પ્રામાણિક વિચારથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જેવું બોધિસત્ત્વનું લક્ષણ બૌદ્ધદર્શનમાં કહેવાયું છે, તે સર્વ સ્વરૂપ સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઘટે છે. માટે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સમ્યક્ત્વકાળમાં કેવો ઉત્તમ છે, તેનું સ્વરૂપ બોધિસત્ત્વના લક્ષણથી પણ જણાય છે. ॥૧૦॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૦માં કહ્યું કે મધ્યસ્થવૃત્તિથી વિચાર કરવામાં આવે તો બોધિસત્ત્વનું લક્ષણ સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઘટે છે. તેથી હવે સૌગતો બોધિસત્ત્વનું કેવું લક્ષણ કરે છે, જે સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઘટે છે ? તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

તપ્તલોહપદન્યાસતુલ્યા વૃત્તિઃ ક્વચિદ્દિ ।

ઇત્યુક્તેઃ કાયપાત્યેવ ચિત્તપાતી ન સ સ્મૃતઃ ॥૧૧॥

અન્યથાર્થ :-

યદિ ક્વચિત્ વૃત્તિઃ=જો કદાચિત્ પ્રવૃત્તિ હોય=આરંભાદિની પ્રવૃત્તિ હોય તો તપ્તલોહપદન્યાસતુલ્યા=તપેલા લોઢા ઉપર પગ મૂકવા તુલ્ય હોય. ઇત્યુક્તેઃ=એ પ્રકારે ઉક્તિ હોવાથી=એ પ્રકારે શાસ્ત્રવચન હોવાથી, સઃ=તે=સમ્યગ્દષ્ટિ કાયપાત્યેવ=કાયપાતી જ સ્મૃતઃ=કહેવાયા છે, ચિત્તપાતી ન=ચિત્તપાતી નહીં. ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

જો ક્વચિત્ પ્રવૃત્તિ હોય તો=આરંભાદિની પ્રવૃત્તિ હોય તો, તપેલા લોઢા ઉપર પગ મૂકવા તુલ્ય હોય, એ પ્રકારે શાસ્ત્રવચન હોવાથી, તે=સમ્યગ્દષ્ટિ, કાયપાતી જ કહેવાયા છે, ચિત્તપાતી નહીં. ॥૧૧॥

ટીકા :-

તપ્તેતિ-તપ્તલોહે યઃ પદન્યાસસ્તત્તુલ્યાઽતિસકંપત્વાત્ વૃત્તિઃ=કાયચેષ્ટા ક્વચિદ્ ગૃહારમ્ભાદૌ યદિ પરં, ઇત્યુક્તેઃ=ઇત્યંવચનાત્, કાયપાત્યેવ સ સમ્યગ્દષ્ટિઃ, ન

ચિત્તપાતી સ્મૃતઃ, इत्यं च कायपातिन एव बोधिसत्त्वा इति लक्षणमत्रोपपन्नं भवति । तदुक्तं -

“कायपातिन एवेह बोधिसत्त्वाः परोदितम् ।

न चित्तपातिनस्तावदेतदत्रापि युक्तिमत्” ॥ (यो. બિં. ૨૭૧) ॥૧૧॥

ટીકાર્થ :-

તત્પલોહે યઃ યુક્તિમત્” ॥ ॥ યદિ પરં ક્વચિત્=જ્ઞે કદાચ ગૃહઆરંભાદિમાં વૃત્તિ=કાયચેષ્ટા, હોય, તો તપેલા લોઢા ઉપર જે પગ મૂકવો તેના તુલ્ય હોય; કેમ કે અતિસકંપપણું છે, એ પ્રકારે ઉક્તિ હોવાથી=એ પ્રકારે વચન હોવાથી, તે=સમ્યગ્દષ્ટિ, કાયપાતી જ કહેવાયો છે, ચિત્તપાતી નહીં; અને એ રીતે=સમ્યગ્દષ્ટિની તપ્તલોહપદવ્યાસ તુલ્ય વૃત્તિ છે એ પ્રકારનું શાસ્ત્રવચન હોવાથી સમ્યગ્દષ્ટિ કાયપાતી છે, ચિત્તપાતી નહીં એ રીતે, કાયપાતી જ બોધિસત્ત્વો છે, એ પ્રકારનું લક્ષણ=સંગતોનું બોધિસત્ત્વોનું લક્ષણ, આમાં= સમ્યગ્દષ્ટિમાં, ઉપપન્ન થાય છે=સંગત થાય છે.

તે કહેવાયું છે=બોધિસત્ત્વનું લક્ષણ સમ્યગ્દષ્ટિમાં સંગત થાય છે, તે ‘યોગબિંદુ’ શ્લોક-૨૭૧માં કહેવાયું છે -

“અહીં=જગતમાં, ‘બોધિસત્ત્વો કાયપાતી જ છે, ચિત્તપાતી નથી’ એ પ્રમાણે પર વડે કહેવાયેલું ‘આ=બોધિસત્ત્વનું લક્ષણ’ આમાં પણ=સમ્યગ્દષ્ટિમાં પણ, યુક્તિવાળું છે.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૭૧) ॥૧૧॥

✦ ઉદ્ધરણમાં ‘તાવદ્’ શબ્દ કમાર્થક છે=આટલું તો લક્ષણ સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઘટે છે, પણ બીજું પણ બોધિસત્ત્વોનું લક્ષણ જે કહે છે તે પણ સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઘટે છે. તે બતાવવા માટે ‘તાવદ્’ શબ્દ છે.

ભાવાર્થ :-

સમ્યગ્દષ્ટિમાં બોધિસત્ત્વોનાં લક્ષણની ઘટમાનતા :-

(૧) કાયપાતી જ છે ચિત્તપાતી નથી :- બોધિસત્ત્વો જેમ કાયપાતી જ છે, ચિત્તપાતી નથી, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ પણ કાયપાતી જ છે, ચિત્તપાતી નથી.

સમ્યગ્દષ્ટિના સ્વરૂપને બતાવનારાં શાસ્ત્રવચનો કહે છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો પ્રાયઃ આરંભાદિની પ્રવૃત્તિ કરે નહીં, પરંતુ જો શક્તિ હોય તો પૂર્ણ ઉદમ

કરીને સંસારના અંત માટે નિરારંભ પ્રવૃત્તિ કરે. આમ છતાં સંપૂર્ણ નિરારંભ જીવવાની શક્તિનો સંચય ન થયો હોય તો કદાચ ગૃહઆરંભાદિની પ્રવૃત્તિ કરે, તોપણ તેઓની સંસારની પ્રવૃત્તિ તપાવેલા લોઢા ઉપર પગ મૂકવા તુલ્ય હોય છે; કેમ કે અતિસંકંપ પાપપ્રવૃત્તિ છે.

આશય એ છે કે સમ્યગ્દષ્ટિને આત્માનું નિરાકુળ સ્વરૂપ સુખમય દેખાય છે અને તેનો ઉપાય સંચયની નિરારંભ પ્રવૃત્તિ દેખાય છે; પરંતુ પરિપૂર્ણ નિરારંભ જીવન જીવવા માટેની શક્તિનો સંચય ન થયો હોવાથી તેઓ તેના શક્તિસંચય અર્થે ગૃહવાસમાં રહીને ભગવદ્ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાન કરે છે; અને ગૃહવાસમાં રહેલા હોવાથી આરંભ-સમારંભની પ્રવૃત્તિ પણ કરે, પરંતુ તે પ્રવૃત્તિ માત્ર દેહથી કરે છે, તેમના ચિત્તનું આકર્ષણ તો નિરારંભ જીવન પ્રત્યે હોય છે. તેથી જે રીતે સંસારી જીવો સુખના ઉપાયની બુદ્ધિથી સંસારમાં આરંભ-સમારંભ કરે છે, તે પ્રકારની સુખના ઉપાયની બુદ્ધિથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો સંસારના આરંભ-સમારંભ કરતાં નથી. આમ છતાં અનાદિ સંસ્કારોને કારણે નિરારંભ જીવન જીવી શકે તેવી ચિત્તની ભૂમિકા નથી, તેથી આરંભ-સમારંભની ઇચ્છા પણ થાય છે અને પ્રવૃત્તિ પણ કરે છે, તોપણ અંતઃવૃત્તિથી નિરારંભ જીવન પ્રત્યે ચિત્તનું આકર્ષણ હોવાથી આરંભવાળી પ્રવૃત્તિમાં ચિત્ત સંશ્લેષ પામતું નથી. તેથી ચિત્તની વૃત્તિ તેમાં ન હોવાથી માત્ર કાયાથી જ તે પાપપ્રવૃત્તિ કરે છે, ચિત્તથી નહિ, તેમ કહેવાય છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ “અર્થોપાર્જનાદિ ક્રિયા કરે ત્યારે તેમાં ચિત્તનો ઉપયોગ નથી, પરંતુ અન્યમનસ્કતાથી પ્રવૃત્તિ કરે છે,” એ અર્થને બતાવવા માટે ચિત્તપાતી નથી, તેમ કહેલ નથી; પરંતુ ચિત્તનું બળવાન આકર્ષણ નિરારંભ ભાવ પ્રત્યે છે, તે બતાવવા માટે ચિત્તપાતી નથી, તેમ કહેલ છે.

વળી જેમ તપાવેલા લોઢા ઉપર પગ મૂકવાની ઇચ્છા કોઈને હોતી નથી, છતાં તથાવિધ સંયોગથી પગ મૂકવો પડે તો માત્ર સહેજ સ્પર્શ કરીને પગ પાછો ખેંચી લે છે, પરંતુ નિષ્કંપ પાદન્યાસ કરે નહીં; તેમ સમ્યગ્દષ્ટિને પણ ભોગની ક્રિયા તપાવેલા લોઢા ઉપર પગ મૂકવાની જેમ અહિંતનું કારણ દેખાય છે. તેથી ભોગ પ્રત્યેની ઇચ્છા નથી, છતાં તેવા પ્રકારના સંયોગથી ભોગથી પર એવા સંચયમાં યત્ન કરી શકે તેવું શક્તિવાળું ચિત્ત નહીં હોવાથી ભોગ માટે પ્રવૃત્તિ

કરે, તોપણ જેવી ઇચ્છા શમે કે તરત જ ભોગની પ્રવૃત્તિ છોડીને નિરાસરભ જીવન જીવવા માટેની ઉચિત ધર્મપ્રવૃત્તિમાં સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો યત્ન કરે છે; પરંતુ સંસારી જીવોની જેમ અહિતની પ્રવૃત્તિરૂપ ભોગમાં હિતની બુદ્ધિથી પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. તેથી ભોગકાળમાં પણ ચિત્ત સંકલેશવાળું નથી. માટે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો ચિત્તપાતી નથી. ॥૧૧॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૦માં કહ્યું કે સૌગતોને માત્ર્ય બોધિસત્ત્વોનું લક્ષણ સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઘટે છે, અને બોધિસત્ત્વનું કયું લક્ષણ સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઘટે છે ? તે શ્લોક-૧૧માં બતાવ્યું. હવે બોધિસત્ત્વનાં અન્ય લક્ષણો પણ સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઘટે છે, તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

પરાર્થરસિકો ધીમાન્ માર્ગગામી મહાશયઃ ।

ગુણરાગી તથેત્યાદિ સર્વં તુલ્યં દ્વયોરપિ ॥૧૨॥

અન્યથાર્થ :-

પરાર્થરસિકઃ=પરોપકારબદ્ધ ચિત્તવાળા, ધીમાન્=બુદ્ધિમાન માર્ગગામી=માર્ગગામી મહાશયઃ=સ્ફીત આશયવાળા ગુણરાગી=ગુણરાગી તથેત્યાદિ=તથા ઇત્યાદિ સર્વં=સર્વ દ્વયોરપિ=બંનેમાં પણ=બોધિસત્ત્વમાં અને સમ્યગ્દષ્ટિ બંનેમાં પણ તુલ્યં=સમાન છે. ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ :-

પરાર્થરસિક, બુદ્ધિમાન, માર્ગગામી, મહાશય, ગુણરાગી, તથા ઇત્યાદિ સર્વ બંનેમાં પણ સમાન છે. ॥૧૨॥

* 'દ્વયોરપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે બોધિસત્ત્વોમાં તો આ લક્ષણો છે, પરંતુ સમ્યગ્દષ્ટિ અને બોધિસત્ત્વો બંનેમાં પણ સમાન છે.

ટીકા :-

પરાર્થેતિ-પરાર્થરસિકઃ=પરોપકારબદ્ધચિત્તઃ, ધીમાન્=બુદ્ધ્યનુગતઃ, માર્ગગામી=કલ્યાણપ્રાપકપથયાયી, મહાશયઃ=સ્ફીતચિત્તઃ, ગુણરાગી=ગુણાનુરાગવાન્, તથેતિ

બોધિસત્ત્વગુણાન્તરસમુચ્ચયાર્થઃ, દ્રુત્ત્વાદિ શાસ્ત્રાન્તરોક્તં, સર્વં તુલ્યં=સમં, દ્વયોરપિ=સમ્યગ્દષ્ટિબોધિસત્ત્વયોઃ ॥૧૨॥

ટીકાર્થ :-

પરાર્થરસિકઃ બોધિસત્ત્વયોઃ ॥ પરાર્થરસિક=પરોપકારબદ્ધ ચિત્તવાળા, ધીમાન્=બુદ્ધિઅનુગત=પદાર્થના પારમાર્થિક સ્વરૂપને જાનારા, માર્ગગામી=કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરાવનાર પથમાં જનારા, મહાશય=સ્ફીટ ચિત્તવાળા, ગુણરાગી=ગુણાનુરાગવાળા બોધિસત્ત્વો હોય છે. તથેતિ=શ્લોકમાં રહેલ 'તથા' શબ્દ બોધિસત્ત્વોનાં ગુણાંતરના સંમુચ્ચય માટે છે. इत्यादि=શ્લોકમાં 'इत्यादि' શબ્દ અન્ય શાસ્ત્રોમાં કહેવાયેલાં બોધિસત્ત્વોના લક્ષણોના સમુચ્ચય માટે છે.

સર્વ=તે સર્વ લક્ષણો બંનેમાં પણ=સમ્યગ્દષ્ટિ અને બોધિસત્ત્વ બંનેમાં પણ, તુલ્ય છે=સમાન છે. ॥૧૨॥

ભાવાર્થ :-

પૂર્વશ્લોક-૧૧માં કહ્યું કે બોધિસત્ત્વ કાયપાતી છે, ચિત્તપાતી નથી, એ લક્ષણ સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઘટે છે. તે પ્રમાણે આ શ્લોકમાં બતાવેલ બોધિસત્ત્વનાં પાંચ લક્ષણો તથા અન્ય શાસ્ત્રોમાં કહેવાયેલાં પણ બોધિસત્ત્વોનાં જે લક્ષણો છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિમાં કઈ રીતે ઘટે છે, તે બતાવતાં કહે છે -

(૧) પરાર્થરસિક :- બોધિસત્ત્વ જેમ પરોપકારબદ્ધ ચિત્તવાળા છે, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ પણ પરોપકારબદ્ધ ચિત્તવાળા છે; કેમ કે સમ્યક્ત્વનું અનુકંપા લિંગ છે. તેથી કોઈના પણ દુઃખને જોઈને તેનું હિત કેમ થાય તેવી મનોવૃત્તિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ છે.

(૨) ધીમાન્ :- બોધિસત્ત્વ જેમ બુદ્ધિમાન છે, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ પણ બુદ્ધિમાન છે. સમ્યગ્દષ્ટિ બોધિસત્ત્વોની જેમ સંસારનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ સમ્યક્ જોઈ શકે છે અને પોતાનું પારમાર્થિક હિતાહિત પણ જોઈ શકે છે. માટે બુદ્ધિમાન છે.

(૩) માર્ગગામી :- બોધિસત્ત્વ જેમ કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરાવનાર પથમાં સ્વશક્તિ અનુસાર જનારા છે, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ પણ સંસારના નિસ્તારની બળવાન ઈચ્છાવાળા હોવાથી સ્વશક્તિ અનુસાર કલ્યાણપથમાં જનારા છે.

(૪) મહાશય :- બોધિસત્ત્વ જેમ સ્ફીત આશયવાળા છે=પોતાના અપકારી પ્રત્યે પણ ઉપકારની બુદ્ધિ ધારણ કરે ઇત્યાદિ રૂપ સ્ફીત આશયવાળા છે, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ પણ ભગવાન પાસે બોધિલાભ, સમાધિમરણ આદિની પ્રાર્થના કરીને સ્ફીત આશયને ધારણ કરનારા છે.

(૫) ગુણરાગી :- બોધિસત્ત્વને જેમ ગુણનો રાગ છે, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિને પણ મોક્ષ સારરૂપ દેખાતો હોવાથી મોક્ષને અનુકૂળ એવા ગુણો પ્રત્યે બદ્ધરાગ હોય છે.

આ રીતે બોધિસત્ત્વ અને સમ્યગ્દષ્ટિમાં સમાન ગુણોની પ્રાપ્તિ છે. તેથી 'સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોમાં અનેક ગુણોની પ્રાપ્તિ હોય છે,' તે સમકિતીમાં રહેલ બોધિસત્ત્વનાં લક્ષણો ઉપરથી ફલિત થાય છે. ॥૧૨॥

અવતરણિકા :-

અન્વર્થતોડપિ તુલ્યતાં દર્શયતિ -

અવતરણિકાર્થ :-

અન્વર્થથી પણ=બોધિસત્ત્વના વ્યુત્પત્તિઅર્થથી પણ, તુલ્યતાને=બોધિસત્ત્વ અને સમ્યગ્દષ્ટિમાં તુલ્યતાને દેખાડે છે -

'અન્વર્થતોડપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે સૌગતના શાસ્ત્રોમાં કહેલા કાયપાતી આદિ લક્ષણોથી તો બોધિસત્ત્વ અને સમ્યગ્દષ્ટિમાં તુલ્યતા છે, પરંતુ બોધિસત્ત્વની વ્યુત્પત્તિથી પણ બોધિસત્ત્વ અને સમ્યગ્દષ્ટિમાં તુલ્યતા છે, તે બતાવે છે.

શ્લોક :-

બોધિપ્રધાનઃ સત્ત્વો વા સદ્બોધિર્ભાવિતીર્થકૃત્ ।

તથાભવ્યત્વતો બોધિસત્ત્વો હન્ત સતાં મતઃ ॥૧૩॥

અન્વયાર્થ :-

વા=અથવા બોધિપ્રધાનઃ સત્ત્વઃ=બોધિ વડે પ્રધાન એવા સત્ત્વ=જીવ હન્ત બોધિસત્ત્વઃ સતાં મતઃ=બોધિસત્ત્વ સંતોને માન્ય છે. (વા=અથવા) સદ્બોધિઃ=તીર્થકરપદપ્રાયોગ્ય સમ્યક્ત્વથી યુક્ત તથાભવ્યત્વતઃ=તથાભવ્યત્વને કારણે ભાવિતીર્થકૃત્=ભાવિ તીર્થને કરનારા બોધિસત્ત્વ સંતોને માન્ય છે, એમ અન્વય છે. ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અથવા બોધિ વડે પ્રધાન એવા જીવ બોધિસત્ત્વ, સંતોને માન્ય છે, અથવા સદ્બોધિ=તીર્થકરપદપ્રાયોગ્ય સમ્યક્ત્વથી યુક્ત, તથાભવ્યત્વને કારણે ભાવિ તીર્થને કરનારા બોધિસત્ત્વ, સંતોને માન્ય છે, એમ અન્વય છે. ॥૧૩॥

* 'વા'='અથવા' શ્લોકમાં રહેલ 'વા' શબ્દ પૂર્વશ્લોકની સાથે વિકલ્પ બતાવવા માટે છે, અને બીજા વિકલ્પ માટે સદ્બોધિ પૂર્વે 'વા' કાર ટીકાનુસાર અધ્યાહાર છે.

ટીકા :-

બોધીતિ-બોધિ:=સમ્યગ્દર્શનં તેન પ્રધાનઃ, સત્ત્વો વા, સતાં=સાધૂનાં, હન્તેત્યામન્ત્રણે, બોધિસત્ત્વો મત ઇષ્ટઃ । યદુક્તં -

“યત્સમ્યગ્દર્શનં બોધિસ્તત્પ્રધાનો મહોદયઃ ।

સત્ત્વોઽસ્તુ બોધિસત્ત્વસ્તસ્માદ્દંતેતિ પૂર્વવત્ (તદ્દન્તૈષોઽન્વર્થતોઽપિ હિ)” ॥

(યો.બિં. ૨૭૩)

વાઽથવા સદ્બોધિઃ તીર્થકરપદપ્રાયોગ્યસમ્યક્ત્વસમેતઃ, તથાભવ્યત્વતો ભાવિતીર્થકૃદ્યસ્તીર્થકૃદ્ ભવિષ્યતિ સ બોધિસત્ત્વઃ । તદુક્તં -

“વરબોધિસમેતો વા તીર્થકૃદ્યો ભવિષ્યતિ ।

તથાભવ્યત્વતોઽસૌ વા બોધિસત્ત્વઃ સતાં મતઃ” ॥ (યો.બિં. ૨૭૪)

ભવ્યત્વં નામ સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વં અનાદિપારિણામિકો ભાવઃ, તથાભવ્યત્વં ચૈતદેવ કાલનૈયત્યાદિના પ્રકારેણ વૈચિત્ર્યમાપન્નં, એતદ્ભેદ એવ ચ બીજસિદ્ધ્યાદિ-ફલભેદોપપત્તિઃ, અન્યથા તુલ્યાયાં યોગ્યતાયાં સહકારિણોઽપિ તુલ્યા એવ ભવેયુઃ, તુલ્યયોગ્યતાસામર્થ્યાક્ષિપ્તત્વાત્તેષામિતિ સદ્બોધેયોગ્યતાભેદ એવ પારમ્પર્યેણ તીર્થકરત્વનિબન્ધનમિતિ ભાવનીયમ્ ॥૧૩॥

ટીકાર્થ :-

બોધિઃ ભાવનીયમ્ ॥ વા=અથવા, બોધિ=સમ્યગ્દર્શન, તેનાથી પ્રધાન એવા સત્ત્વ=જીવ, બોધિસત્ત્વ સંતોને=સાધુઓને, ઈષ્ટ છે.

જે કારણથી કહેવાયું છે=જે કારણથી 'યોગબિંદુ' શ્લોક-૨૭૩માં કહેવાયું છે -

“જે કારણથી સમ્યગ્દર્શન બોધિ, તત્પ્રધાન મહોદયવાળા અર્થાત્ પ્રશસ્ત ગુણના ઉદ્ગમવાળા, સત્વ=જીવ બોધિસત્વ છે, તે કારણથી આ=સમ્યગ્દષ્ટિ, અન્વર્થથી પણ અસ્તુ=ભવતુ=હો=બોધિસત્વ હો.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૭૩)

વા=અથવા, સદ્બોધિ=તીર્થંકરપદપ્રાયોગ્ય સમ્યક્ત્વથી યુક્ત, તથાભવ્યત્વને કારણે ભાવિ તીર્થને કરનારા એવા જે તીર્થંકર થશે તે, બોધિસત્વ છે=તે બોધિસત્વ સંતોને માન્ય છે.

તે કહેવાયું છે=વરબોધિવાળા ભાવિ તીર્થંકર થનારા જીવો બોધિસત્વ છે, તે 'યોગબિંદુ' શ્લોક-૨૭૪માં કહેવાયું છે -

“અથવા વરબોધિયુક્ત=તીર્થંકરપદપ્રાયોગ્ય સમ્યક્ત્વથી યુક્ત તથાભવ્યત્વથી જે તીર્થંકર થશે, અસૌ વા=આ જ, બોધિસત્વ સંતોને માન્ય છે.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૭૪)

બીજા વિકલ્પમાં તથાભવ્યત્વથી વરબોધિવાળા તીર્થંકરના આત્માને બોધિસત્વ કહ્યા, ત્યાં તથાભવ્યત્વ શું છે ? તે સ્પષ્ટ કરવા માટે કહે છે -

ભવ્યત્વ એટલે સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વરૂપ અનાદિ પારિણામિકભાવ, અને કાલનૈયત્યાદિ પ્રકારથી વિચિત્રપણાને પામેલું એવું આ જ=ભવ્યત્વ જ, તથાભવ્યત્વ છે, અને આના ભેદમાં જ=તથાભવ્યત્વના ભેદમાં જ, બીજસિદ્ધ્યાદિરૂપ ફળભેદની ઉપપત્તિ છે=ભિન્ન-ભિન્ન જીવોને આશ્રયીને ભિન્ન-ભિન્નકાળમાં અને ભિન્ન ભિન્ન રીતે બીજની સિદ્ધિ આદિરૂપ ફળભેદની પ્રાપ્તિ છે. અન્યથા=તથાભવ્યત્વના ભેદમાં જ બીજસિદ્ધ્યાદિરૂપ ફળભેદની પ્રાપ્તિ છે તેમ સ્વીકારવામાં ન આવે તો, તુલ્ય યોગ્યતામાં=બધા જીવોની તુલ્ય તથાભવ્યત્વરૂપ યોગ્યતામાં, સહકારી પણ તુલ્ય પ્રાપ્ત થાય= તથાભવ્યત્વને બીજાદિરૂપે થવામાં પુરુષકારાદિ સહકારીકારણો પણ તુલ્ય પ્રાપ્ત થાય; કેમ કે તેઓનું=સહકારીઓનું, તુલ્ય યોગ્યતાના સામર્થ્યથી આક્ષિપ્તપણું છે. એથી સદ્બોધિની યોગ્યતાનો ભેદ જ પરંપરાએ તીર્થંકરપણાનું કારણ છે, એ પ્રમાણે ભાવન કરવું. ॥૧૩॥

✽ ‘કાલનૈયત્યાદિના’ - અહીં ‘આદિ’ થી ક્ષેત્રનું ગ્રહણ કરવું.

❖ 'બોજસિદ્ધ્યાદિફલભેદોપપત્તિ:' - અહીં 'આદિ' થી અંકુરસિદ્ધિ આદિનું ગ્રહણ કરવું.

❖ 'સહકારિણોઽપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે તુલ્ય યોગ્યતા હોય તો કાર્ય તો સમાન થાય, પરંતુ સહકારી પણ તુલ્ય મળે.

નોંધ :- ટીકામાં ઉદ્ધરણના પાઠમાં 'બોધિસત્ત્વસ્તસ્માર્દ્ધતેતિ પૂર્વવત્' પાઠ છે, તેના સ્થાને 'બોધિસત્ત્વસ્તસ્માર્દ્ધતૈષોઽન્વર્થતોઽપિ હિ' એવો પાઠ 'યોગબિંદુ' ગ્રંથ અનુસાર બરાબર લાગે છે, તેથી તે પ્રમાણે અમે અર્થ કરેલ છે.

ભાવાર્થ :-

વ્યુત્પત્તિઅર્થથી પણ બોધિસત્ત્વ અને સમ્યગ્દષ્ટિની તુલ્યતા :-

બોધિસત્ત્વની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે -

બોધિ એટલે સમ્યગ્દર્શન. તેનાથી પ્રધાન એવા જીવ તે બોધિસત્ત્વ. તે પ્રકારની વ્યુત્પત્તિથી બોધિસત્ત્વ સંતોને માન્ય છે.

આ વ્યુત્પત્તિઅર્થથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જે જીવે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તેના કારણે ઘણી ગુણસંપત્તિવાળો થયો છે, તે જીવ બોધિસત્ત્વ કહેવાય છે. આ પ્રકારની બોધિસત્ત્વની વ્યુત્પત્તિથી વિચારીએ તોપણ, સૌગતો બોધિસત્ત્વના જે ગુણો કહે છે તેવા ગુણવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ છે, તેવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો સમ્યગ્દર્શનને કારણે ઘણી ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરનારા હોય છે, અને તેના કારણે તેઓમાં ઘણી ગુણસમૃદ્ધિ પ્રગટેલી હોય છે, અને તેવી ગુણસમૃદ્ધિવાળા બોધિસત્ત્વ છે. માટે બોધિસત્ત્વની વ્યુત્પત્તિથી વિચારીએ તોપણ સૌગતોને માન્ય બોધિસત્ત્વ અને સમ્યગ્દષ્ટિ સમાન છે.

હવે 'અથવા' થી બોધિસત્ત્વની વ્યુત્પત્તિ અન્ય રીતે કહે છે -

જે જીવો ભાવિમાં તીર્થંકર થવાના છે, તે જીવોનું તથાભવ્યત્વ અન્ય જીવો કરતાં જુદા પ્રકારનું છે, અને તેવા તીર્થંકર થનાર જીવો તથાભવ્યત્વના કારણે સમ્યક્ત્વ પામે છે ત્યારે, તેઓનું બોધિ તે સદ્બોધિ છે અર્થાત્ તેઓને થયેલું સમ્યગ્દર્શન અનેક જીવોના સમ્યગ્દર્શનની નિષ્પત્તિમાં પરમ કારણ બને તેવું શ્રેષ્ઠ કોટિનું છે. આથી તીર્થંકરના આત્મા સમ્યગ્દર્શન પામે છે, ત્યારે જેમ પોતાના કલ્યાણના અર્થી બને છે, તેમ 'જગતના જીવોને પણ ભગવાનનો માર્ગ પમાડું' તેવા ઉચ્ચ અભિલાષવાળા પણ બને છે. તેથી અન્ય સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવો કરતાં તીર્થંકરોનું

સમ્યગ્દર્શન મૂળથી જ વિશિષ્ટ હોય છે. તેથી જે જીવોને તથાભવ્યત્વના કારણે આ પ્રકારનું સદ્બોધિ પ્રગટે છે, તે જીવો ભાવિમાં તીર્થંકર થાય છે, અન્ય નહીં. તેથી તીર્થંકરના જીવોને પ્રગટ થયેલું બોધિ તે સદ્બોધિ કહેવાય છે.

આ પ્રકારની બોધિસત્ત્વની વ્યુત્પત્તિથી વિચારીએ તો તીર્થંકરના જીવો કે જે ભાવિ તીર્થંકર થવાના છે, તેમને પ્રાપ્ત થયેલા બોધિકાળમાં તેઓ બોધિસત્ત્વ છે; અને તેવા બોધિસત્ત્વનું લક્ષણ જેમ તીર્થંકર થનારા સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઘટે છે, તેમ સૌગતોને અભિમત બોધિસત્ત્વમાં ઘટે છે. માટે વ્યુત્પત્તિઅર્થથી વિચારીએ તોપણ તીર્થંકરના આત્મા એવા સમ્યગ્દષ્ટિ અને બોધિસત્ત્વ સમાન છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે સૌગતોને અભિમત બોધિસત્ત્વ કુમતને સ્થાપનારા છે, માટે તેઓ મિથ્યાદષ્ટિ છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ સાથે તેની તુલના કેમ થઈ શકે ? એ પ્રકારના પ્રશ્નનો અવકાશ નથી; કેમ કે બોધિસત્ત્વ કેવા હતા ? તેને સામે રાખીને તેની સાથે સમ્યગ્દષ્ટિની તુલના કરી નથી, પરંતુ બોધિસત્ત્વનું જેવું સ્વરૂપ સૌગતો કહે છે તેવું સર્વ સ્વરૂપ વાસ્તવિક સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઘટે છે, અને બોધિસત્ત્વ શબ્દના વ્યુત્પત્તિઅર્થથી વિચારીએ તોપણ બોધિસત્ત્વનો જે અર્થ થાય છે, તેવા અર્થવાળા વસ્તુતઃ સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે બોધિસત્ત્વ અને સમ્યગ્દષ્ટિ બંને સમાન છે તેમ કહેલ છે; પરંતુ બૌદ્ધમતની સ્થાપના કરનારા જે બોધિસત્ત્વ હતા, તેમનું ગ્રહણ કરીને સમ્યગ્દષ્ટિ સાથે તેમની તુલના કરી નથી.

બીજા પ્રકારની બોધિસત્ત્વની વ્યુત્પત્તિમાં ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું કે તથાભવ્યત્વને કારણે સદ્બોધિવાળા બોધિસત્ત્વ છે. ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે તથાભવ્યત્વ શું છે ? તેથી તે બતાવવા પહેલાં ભવ્યત્વ શું છે ? તે કહે છે --

ભવ્યત્વ એટલે મોક્ષમાં જવાને અનુકૂળ એવું યોગ્યત્વ, અને આ યોગ્યત્વ કર્મકૃત નથી, પરંતુ અનાદિ પારિણામિકભાવ છે=જીવના પોતાના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપ છે; પરંતુ કર્મના ઉદયથી, ક્ષયથી કે ઉપશમથી થયેલો પરિણામ નથી.

વળી ભવ્યત્વ બતાવ્યા પછી તથાભવ્યત્વ શું છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે --

દરેક જીવનું ભવ્યત્વ કાલથી, નૈયત્યથી અને ક્ષેત્રથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું કાર્ય કરે છે. તે ભિન્ન પ્રકારના કાર્યનું કારણ તેવું ભવ્યત્વ તે તથાભવ્યત્વ છે.

કાળથી તથાભવ્યત્વનું વૈચિત્ર્ય :- જેમ વીર ભગવાન પણ તીર્થંકર થયા અને ઋષભદેવ ભગવાન પણ તીર્થંકર થયા; આમ છતાં ભિન્ન કાળમાં ઋષભદેવ ભગવાન તીર્થંકર થયા અને ભિન્ન કાળમાં વીર ભગવાન તીર્થંકર થયા. તેથી કાળના ભેદરૂપ વિચિત્રતા કરે તેવું તથાભવ્યત્વ વીર ભગવાનનું અને ઋષભદેવ ભગવાનનું જુદા પ્રકારનું હતું.

નૈયત્યથી=નિયતિથી નિયંત્રિત એવું તથાભવ્યત્વનું વૈચિત્ર્ય :- વળી વીર ભગવાન તીર્થંકર થયા અને ઋષભદેવ ભગવાન પણ તીર્થંકર થયા; આમ છતાં વીર ભગવાનને સાત હાથની કાયા મળી અને ૭૨ વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થયું, અને ઋષભદેવ ભગવાનને ૫૦૦ ધનુષ્યની કાયા મળી અને ૮૪ લાખ પૂર્વનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થયું, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની વિચિત્રતાનું કારણ બને તેવું તથાભવ્યત્વ બંનેનું જુદા પ્રકારનું હતું. આ રીતે જે પ્રકારનું નિયત કાર્ય થયું તેવું તથાભવ્યત્વ ઋષભદેવ ભગવાનનું હતું, અને તેનાથી અન્ય પ્રકારનું નિયત કાર્ય કરે તેવું તથાભવ્યત્વ વીર ભગવાનનું હતું. માટે કાર્યના નૈયત્યના ભેદનું નિયામક પણ તથાભવ્યત્વ દરેકનું જુદું હોય છે. આથી તીર્થંકર-ગણધર આદિ નૈયત્યનું નિયામક તથાભવ્યત્વ પણ જુદું હોય છે.

ક્ષેત્રથી તથાભવ્યત્વનું વૈચિત્ર્ય :- વળી જેમ ઋષભદેવ ભગવાન ભરતક્ષેત્રમાં તીર્થંકર થયા, અને તે સમયે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં કોઈ અન્ય તીર્થંકર થયા; તે તીર્થંકરોના ક્ષેત્રોના ભેદના વૈચિત્ર્યને કરે તેવું બંનેનું તથાભવ્યત્વ જુદા પ્રકારનું હતું. તેથી બંને તીર્થંકરો તીર્થંકરરૂપે સમાન હોવા છતાં અને એક કાળમાં થવા છતાં ભિન્ન ક્ષેત્રોમાં તીર્થંકરો થયા.

તેથી એ ફલિત થાય કે કાળના વૈચિત્ર્યમાં=ભિન્ન ભિન્ન કાળમાં બીજાધાનાદિ કાર્યો થવામાં; નૈયત્યના વૈચિત્ર્યમાં=તીર્થંકરરૂપે, ગણધરરૂપે, સામાન્ય કેવલીરૂપે તેમ જ નાના દેહરૂપે, મોટા દેહરૂપે, નિયત ભાવના વૈચિત્ર્યમાં; અને ક્ષેત્રના વૈચિત્ર્યમાં=ભરતક્ષેત્રમાં થવારૂપે કે મહાવિદેહાદિમાં થવારૂપે ક્ષેત્રના વૈચિત્ર્યમાં નિયામક એવું જે ભવ્યત્વ છે, તે તથાભવ્યત્વ છે.

અને આ વ્યક્તિભેદે તથાભવ્યત્વના ભેદને કારણે જ જીવોને બીજસિદ્ધ્યાદિરૂપે ફળભેદની પ્રાપ્તિ છે અર્થાત્ જે જીવને જેવું ભવ્યત્વ હોય તે પ્રમાણે યોગમાર્ગનાં

ધર્મપ્રશંસાદિ ફળોને પ્રાપ્ત કરે; અને ધર્મપ્રશંસાદિરૂપ ફળોને પ્રાપ્ત કરનારા જીવો પણ કેટલાક ભિન્ન કાળમાં થાય છે, ભિન્ન ક્ષેત્રમાં થાય છે અને બીજાધાન પણ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારનાં પ્રાપ્ત કરે છે, તેમાં કારણ તેઓનું તથાભવ્યત્વ છે. તેથી જે જીવનું જેવું ભવ્યત્વ હોય તે પ્રમાણે તે કાળમાં, તે ક્ષેત્રમાં અને તે નિયત પ્રકારથી બીજાધાનાદિ ફળને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી તીર્થંકરના આત્માઓ સમ્યક્ત્વ પામે અને અન્ય આત્માઓ પણ સમ્યક્ત્વ પામે, તે બંને પ્રકારના આત્માઓનું સમ્યક્ત્વરૂપ ફળભેદનું કારણ તેઓનું તથાભવ્યત્વ જુદું છે. તેથી અન્ય જીવો માત્ર બોધિ પ્રાપ્ત કરે છે અને તીર્થંકરના આત્માઓ સદ્બોધિ પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ વરબોધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ રીતે તે તે જીવોનું તે તે પ્રકારનું તથાભવ્યત્વ બોધિના ભેદની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. અને તેને દૃઢ કરવા માટે કહે છે કે જો બધા જીવોનું તથાભવ્યત્વ તુલ્ય હોય તો બધા જીવોને સહકારી પણ તુલ્ય જ પ્રાપ્ત થવાં જોઈએ, પરંતુ બધા જીવોને સહકારી જુદાં મળે છે. તેથી જુદા જુદા પ્રકારનાં ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં પણ તે જીવોનું જુદા પ્રકારનું ભવ્યત્વ કારણ છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે જે જીવનું તથાભવ્યત્વ જે પ્રકારના સહકારીની પ્રાપ્તિનું કારણ હોય, તે પ્રકારના સહકારીભેદને પ્રાપ્ત કરીને બીજસિદ્ધ્યાદિરૂપ ફળભેદને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી તીર્થંકરથી અન્ય જીવો ભિન્ન પ્રકારના તથાભવ્યત્વથી ભિન્ન પ્રકારના સહકારીને પ્રાપ્ત કરીને સમ્યક્ત્વ પામે છે, અને બધા તીર્થંકરોનું વરબોધિ પ્રાપ્ત કરાવે તેવું તથાભવ્યત્વ સમાન છે અને કાલાદિભેદને કરાવનારું તથાભવ્યત્વ ભિન્નભિન્ન છે. માટે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ પુરુષકાર, સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ કર્મની લઘુતા અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ કાળનો પરિપાક તથાભવ્યત્વથી આંક્ષિપ્ત થાય છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે સહકારી તરીકે - (૧) જીવનું પરાક્રમ, (૨) જીવનાં તથાવિધ કર્મો અને (૩) જીવનો કાળ પાકવો : એ ત્રણ સહકારી કારણો છે. તેથી જીવના તથાભવ્યત્વથી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ પુરુષકાર, સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ કર્મની લઘુતા અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ કાળનો પરિપાક આંક્ષિપ્ત થાય છે. તેથી જે કાળમાં તે પ્રકારની કર્મની લઘુતાને પ્રાપ્ત કરીને સમ્યક્ત્વને અનુકૂળ પુરુષકાર પ્રવર્તે છે, તે કાળમાં સામાન્ય જીવોને

સમ્યક્ત્વની=બોધિની, પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે તીર્થંકરના આત્માઓ પણ વરબોધિ પામે છે ત્યારે તીર્થંકરના આત્માઓનો વરબોધિની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ એવો પુરુષકાર, વરબોધિની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ એવી કર્મની લઘુતા અને વરબોધિની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ એવો કાળનો પરિપાક, તથાભવ્યત્વથી આક્ષિપ્ત થાય છે. તેથી જે કાળમાં તે પ્રકારની કર્મની લઘુતાને પ્રાપ્ત કરીને તીર્થંકરના આત્મામાં વરબોધિને અનુકૂળ પુરુષકાર પ્રવર્તે છે, તે કાળમાં વરબોધિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થયું કે મોક્ષમાં જવાની યોગ્યતારૂપ ભવ્યત્વ સર્વ ભવ્ય જીવોનું સમાન છે, તોપણ તે ભવ્યત્વ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારે ભિન્ન-ભિન્ન કાળમાં અને ભિન્ન-ભિન્ન ક્ષેત્રમાં ફળને અભિમુખ પરિપાકને પામે છે, તેનું કારણ દરેકનું ભવ્યત્વ કથંચિત્ જુદું પણ છે. આમ, સર્વ જીવોનું ભવ્યત્વ ભવ્યત્વરૂપે સમાન છતાં, ભિન્ન-ભિન્નરૂપે પરિપાક પામે છે તે અપેક્ષાએ અસમાન પણ છે. માટે ભવ્યત્વ કથંચિત્ સમાન અને કથંચિત્ અસમાન છે, એ રૂપ સ્યાદ્વાદની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી અન્ય સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો કરતાં તીર્થંકરના આત્માઓને તથાભવ્યત્વથી આક્ષિપ્ત એવાં આ ત્રણે સહકારીઓ પ્રમાણે સદ્બોધિની પ્રાપ્તિરૂપ ફળભેદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સંક્ષેપથી સર્વ ભવ્ય જીવોમાં મોક્ષમાં જવાની યોગ્યતારૂપ ભવ્યત્વ સમાન છે, અને તે તે ભવોમાં જે પ્રકારે કાર્યભેદ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રકારે તે ભવ્યત્વ અસમાન છે. તેથી તીર્થંકરના આત્માઓમાં પણ જે ક્ષેત્રાદિકૃત પરસ્પર ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ભવ્યત્વના ભેદને કારણે છે. ॥૧૩॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૩માં બે પ્રકારે બોધિસત્ત્વની વ્યુત્પત્તિ કરી. હવે બીજા સદ્બોધિવાળા તીર્થંકરના આત્માઓ કઈ રીતે પરમ કલ્યાણને પામે છે. તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

તત્તત્કલ્યાણયોગેન કુર્વન્ સત્ત્વાર્થમેવ સઃ ।

તીર્થકૃત્ત્વમવાપ્નોતિ પરં કલ્યાણસાધનમ્ ॥૧૪॥

અન્વયાર્થ :-

તત્તત્કલ્યાણયોગેન=તે તે કલ્યાણના વ્યાપારથી સત્ત્વાર્થમેવ=મોક્ષના કારણ એવા બીજાધાનાદિરૂપ જીવોના અર્થને જ કુર્વન્=કરતા એવા સઃ=તે= સદ્બોધિવાળા આત્મા પરં=પ્રકૃષ્ટ કલ્યાણસાધનમ્=કલ્યાણનું સાધન એવું તીર્થકૃત્ત્વમ્=તીર્થકરપણું અવાપ્નોતિ=પામે છે. ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

તે તે કલ્યાણના વ્યાપારથી મોક્ષના કારણ એવા બીજાધાનાદિરૂપ જીવોના અર્થને જ કરતા એવા તે=સદ્બોધિવાળા આત્મા, પ્રકૃષ્ટ કલ્યાણનું સાધન એવું તીર્થકરપણું પામે છે. ॥૧૪॥

ટીકા :-

તત્તદિતિ-તસ્ય તસ્ય કલ્યાણસ્ય પરિશુદ્ધપ્રવચનાધિગમાતિશાયિધર્મકથાઽ- વિસંવાદિનિમિત્તાદિલક્ષણસ્ય, યોગેન=વ્યાપારેણ, કુર્વન્=વિદધાનઃ, સત્ત્વાર્થમેવ મોક્ષબીજાધાનાદિરૂપં ન ત્વાત્મંભરિરપિ, સ=સદ્બોધિમાન્, તીર્થકૃત્ત્વમવાપ્નોતિ= લભતે, પરં=પ્રકૃષ્ટં, કલ્યાણસાધનં=ભવ્યસત્ત્વશુભપ્રયોજનકારિ । સ્વજનાદિ- ભવોદ્દિધીર્ષણયા સદ્બોધિપ્રવૃત્તિસ્તુ ગણધરપદસાધનં ભવતીતિ દ્રષ્ટવ્યમ્ । યત યત્તં -

“ચિન્તયત્યેવમેવૈતત્સ્વજનાદિગતં તુ યઃ ।

તથાનુષ્ઠાનતઃ સોઽપિ ધીમાન્ ગણધરો ભવેત્” ॥ (યો.બિં. ૨૮૯) ॥૧૪॥

ટીકાર્થ :-

તસ્ય તસ્ય ભવેત્” ॥ ॥ પરિશુદ્ધ પ્રવચનનો અધિગમ=બોધ, અતિશાયિ ધર્મકથા, અવિસંવાદિ નિમિત્તાદિ રૂપ તે તે કલ્યાણના યોગથી= વ્યાપારથી, જીવોના અર્થને જ=મોક્ષના કારણ એવા બીજાધાનાદિરૂપ અર્થને જ, કુર્વન્=કરતા, પરંતુ આત્મંભરી જ નહીં એવા સઃ=તે સદ્બોધિવાળા, પરમ=પ્રકૃષ્ટ, કલ્યાણનું સાધન=ભવ્યજીવના શુભ પ્રયોજનને કરનારું, તીર્થકરપણું પ્રાપ્ત કરે છે. વળી, સ્વજનાદિને ભવથી ઉદ્ધાર કરવાની ઈચ્છાથી સદ્બોધિની પ્રવૃત્તિ ગણધરપદનું સાધન થાય છે, એ પ્રમાણે જાણવું.

જે કારણથી કહેવાયું છે=જે કારણથી 'યોગબિંદુ' શ્લોક-૨૮૯માં કહેવાયું છે -

“આ રીતે જ=પરિશુદ્ધ પ્રવચનનો અધિગમ, અતિશાયિ ધર્મકથા તથા અવિસંવાદિ નિમિત્તાદિ રૂપ તે તે કલ્યાણના વ્યાપારથી જે રીતે તીર્થકરો કરે છે એ રીતે જ, સ્વજનાદિગત આ=ભવથી ઉત્તારણ, જે=જે સદ્બોધિવાળા મહાત્મા, ચિંતન કરે છે, તે પ્રકારના અનુષ્ઠાનથી=ચિંતનને અનુરૂપ અનુષ્ઠાનથી, પરોપકાર કરે છે, તે પણ બુદ્ધિમાન ગણધર થાય.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૮૯) ॥૧૪॥

- ❖ 'અવિસંવાદિનિમિત્તાદિ' - અહીં 'આદિ' થી અવિસંવાદિ પ્રવૃત્તિનું ગ્રહણ કરવું.
- ❖ 'બીજાધાનાદિ' - અહીં 'આદિ' થી અંકુરાનું ગ્રહણ કરવું.
- ❖ 'આત્મર્મરિરપિ' - અહીં 'અપિ' 'એવ'કાર અર્થક છે.
- ❖ 'સ્વજનાદિભવોદ્દિધીર્ષણયા' - અહીં 'આદિ' થી મિત્રવર્ગ અને દેશાદિ વિશેષનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

તીર્થકરપદ, ગણધરપદની પ્રાપ્તિનાં કારણો :-

તીર્થકરના જીવો અન્યના ઉપકારનું કારણ બને તેવી શ્રેષ્ઠ કોટિની સદ્બોધિવાળા હોય છે; અને સદ્બોધિવાળા એવા તેઓ જો સંયમ ગ્રહણ કરેલું હોય તો પરિશુદ્ધ પ્રવચનનો બોધ કરે છે, અતિશાયી ધર્મકથા કરે છે અને અવિસંવાદિ એવા નિમિત્તથી શુદ્ધ અને અવિસંવાદિ સંયમયોગની પ્રવૃત્તિરૂપ તે તે કલ્યાણના વ્યાપાર વડે જીવોના મોક્ષના બીજાધાનાદિરૂપ અર્થને કરે છે; પરંતુ પ્રવચનના અધિગમ આદિનો માત્ર પોતાના કલ્યાણ માટે જ ઉપયોગ કરતા નથી. તેથી તેઓ માત્ર આત્મંભરિ નથી, પરંતુ પોતાના કલ્યાણ માટે ઉદ્યમ કરે છે અને અન્ય જીવોના પણ કલ્યાણ માટે ઉત્કટ યત્ન કરે છે. તેથી તેઓ તીર્થકરનામકર્મ બાંધે છે, જે તીર્થકરનામકર્મ ભવ્યજીવોના મોક્ષને અનુકૂળ પ્રકૃષ્ટ એવા શુભ પ્રયોજનને કરનારું છે.

વળી જેઓ સ્વજનાદિને ભવથી ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી સદ્બોધિની પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેઓ ગણધરપદ પ્રાપ્ત કરે છે, આ પ્રમાણે જાણવું. ॥૧૪॥

અવતરણિકા :-

તીર્થકરના આત્માઓ સદ્બોધિવાળા હોય છે. તેઓ સદ્બોધિકાળમાં કેવી ઉચિત પ્રવૃત્તિઓ કરે છે અને કેવળજ્ઞાન પામીને બીજા યોગ્ય જીવોના કલ્યાણનું કારણ કઈ રીતે બને છે તે, તથા તીર્થકરના આત્માઓ કરતાં કંઈક ન્યૂન પરકલ્યાણનું કારણ બને તેવા ગણધરના આત્માઓ પણ સદ્બોધિવાળા હોય છે, તેઓ સદ્બોધિકાળમાં કેવી ઉચિત પ્રવૃત્તિઓ કરે છે, જેના કારણે ગણધરપદને પામે છે, તે બંને વસ્તુ શ્લોક-૧૪માં બતાવી. હવે જે જીવો ભગવાનના શાસનને પ્રાપ્ત કરીને પ્રધાનરૂપે સ્વકલ્યાણમાં ઉદ્ધમવાળા છે, તેઓ મુંડકેવળી થાય છે, તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

સંવિગ્નો ભવનિર્વેદાદાત્મનિઃસરણં તુ યઃ ।

આત્માર્થસમ્પ્રવૃત્તોઽસૌ સદા સ્યાન્મુણ્ડકેવલી ॥૧૫॥

અન્યથાર્થ :-

યઃ=જે તુ=વળી સંવિગ્નઃ=સંવિગ્ન ભવનિર્વેદાત્=સંસારના નિર્વેદપણાથી આત્મનિઃસરણં=પોતાના નિસ્તરણનું (ચિન્તયતિ)=ચિંતન કરે છે, સદા=નિરંતર આત્માર્થસમ્પ્રવૃત્તઃ=સ્વકલ્યાણ માટે સંપ્રવૃત્ત એવા અસૌ=આ મુંડકેવળી=મુંડકેવળી સ્યાત્=થાય. ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

જે વળી સંવિગ્ન, સંસારના નિર્વેદપણાથી પોતાના નિસ્તરણનું ચિંતન કરે છે, નિરંતર સ્વકલ્યાણ માટે સંપ્રવૃત્ત એવા આ મુંડકેવળી થાય. ॥૧૫॥

ટીકા :-

સંવિગ્ન ઇતિ-સંવિગ્નઃ -

“તથ્યે ધર્મે ધ્વસ્તહિંસાપ્રબન્ધે દેવે રાગદ્વેષમોહાદિમુક્તે ।

સાધૌ સર્વગ્રન્થસંદર્ભહીને, સંવેગોઽસૌ નિશ્ચલો યોઽનુરાગઃ” ॥

इतिकार्योक्तलक्षणसंवेगभाक्, भवनिर्वेदात्=संसारवैरस्यात्, आत्मनिःसरणं तु=जरामरणादिदारुणदहनात्स्वनिष्कासनं पुनः, यश्चिन्तयतीति गम्यते, आत्मार्थ-सम्प्रवृत्तः=स्वप्रयोजनमात्रप्रतिबद्धचित्तोऽसौ, सदा=निरन्तरं, स्याद्=भवेत्, मुण्डकेवली=द्रव्यभावमुण्डनप्रधानस्तथाविधबाह्यातिशयशून्यः केवली पीठमहा-पीठवत् ॥१५॥

ટીકાર્થ :-

સંવિગ્નઃ='તથ્યે પીઠમહાપીઠવત્ ॥ ભવના નિર્વેદથી=સંસારના વિરસપણાથી, સંવિગ્ન="ધ્વસ્તહિસાપ્રબંધવાળા, તથ્યધર્મમાં=સંપૂર્ણ અહિસારૂપ તથ્યધર્મમાં, રાગ-દ્વેષ-મોહાદિથી મુક્ત એવા દેવમાં=રાગ-દ્વેષ, મિથ્યાત્વ આદિથી મુક્ત એવા દેવમાં, સર્વપરિગ્રહના સમૂહથી હીન એવા સાધુમાં જે નિશ્ચલ અનુરાગ એ સંવેગ", એ પ્રકારના કાવ્યમાં કહેવાયેલા સ્વરૂપવાળા સંવેગને ધારણ કરનારા, આત્મનિઃસરણનું=જરમરણાદિ દારુણ અગ્નિરૂપ સંસારથી પોતાના નિસ્તરણનું, યઃ=જે ચિંતવન કરે છે એ સદા=નિરંતર, આત્માર્થ સંપ્રવૃત્ત=સ્વપ્રયોજનમાત્ર પ્રતિબદ્ધચિત્તવાળા આ, મુંડકેવળી થાય=દ્રવ્ય-ભાવ મુંડનપ્રધાન તેવા પ્રકારના બાહ્યઅતિશયથી શૂન્ય=તીર્થકરાદિ જેવા બાહ્ય અતિશયથી શૂન્ય, પીઠ-મહાપીઠની જેમ કેવળી થાય.

શ્લોકમાં 'યઃ' પછી 'ચિન્તયતિ' અધ્યાહાર છે તે બતાવવા માટે ટીકામાં 'યશ્ચિન્તયતીતિ ગમ્યતે' એમ કહેલ છે. ॥૧૫॥

* 'રાગદ્વેષમોહાદિ' - અહીં મોહનો અર્થ મિથ્યાત્વ કરવાનો છે, અને 'આદિ' થી અજ્ઞાનનું ગ્રહણ કરવું.

* 'જરમરણાદિદારુણ' - અહીં 'આદિ' થી રોગ-શોકનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

મુંડકેવળીનું સ્વરૂપ :-

શ્લોકના પ્રારંભમાં કહેલ 'સંવિગ્ન' શબ્દનો અર્થ કરતાં 'સંવેગ' શું છે ? તેનું સ્વરૂપ બતાવતા ત્રણ ભાવોથી યુક્ત પરિણામ સંવેગ છે તે જણાવે છે -

(૧) તથ્યધર્મમાં નિશ્ચલ અનુરાગ :-

સંપૂર્ણ હિંસાના પરિહારરૂપ તથ્યધર્મ છે અર્થાત્ ભગવાને બતાવેલા સંયમજીવનમાં ષટ્કાયના પાલનને ઉચિત બાહ્ય આચરણા, ષટ્કાયના પાલનનો પરિણામ અને હિંસાના બીજભૂત ક્રોધાદિ ભાવોના પ્રતિપક્ષ ક્ષમાદિમાં યત્ન, જે ધર્મમાં બતાવેલ હોય તે ધર્મ સંપૂર્ણ હિંસા વગરનો ધર્મ છે, અને તે તથ્યધર્મ છે; અને આવા તથ્યધર્મમાં જે નિશ્ચલ અનુરાગ, તેમ જ

(૨) દેવમાં નિશ્ચલ અનુરાગ :-

વળી, રાગ, દ્વેષ, મોહ અર્થાત્ મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાનથી મુક્ત એવા વીતરાગ સર્વજ્ઞ દેવમાં નિશ્ચલ અનુરાગ, તેમ જ,

(૩) સાધુમાં નિશ્ચલ અનુરાગ તે સંવેગ છે :-

સર્વ પ્રકારના પ્રતિબંધોરૂપ ગ્રંથોથી રહિત સાધુમાં જે નિશ્ચલ અનુરાગ - આ ત્રણમાં જે અનુરાગ છે તે સંવેગ છે.

આવા પ્રકારના સંવેગને ધારણ કરનાર સંવિગ્ન કહેવાય, અને આવા સંવિગ્ન પુરુષ સંસારનું નિર્ગુણપણું જાણીને, જરામરણાદિના કારણે દારુણ અગ્નિ જેવા સંસારથી પોતાના નિસ્તારનું જે ચિંતવન કરે છે, અને સદા પોતાના પ્રયોજનમાત્રમાં પ્રતિબદ્ધ ચિત્તવાળા હોય છે અર્થાત્ 'હું એવું કરું કે જેથી તથ્યધર્મની પ્રાપ્તિ થાય અને આ સંસારથી તરું' આ પ્રકારના સ્વપ્રયોજનમાત્રમાં પ્રતિબદ્ધ ચિત્તવાળા હોય છે, આવા જીવો મુંડકેવળી થાય છે. દ્રવ્યથી મસ્તકનું મુંડન કરાયેલું હોય અને ભાવથી રાગ-દ્વેષ-મોહનું મુંડન કરેલું હોય, તેવા અને તીર્થંકર-ગણધરાદિ જેવા બાહ્ય અતિશયોથી શૂન્ય હોય તે મુંડકેવળી છે. જેમ પીઠ-મહાપીઠ સાધુ મુંડકેવળી થયા. ॥૧૫॥

અવતરણિકા :-

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો કેવા ગુણવાળા હોય છે ? તેનું સ્વરૂપ પ્રથમ બતાવ્યું. પછી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થાય તોપણ તેઓની સુંદરતા સર્વથા જતી નથી તે બતાવ્યું. વળી સૌગતો બોધિસત્ત્વનું સ્વરૂપ બતાવે છે તે સર્વ સુંદર સ્વરૂપ સમ્યક્ત્વકાળમાં સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઘટે છે, તેમ બતાવ્યું.

હવે સમ્યગ્દષ્ટિમાં ગ્રંથિભેદને કારણે અંશથી ક્ષીણદોષપણું હોવાથી તત્ત્વને જાણવા માટે પરમ મધ્યસ્થતા પ્રગટ થયેલી છે, અને ભગવાનના વચનમાં નિશ્ચલ અનુરાગ છે, તેથી અંશથી શિષ્ટપણું પણ છે, તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

અંશતઃ ક્ષીણદોષત્વાચ્છિષ્ટત્વમપિ યુક્તિમત્ ।

અત્રૈવ હિ પરોક્તં તુ તલ્લક્ષણમસદ્ગતમ્ ॥૧૬॥

અન્યથાર્થ :-

અંશતઃ ક્ષીણદોષત્વાત્=દેશથી ક્ષીણદોષપણું હોવાને કારણે=કર્મબંધના કારણીભૂત મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગમાંથી મિથ્યાત્વરૂપ અંશથી ક્ષીણદોષપણું હોવાને કારણે, અત્રૈવ=અહીં જ=સમ્યગ્દષ્ટિમાં જ, શિષ્ટત્વમપિ=શિષ્ટપણું પણ યુક્તિમત્=યુક્તિવાળું છે. તુ=વળી પરોક્તં=પર વડે કહેવાયેલું=બ્રાહ્મણો વડે કહેવાયેલું તલ્લક્ષણમ્=તેનું લક્ષણ=શિષ્ટનું લક્ષણ હિ=નિશ્ચિત=નક્કી અસદ્ગતમ્=અસંગત છે. ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

દેશથી ક્ષીણદોષપણું હોવાને કારણે અહીં જ=સમ્યગ્દષ્ટિમાં જ, શિષ્ટપણું પણ યુક્તિવાળું છે. વળી પર વડે=બ્રાહ્મણો વડે, કહેવાયેલું તેનું લક્ષણ=શિષ્ટનું લક્ષણ, નક્કી અસંગત છે. ॥૧૬॥

* 'શિષ્ટત્વમપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે સમ્યગ્દષ્ટિમાં શોભન પરિણામ તો યુક્તિસંગત છે, પરંતુ શિષ્ટપણું પણ યુક્તિસંગત છે.

ટીકા :-

અંશતઃ ઇતિ-અંશતઃ=દેશતઃ ક્ષીણદોષત્વાદ્=દોષક્ષયવત્ત્વાત્ શિષ્ટત્વમપિ, અત્રૈવ=સમ્યગ્દૃષ્ટાવેવ, યુક્તિમત્=ન્યાયોપેતં, 'ક્ષીણદોષઃ પુરુષઃ શિષ્ટઃ' ઇતિ લક્ષણસ્ય નિર્બાધત્વાત્, સર્વદોષક્ષયેણ સર્વથા શિષ્ટત્વસ્ય સિદ્ધે કેવલિનિ વા વિશ્રાન્તત્વેऽપિ સમ્યગ્દૃષ્ટેરારમ્ય દેશતો વિચિત્રસ્ય શિષ્ટત્વસ્યાન્યત્રાપ્યનપાયત્વાત્, ન ચૈવં શિષ્ટત્વસ્યાતીન્દ્રિયત્વેન દુર્ગ્રહત્વાચ્છિષ્ટાચારેણ પ્રવૃત્ત્યનાપત્તિરિતિ શઙ્કનીયં,

પ્રશમસંવેગાદિલિङ્ગૈસ્તસ્ય સુપ્રહત્વાત્ । દોષા રાગાદય એવ તેષાં ચ દિવ્યજ્ઞાના-
દર્વાક્ ન ક્ષયમુપલભામહે ન વા તેષુ નિરવયવેષ્વંશોઽસ્તિ યેનાંશતઃ તત્ક્ષયો વક્તું
શક્યેતેતિ ચેત્ર, અત્યુચિતપ્રવૃત્તિસંવેગાદિલિङ્ગકપ્રબલતદુપક્ષયસ્યૈવાંશતો
દોષક્ષયાર્થત્વાત્, આત્માનુપ્રહોપઘાતકારિત્વેન ચયોપચયવતઃ સાવયવસ્ય
કર્મરૂપદોષસ્ય પ્રસિદ્ધત્વાચ્ચ ઇત્યન્યત્ર વિસ્તરઃ । હિ=નિશ્ચિતં, પરોક્તં તુ
દ્વિજન્મોદ્ભાવિતં તુ, તસ્ય=શિષ્ટસ્ય, લક્ષણં, અસङ્ગતમ્=અયુક્તમ્ ॥૧૬॥

ટીકાર્થ :-

અંશતઃ=દેશતઃ અંશથી=દેશથી, ક્ષીણદોષપણું હોવાથી=દોષક્ષયવાન-
પણું હોવાથી, અહીં જ=સમ્યગ્દષ્ટિમાં જ, શિષ્ટપણું પણ યુક્તિવાળું છે=
વ્યાયયુક્ત છે; કેમ કે “ક્ષીણદોષવાળા પુરુષ શિષ્ટ છે” એ લક્ષણનો બાધ
થતો નથી.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે ક્ષીણદોષવાળા પુરુષ શિષ્ટ છે તે લક્ષણ તો ક્ષીણમોહવાળા
કેવળીમાં અથવા તો સંપૂર્ણ કર્મરહિત સિદ્ધમાં સંગત થાય, પરંતુ સમ્યગ્દષ્ટિ
તો સંપૂર્ણ મોહનો પણ નાશ કરી શક્યા નથી, તો તેમને શિષ્ટ કેમ કહેવાય ?
તેથી કહે છે -

સર્વદોષક્ષયેણ સર્વદોષક્ષયથી સર્વથા શિષ્ટપણાનું સિદ્ધમાં કે કેવળીમાં
વિત્રાંતપણું હોવા છતાં પણ દેશથી વિચિત્ર એવા શિષ્ટત્વનું સમ્યગ્દષ્ટિથી
માંડીને અન્યત્ર પણ=સિદ્ધ અને કેવળી કરતાં અન્યત્ર પણ, અનપાયપણું
છે=સંગતપણું છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે સમ્યગ્દષ્ટિમાં અંશથી ક્ષીણદોષત્વ હોવાને કારણે,
સમ્યગ્દષ્ટિને અંશથી શિષ્ટ સ્વીકારીએ તોપણ, ‘આ શિષ્ટ છે’ એવો નિર્ણય,
કરીને તેમના વચનાનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવી હોય તો થઈ શકે નહીં; કેમ કે કર્મક્ષય
અતીન્દ્રિય છે. તેથી કર્મક્ષયથી અનુમાન કરાતું શિષ્ટપણું પણ અતીન્દ્રિય પ્રાપ્ત
થાય. તેથી શિષ્ટના વચનાનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવા માટે શિષ્ટનું જ્ઞાન કઈ રીતે
થઈ શકે ? તેથી કહે છે -

ન ચૈવં એ રીતે=પૂર્વમાં કહ્યું કે અંશથી દોષના ક્ષયથી સમ્યગ્દષ્ટિમાં શિષ્ટત્વનો નિર્ણય થઈ શકે છે એ રીતે, શિષ્ટત્વનું અતીન્દ્રિયપણું હોવાને કારણે દુર્ગ્રહપણું હોવાથી શિષ્ટાચારથી પ્રવૃત્તિની અનાપતિ છે= કલ્યાણ અર્થે ઉચિત પ્રવૃત્તિનો અસંભવ છે, એમ શંકા ન કરવી; કેમ કે પ્રશમ, સંવેગાદિ લિંગ વડે તેનું=શિષ્ટત્વનું સુગ્રહપણું છે.

પૂર્વમાં કહ્યું કે અંશથી દોષક્ષયત્વ હોવાને કારણે સમ્યગ્દષ્ટિમાં જ શિષ્ટપણું ઘટે છે. ત્યાં શંકા કરતાં કહે છે -

દોષો રાગાદિ જ છે, અને તેઓનો=રાગાદિ દોષોનો, દિવ્યજ્ઞાનથી પૂર્વે=પ્રાતિભજ્ઞાનથી પૂર્વે, ક્ષય પ્રાપ્ત થતો નથી, અથવા નિરવયવ એવા તેમાં=રાગાદિમાં, અંશ નથી, જે કારણથી અંશથી તેનો ક્ષય=રાગાદિ દોષોનો ક્ષય, કહેવો શક્ય છે, એ પ્રમાણે જો પૂર્વપક્ષી કહે તો ગ્રંથકારત્રી કહે છે -

ન=તારી વાત બરાબર નથી; કેમ કે અતિ ઉચિત પ્રવૃત્તિથી સંવેગાદિ લિંગક પ્રબળ એવા તેના ઉપક્ષયનું જ અંશથી દોષક્ષયાર્થપણું છે, અને આત્માને અનુગ્રહ-ઉપધાતકારીપણું હોવાને કારણે ચય-ઉપચયવાળા સાવયવ કર્મરૂપ દોષનું પ્રસિદ્ધપણું છે, એ પ્રમાણે અન્યત્ર વિસ્તાર છે.

શ્લોકમાં 'હિ' શબ્દ નિશ્ચિત અર્થમાં છે, અને શ્લોકના ચોથા પાદનો અર્થ કરે છે -

વળી પર વડે કહેવાયેલું=વળી બ્રાહ્મણ વડે કહેવાયેલું, તેનું=શિષ્ટનું, લક્ષણ નિશ્ચિત અસંગત છે=અયુક્ત છે. ॥૧૬॥

✽ 'વિશ્રાન્તત્વેઽપિ' - સર્વથા શિષ્ટપણું સિદ્ધમાં કે કેવળીમાં વિશ્રાંત હોવા છતાં દેશથી શિષ્ટપણું અન્યત્ર પણ વિશ્રાંત છે, એમ 'અપિ' થી સમુચ્ચય છે.

✽ 'શિષ્ટત્વસ્યાન્યત્રાપ્યનપાયત્વાત્' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે કેવળી અને સિદ્ધમાં તો શિષ્ટત્વ છે, પરંતુ કેવળી અને સિદ્ધથી અન્યત્ર એવા સમ્યગ્દષ્ટિ આદિમાં પણ શિષ્ટપણું છે.

✽ 'પ્રશમસંવેગાદિ' - અહીં 'આદિ' થી નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્તિક્યનું ગ્રહણ કરવું.

✽ 'અત્યુચિતપ્રવૃત્તિસંવેગાદિ' - અહીં 'આદિ' થી નિર્વેદનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

સમ્યગ્દષ્ટિમાં શિષ્ટત્વ :-

ગ્રંથિભેદથી જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે સૌગતોએ કહેલ બોધિસત્ત્વનું સ્વરૂપ તો સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઘટે છે, પરંતુ શિષ્ટાચારની પ્રવૃત્તિ માટે ઉપયોગી એવું શિષ્ટપણું પણ સમ્યગ્દષ્ટિમાં અંશથી દોષનો ક્ષય થયેલો હોવાને કારણે ઘટે છે; કેમ કે “ક્ષીણદોષવાળા પુરુષ શિષ્ટ છે” એ પ્રકારનું શિષ્ટનું લક્ષણ છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિ પણ અંશથી ક્ષીણદોષવાળા છે, માટે શિષ્ટ છે.

આશય એ છે કે સર્વકર્મરૂપ દોષના ક્ષયથી સર્વથા શિષ્ટ સિદ્ધભગવંતો છે, અથવા રાગ, દ્વેષ, મોહ અને અજ્ઞાનના સંપૂર્ણ ક્ષયથી શિષ્ટ કેવળી છે; તેમ અંશથી દોષક્ષયવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ પણ શિષ્ટ છે; કેમ કે જેમ શિષ્ટ એવા સિદ્ધભગવંતોના અવલંબનથી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે અને શિષ્ટ એવા કેવલી ભગવંતના આલંબનથી કે તેમના વચનથી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ દેશથી શિષ્ટ એવા સમ્યગ્દષ્ટિ આદિના આચારોનું અવલંબન લઈને પ્રવૃત્તિ કરવાથી પણ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અહીં વિચારકને પ્રશ્ન થાય કે સર્વ દોષના ક્ષયથી સર્વથા શિષ્ટપણું સિદ્ધમાં કે કેવળીમાં છે, તેથી સિદ્ધના સ્વરૂપનું અવલંબન લઈને સિદ્ધ જેવા થવા માટેનો ઉદ્દેશ કરાય છે; અને સર્વથા મોહ અને અજ્ઞાનનો નાશ કેવળીએ કર્યો છે, તેથી તેમનું અવલંબન લઈને તેમના જેવા થવાનો યત્ન કરાય છે, માટે બંનેને શિષ્ટ કહી શકાય; પરંતુ સમ્યગ્દષ્ટિ તો સંપૂર્ણ કર્મથી પણ રહિત નથી અને સંપૂર્ણ રાગાદિ દોષોથી પણ રહિત નથી, તેથી તેમને શિષ્ટ કેમ કહી શકાય ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

જેમ સંપૂર્ણ કર્મક્ષયની અપેક્ષાએ સિદ્ધના આત્માઓ શિષ્ટ છે, સંપૂર્ણ મોહક્ષય અને અજ્ઞાનક્ષયની અપેક્ષાએ કેવળી શિષ્ટ છે, તેમ અનંતાનુબંધી કષાયના વિગમનથી થયેલ પરમ મધ્યસ્થતાને કારણે, તત્વાતત્ત્વની વિચારણામાં તત્ત્વ પ્રત્યેના જ અત્યંત પક્ષપાતી એવા સમ્યગ્દષ્ટિ પણ શિષ્ટ છે; કેમ કે સમ્યગ્દષ્ટિના આચાર પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવાથી તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે જેમ સિદ્ધના આત્માઓ આલંબનરૂપે ઉપયોગી છે અથવા તત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે

જેમ કેવળી આલંબનરૂપે ઉપયોગી છે, તેમ સર્વજ્ઞના વચનાનુસાર પરમ મધ્યસ્થતાપૂર્વક ચાલનારા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો પણ આત્મકલ્યાણ માટે આલંબનરૂપે ઉપયોગી છે અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો દષ્ટિવાદોપદેશીકી સંજ્ઞાવાળા હોય છે, તેથી ધર્મની પ્રવૃત્તિ દૃઢ કરે છે અને પાપની પ્રવૃત્તિ ક્યારેક કરે તોપણ સંકંપ કરે છે. તેથી તેમનું અનુસરણ કલ્યાણનું કારણ છે. માટે તેમનું આલંબન ઉપયોગી છે.

અંશથી ક્ષીણદોષત્વ હોવાને કારણે સમ્યગ્દષ્ટિને શિષ્ટ સ્વીકારવામાં આવે તો ક્ષીણદોષપણું અતીન્દ્રિય હોવાને કારણે સમ્યગ્દષ્ટિમાં રહેલું શિષ્ટત્વ પણ અતીન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય, તેથી ‘આ શિષ્ટ છે’ એ પ્રકારનો બોધ થઈ શકે નહીં; અને શિષ્ટત્વનો અનિર્ણય થવાને કારણે અર્થાત્ ‘આ શિષ્ટ છે’ એવો નિર્ણય ન થાય તો, તેના આચારો શિષ્ટના આચારો છે, તેવો પણ નિર્ણય થાય નહીં. તેથી શિષ્ટને અવલંબીને તેના જેવી પ્રવૃત્તિ કરવા માટે સમ્યગ્દષ્ટિનું અવલંબન લઈ શકાય નહીં, એ પ્રકારે શંકા ન કરવી; કેમ કે પ્રશમ, સંવેગાદિ લિંગો વડે સમ્યગ્દષ્ટિમાં રહેલા શિષ્ટત્વનું ગ્રહણ થઈ શકે છે. તેથી જે પુરુષમાં પ્રશમ, સંવેગાદિ લિંગોની પ્રાપ્તિ થતી હોય તેના બળથી ‘આ શિષ્ટ છે,’ એવો નિર્ણય કરીને અને તેમના આચારોને જોઈને આ આચારો શિષ્ટના આચારો છે, તેવો નિર્ણય કરીને તે આચારોમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે.

અહીં કોઈ શંકા કરતાં કહે છે, “દોષો રાગાદિ છે અને તે રાગાદિ દોષોનો ક્ષય દિવ્યજ્ઞાનથી=પ્રાતિભજ્ઞાનથી પૂર્વે ક્યારેય થતો નથી અર્થાત્ પ્રાતિભજ્ઞાન થયા પછી પ્રાતિભજ્ઞાનના બળથી રાગાદિનો ક્ષય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તેથી પ્રાતિભજ્ઞાન પૂર્વે રાગાદિનો ક્ષય સંભવે નહિ. વળી રાગાદિના અવયવો નથી. તેથી રાગાદિનો અંશથી ક્ષય સ્વીકારી શકાય નહીં, અને રાગાદિનો અંશ નહીં હોવાથી સમ્યગ્દષ્ટિમાં અંશથી રાગાદિ ક્ષય થયા છે, તેમ કહી શકાય નહીં. માટે સમ્યગ્દષ્ટિમાં અંશથી ક્ષીણદોષપણું સ્વીકારીને શિષ્ટપણું કહ્યું, તે અસંગત છે.”

શંકા કરનારનો આશય એ છે કે સાવચવ એવા ઘટપટાદિ પદાર્થોનો અંશથી નાશ થઈ શકે. તેથી ઘટનો એક ભાગ તૂટે તો અંશથી ઘટ તૂટ્યો કહેવાય; પરંતુ નિરવચવ એવા પરમાણુનો અંશથી નાશ થઈ શકતો નથી. તેથી પરમાણુનો કોઈ એક અંશ નાશ પામ્યો તેમ કહી શકાતું નથી. તેમ રાગાદિ પણ જીવના પરિણામરૂપ છે અને પરિણામના અવયવો હોય નહીં. તેથી

નિરવયવ એવા રાગાદિના પરિણામનો અંશથી નાશ થઈ શકે નહીં, પરંતુ સંપૂર્ણ નાશ થઈ શકે; અને સંપૂર્ણ નાશ પ્રાતિભજ્ઞાનરૂપ દિવ્યજ્ઞાનથી થાય છે, તેની પૂર્વે રાગાદિનો નાશ થતો નથી. માટે અંશથી રાગાદિનો ક્ષય સમ્યગ્દષ્ટિને થયો છે તેમ કહી શકાય નહીં.

આ પ્રકારના શંકાકારના આશયનું નિરાકરણ કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે - રાગાદિ જીવના પરિણામરૂપ હોવાથી રાગાદિ વિદ્યમાન હોય ત્યારે તે રાગાદિનો અંશથી ક્ષય થયો છે તેમ ન કહી શકાય, તોપણ પ્રબળ એવા રાગાદિનો ક્ષય થયો છે તેમ કહી શકાય છે; અને સમ્યગ્દષ્ટિમાં રાગાદિનો ક્ષય થયો નથી તોપણ પ્રબળ એવા રાગાદિનો ક્ષય થયો છે, અને પ્રબળ એવા રાગાદિના ક્ષયને અમે અંશથી ક્ષય કહીએ છીએ, માટે કોઈ દોષ નથી. વળી પ્રબળ એવા રાગાદિનો ક્ષય અતિ ઉચિત પ્રવૃત્તિથી થાય છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે ત્યારે, તત્વાતત્વના વિભાગને અનુકૂળ અતિ મધ્યસ્થ પરિણામપૂર્વક યત્ન કરે છે, જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવની સમ્યક્ત્વ પામતા પૂર્વેની અતિ ઉચિત પ્રવૃત્તિ છે. તે અતિ ઉચિત પ્રવૃત્તિથી તત્ત્વને જોવામાં પ્રતિબંધક એવા પ્રબળ રાગાદિનો ક્ષય જીવ કરે છે ત્યારે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, અને પ્રબળ રાગાદિનો ક્ષય અતિ ઉચિત પ્રવૃત્તિથી થયો છે તે છદ્મસ્થ જોઈ શકતો નથી, તોપણ સંવેગાદિ લિંગો દ્વારા પ્રબળ રાગાદિનો ક્ષય થયો છે, તેનું અનુમાન થઈ શકે છે. તેથી સંવેગાદિ લિંગ દ્વારા સમ્યગ્દષ્ટિમાં પ્રબળ રાગાદિનો ક્ષય થયો છે, એવો નિર્ણય કરીને તેમના શિષ્ટાચારને અવલંબીને પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે, અને કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

આ રીતે જીવના પરિણામરૂપ રાગાદિ દોષોને ગ્રહણ કરીએ તો તેના અંશો સંભવે નહીં, તોપણ પ્રબળ રાગાદિનો ક્ષય સ્વીકારીને સમ્યગ્દષ્ટિમાં અંશથી દોષનો ક્ષય થઈ શકે છે, તેમ પૂર્વમાં સ્થાપન કર્યું. હવે આત્મામાં રહેલા રાગાદિ પરિણામના જનક એવા કર્મરૂપ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને, તે કર્મપુદ્ગલો સાવયવ છે, માટે તેના અવયવોનો ક્ષય સંભવે છે, તે બતાવીને, સમ્યગ્દષ્ટિમાં અંશથી દોષક્ષય સંગત છે, તે બતાવે છે -

આત્માને અનુગ્રહ કરનાર અને ઉપઘાત કરનાર હોવાને કારણે ચય-ઉપચય પામનાર=હાનિ અને વૃદ્ધિ પામનાર, સાવયવ એવા કર્મરૂપ દોષનું પ્રસિદ્ધપણું છે.

આશય એ છે કે આત્મામાં કર્મોની દીર્ઘ સ્થિતિ હોય છે ત્યારે આત્મા ઉપર તે કર્મોનો ઉપઘાત થાય છે, અને કર્મની સ્થિતિ કંઈક ઘટે છે ત્યારે આત્મા ઉપર અનુગ્રહ થાય છે. આથી જેમ જેમ કર્મની સ્થિતિ ઘટતી જાય છે, તેમ તેમ આત્મામાં ગુણો પ્રગટે છે, અને જેમ જેમ કર્મની સ્થિતિ વધતી જાય છે, તેમ તેમ આત્માના ગુણોનો નાશ થાય છે. તેથી નક્કી થાય કે આત્મા ઉપર કર્મો ઓછાં થવાથી ગુણની પ્રાપ્તિરૂપ અનુગ્રહ આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે, અને આત્મા ઉપર કર્મનો ઉપચય થવાથી=વૃદ્ધિ થવાથી, ગુણોના નાશરૂપ ઉપઘાત આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી કર્મના ક્ષયથી આત્માને અનુગ્રહ થાય છે અને કર્મની વૃદ્ધિથી આત્માને ઉપઘાત થાય છે. તેથી કર્મો સાવચવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, માટે કર્મરૂપ દોષનો અંશથી નાશ થાય છે. તેથી અંશથી દોષનાશવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ આદિ શિષ્ટ છે, તેમ સ્વીકારી શકાય છે. એ પ્રકારનો ગ્રંથકારશ્રીનો આશય છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે જ્યારે જીવ સ્વપરાક્રમના બળથી શ્રંથિનો ભેદ કરે છે ત્યારે આત્મામાં રહેલી કર્મની સ્થિતિ અલ્પ થાય છે અને તેથી જીવમાં સમ્યક્ત્વગુણ પ્રગટે છે. તેથી આત્મામાં રહેલા સાવચવ કર્મરૂપી દોષને લઈને કર્મસ્થિતિનો ઠાસ થતાં સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ અંશથી દોષક્ષયવાળા છે, એમ સ્વીકારવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

વળી રાગાદિ દોષોને ગ્રહણ કરીએ ત્યારે પ્રબળ રાગાદિનો ક્ષય એ અંશથી દોષક્ષય છે, અને જીવમાં રહેલી કર્મોની સ્થિતિરૂપ દોષને ગ્રહણ કરીએ ત્યારે તે કર્મોના સમુદાયનો અંશથી ક્ષય છે, એ પ્રકારનું કથન યુક્તિસંગત છે.

વળી સમ્યગ્દષ્ટિ આદિને શિષ્ટ સ્વીકારવાના વિષયમાં અન્યત્ર વિસ્તાર છે.

અહીં કહ્યું કે પ્રશમ-સંવેગાદિ લિંગ વડે શિષ્ટપણું ગ્રહણ થઈ શકે છે, ત્યાં અનંતાનુબંધી કષાયના વિગમનને કારણે તત્ત્વ પ્રત્યેના બદ્ધરાગપૂર્વક તત્ત્વાત્ત્વના વિભાગને અનુકૂળ પરમ મધ્યસ્થતાનો પરિણામ 'પ્રશમ' છે; અને શ્લોક-૧૫માં કહેલ (૧) ધ્વસ્તહિંસાના પ્રબંધવાળા તથ્યધર્મમાં, (૨) રાગ-દ્વેષ-મોહાદિથી મુક્ત એવા દેવમાં અને (૩) સર્વ ગ્રંથના સંદર્ભથી હીન એવા

સાધુમાં, જે નિશ્ચલ અનુરાગ છે, તે સંવેગ છે. વળી આ પ્રશમ ગુણથી અને આ સંવેગ ગુણથી, જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ છે એમ નક્કી થાય છે. માટે તે શિષ્ટ છે તેમ ગ્રહણ થઈ શકે છે.

આ રીતે સમ્યગ્દષ્ટિ શિષ્ટ છે તેમ યુક્તિથી સ્થાપન કર્યું. હવે બ્રાહ્મણો શિષ્ટનું જે લક્ષણ કરે છે, તે અસંગત છે, તેમ શ્લોકના ચોથા પાદથી બતાવે છે. વળી તે અસંગત કેમ છે ? તે સ્વયં ગ્રંથકારશ્રી આગળના શ્લોકોમાં સ્પષ્ટ કરે છે. ॥૧૬॥

અવતરણિકા :-

તથાહિ -

અવતરણિકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે=બ્રાહ્મણો વડે કરાયેલું શિષ્ટનું લક્ષણ અસંગત છે, એમ પૂર્વમાં કહ્યું, તે આ પ્રમાણે -

શ્લોક :-

વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વં બૌદ્ધે બ્રાહ્મણતાહિતે ।

અતિવ્યાપ્તં દ્વિજેઽવ્યાપ્તં સ્વાપે સ્વારસિકં ચ તત્ ॥૧૭॥

અન્યથાર્થ :-

બ્રાહ્મણતાહિતે બૌદ્ધે=બ્રાહ્મણ વડે તાડન કરાયેલા બૌદ્ધમાં વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વં=વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ=વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વરૂપ શિષ્ટનું લક્ષણ અતિવ્યાપ્તં=અતિવ્યાપ્ત છે ચ=અને સ્વારસિકં તત્=સ્વારસિક એવું તે=સ્વારસિક એવું વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ સ્વાપે=નિંદ્રાવસ્થામાં દ્વિજે=બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્તં=અવ્યાપ્ત છે. ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

બ્રાહ્મણ વડે તાડન કરાયેલા બૌદ્ધમાં વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ=વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વરૂપ શિષ્ટનું લક્ષણ, અતિવ્યાપ્ત છે, અને સ્વારસિક એવું વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ, નિંદ્રાવસ્થામાં બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્ત છે. ॥૧૭॥

ટીકા :-

વેદેતિ - “વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વં” એતાવદેવ શિષ્ટલક્ષણં, બ્રાહ્મણતાહિતે બૌદ્ધેઽતિ-
વ્યાપ્તં, તેનાપિ “વેદાઃ પ્રમાણં” ઇત્યભ્યુપગમાત્, (સ્વાપે) સ્વારસિકં ચ તત્
વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વં દ્વિજે=બ્રાહ્મણેઽવ્યાપ્તં । અયં ભાવઃ સ્વારસિકત્વવિશેષણેન
બૌદ્ધેઽતિવ્યાપ્તિનિરાસેઽપિ ‘સ્વારસિકવેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વં’ યદાકદાચિદ્વાચ્યં સર્વદા
વા ? આદ્યે બૌદ્ધે એવાતિવ્યાપ્તિતાદવસ્થ્યં, તસ્યાપિ જન્માન્તરે વેદપ્રામાણ્યા-
ભ્યુપગમઘૌવ્યાત્, અન્ત્યે ચ શયનાદિદશાયાં વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમાભાવવતિ
બ્રાહ્મણેઽવ્યાપ્તિરિતિ ।।૧૭।।

ટીકાર્થ :-

“વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વં” ડવ્યાપ્તિરિતિ ।। ‘વેદને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારવું’
એટલું જ શિષ્ટનું લક્ષણ છે, એમ બ્રાહ્મણો કહે છે; અને આ શિષ્ટનું
લક્ષણ બ્રાહ્મણથી તાડન કરાયેલા બૌદ્ધમાં અતિવ્યાપ્ત છે; કેમ કે તેના વડે
પણ=બ્રાહ્મણથી તાડન કરાયેલા બૌદ્ધ વડે પણ, ‘વેદો પ્રમાણ છે’ એ
પ્રમાણો સ્વીકાર છે.

ઉપર્યુક્ત શિષ્ટના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિના નિવારણ માટે બ્રાહ્મણો કહે કે -

“સ્વારસિક વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ” શિષ્ટનું લક્ષણ છે, માટે બ્રાહ્મણથી તાડિત
બૌદ્ધમાં લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત થશે નહિ. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

અને સ્વારસિક એવું તે=‘વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ’, સ્વાપઅવસ્થામાં રહેલા
દ્વિજમાં=બ્રાહ્મણમાં, અવ્યાપ્ત છે.

શ્લોકસ્પર્શી ટીકા પૂર્ણ કર્યા પછી સ્વારસિક વિશેષણનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ કરવા
માટે કહે છે -

અયં ભાવઃ આ ભાવ છે, ‘સ્વારસિકત્વં’ વિશેષણ દ્વારા બૌદ્ધમાં
અતિવ્યાપ્તિનો નિરાસ કરાયે છતે પણ ‘સ્વારસિકવેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વં’ યદા
કદાચિત્ કહેવું કે સર્વદા કહેવું ? આઘમાં=યદા કદાચિત્ સ્વારસિક
વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ સ્વીકારવામાં, બૌદ્ધમાં જ અતિવ્યાપ્તિ તાદવસ્થ્ય છે;
કેમ કે તેને પણ=બૌદ્ધને પણ, જન્માંતરમાં વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર નિશ્ચિત
છે અર્થાત્ બૌદ્ધ જ્યારે જન્માંતરમાં બ્રાહ્મણ થયેલ ત્યારે તેણે વેદપ્રામાણ્ય

સ્વીકારેલ હતું; અને અંત્યમાં=સર્વદા સ્વારસિક વેદપ્રામાણ્ય-મન્તૃત્વ સ્વીકારવામાં, શયનાદિ દશા સમયે વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકારવાના અભાવવાળા બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્તિ છે. 'ઇતિ' શબ્દ 'અયં ભાવઃ' થી જે કથન કર્યું તેની સમાપ્તિમાં છે. ॥૧૭॥

✦ 'તેનાડપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે બ્રાહ્મણ તો વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે છે, પણ બ્રાહ્મણ તાડિત બૌદ્ધ પણ વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે છે.

✦ 'બૌદ્ધેડતિવ્યાપ્તિનિરાસેડપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે સ્વારસિક વિશેષણ ન મૂકો તો બૌદ્ધમાં અતિવ્યાપ્તિનો નિરાસ થતો નથી; પરંતુ સ્વારસિક વિશેષણ દ્વારા બૌદ્ધમાં અતિવ્યાપ્તિનો નિરાસ થવા છતાં પણ 'સ્વારસિક વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ'ના બે વિકલ્પો થાય છે.

✦ 'તસ્યાપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે બ્રાહ્મણને જન્માંતરમાં વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર હતો, પરંતુ બૌદ્ધને પણ જન્માંતરમાં વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર હતો.

✦ 'શયનાદિદશાયાં' - અહીં 'આદિ' થી બાલ્યાવસ્થા કે મૂર્ચ્છિત અવસ્થાનું ગ્રહણ કરવું.

નોંધ :- ટીકામાં 'સ્વારસિકં ચ તત્'ના સ્થાને મૂળ શ્લોક પ્રમાણે 'સ્વાપે સ્વારસિકં ચ તત્' પાઠ જોઈએ.

ભાવાર્થ :-

જૈનદર્શન, ભગવાનના વચનને પ્રમાણ સ્વીકારનાર સમ્યગ્દષ્ટિને શિષ્ટ કહે છે, તેમ બ્રાહ્મણો પણ વેદને પ્રમાણ સ્વીકારનાર પુરુષને શિષ્ટ કહે છે. તેમાં શિષ્ટનું બ્રાહ્મણોએ કરેલું લક્ષણ કઈ રીતે દોષોથી ગ્રસ્ત છે, તે બતાવવા માટે ગ્રંથકારશ્રી શ્લોક-૩૧ સુધી ચર્ચા કરશે. તેમાં પ્રથમ સામાન્યથી આ લક્ષણનો અર્થ સ્વીકારવામાં અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ દોષ કઈ રીતે આવે છે ? તે બતાવીને, તે સર્વ દોષોનું નિરાકરણ કરવા અર્થે પદ્મનાભ નામના વિદ્વાન બ્રાહ્મણ વડે કરાયેલા શિષ્ટના લક્ષણમાં આવતા દોષોનું ઉદ્ભાવન કરીને તે દોષો ન આવે તેવું પરિષ્કૃત લક્ષણ જે કર્યું છે, તે અહીં શ્લોક-૨૩ સુધી ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે --

લક્ષણ બે પ્રકારનાં છે :

(૧) અનુમાપક લક્ષણ=અનુમાન કરાવનાર લક્ષણ.

(૨) વ્યાવર્તક લક્ષણ=લક્ષ્યમાત્રમાં વૃત્તિ અને અલક્ષ્યથી લક્ષ્યની વ્યાવૃત્તિ કરાવનાર લક્ષણ.

(૧) અનુમાપક લક્ષણ :- ધૂમથી અગ્નિનું અનુમાન થાય છે, તેથી ધૂમ અગ્નિનું અનુમાપક લક્ષણ છે, પરંતુ આ લક્ષણ અગ્નિ સાથે વ્યાપ્તિવાળું નથી; કેમ કે તપેલા લોઢાના ગોળામાં અગ્નિ હોવા છતાં ધૂમની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તોપણ ધૂમરૂપ લક્ષણથી અગ્નિનું અનુમાન થાય છે.

(૨) વ્યાવર્તક લક્ષણ :- આ લક્ષણ લક્ષ્યમાત્રમાં વ્યાપીને રહેનારું હોય છે અને અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ અને અસંભવદોષથી રહિત હોય છે. જેમ અગ્નિનું ઉષ્ણત્વ લક્ષણ.

બ્રાહ્મણો શિષ્ટનું લક્ષણ કરે છે તે બીજા પ્રકારનું લક્ષણ છે. તેથી જો આ લક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ અને અસંભવદોષ ન હોય તો આ લક્ષણને પ્રમાણભૂત કહેવાય.

હવે બ્રાહ્મણો 'વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ' એ પ્રમાણ શિષ્ટનું લક્ષણ કરે છે. તેમાં અતિવ્યાપ્તિ કઈ રીતે આવે છે ? તે બતાવે છે -

કોઈક બ્રાહ્મણ બૌદ્ધને તાડન કરીને કહે કે 'વેદોને તું પ્રમાણ સ્વીકાર' અને તાડનથી ગભરાઈને બૌદ્ધ કહે કે 'વેદો પ્રમાણ છે', આ પ્રકારનો વેદનો સ્વીકાર કોઈક સ્થાનમાં સંભવે, તે સ્થાનમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ દોષવાળું છે.

પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ અતિવ્યાપ્તિ દોષના નિવારણ અર્થે બ્રાહ્મણ લક્ષણમાં પરિષ્કાર કરી કહે કે 'સ્વારસિક વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ' શિષ્ટનું લક્ષણ છે. માટે બ્રાહ્મણ તાડિત બૌદ્ધમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે નહીં; કેમ કે બૌદ્ધ વેદોને સ્વારસિક પ્રમાણ માનતા નથી, પરંતુ ક્વચિત્ બ્રાહ્મણના તાડનને કારણે ભયથી વેદોને પ્રમાણ સ્વીકારે છે. માટે શિષ્ટનું લક્ષણ બૌદ્ધમાં અતિવ્યાપ્તિ થશે નહીં.

બૌદ્ધમાં આવતી અતિવ્યાપ્તિના નિવારણ માટે પરિષ્કૃત કરેલ શિષ્ટના લક્ષણમાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે 'સ્વારસિક વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ' એવું શિષ્ટનું લક્ષણ કરવામાં આવે તો બે વિકલ્પ પડે છે -

- (૧) ક્યારેક સ્વારસિક વેદપ્રામાણ્યમંતૃત્વ શિષ્ટનું લક્ષણ છે ? કે
 (૨) સર્વદા સ્વારસિક વેદપ્રામાણ્યમંતૃત્વ શિષ્ટનું લક્ષણ છે ?

તેમાં પ્રથમ વિકલ્પ સ્વીકારવામાં આવે તો શિષ્ટનું લક્ષણ બૌદ્ધમાં અતિવ્યાપ્ત થાય છે; કેમ કે બૌદ્ધ પણ જન્માંતરમાં બ્રાહ્મણ હતો, ત્યારે વેદને સ્વારસિક પ્રમાણરૂપ સ્વીકારતો હતો. તેથી ‘ક્યારેક સ્વારસિક વેદોને પ્રમાણ સ્વીકારે તે શિષ્ટ’ એવું લક્ષણ સ્વીકારવામાં બૌદ્ધને પણ શિષ્ટ માનવાનો પ્રસંગ આવે છે. તેથી આ પ્રથમ વિકલ્પને છોડીને જો બીજો વિકલ્પ સ્વીકારવામાં આવે અને કહેવામાં આવે કે ‘સર્વદા સ્વારસિક વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે તે શિષ્ટ’ તો વેદોને પ્રમાણ સ્વીકારનાર બ્રાહ્મણ પણ નિદ્રાદિ અવસ્થામાં વેદોને પ્રમાણ સ્વીકારનાર નથી, માટે બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત થાય છે.

આશય એ છે કે જાગૃત અવસ્થામાં બ્રાહ્મણને વિકલ્પરૂપે ‘વેદો પ્રમાણ છે’ એ પ્રમાણોની સ્પષ્ટ ઉપસ્થિતિ ન હોય, અર્થાત્ ‘વેદો પ્રમાણ છે’ એ પ્રકારનો માનસિક વિકલ્પ જ્યારે કરે છે ત્યારે વિકલ્પરૂપે ‘વેદો પ્રમાણ છે’ એ પ્રકારની સ્પષ્ટ ઉપસ્થિતિ છે, પરંતુ જ્યારે ‘વેદો પ્રમાણ છે’ એ પ્રકારનો માનસિક વિકલ્પ કરતા નથી, ત્યારે ‘વેદો પ્રમાણ છે’ એ પ્રકારની વિકલ્પરૂપે ઉપસ્થિતિ નથી; તોપણ ‘વેદો પ્રમાણ છે’ તેવા બોધ નીચે વેદને અનુસારે ઉચિત પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરે છે. તેથી જાગૃત અવસ્થામાં બ્રાહ્મણની બુદ્ધિમાં વિકલ્પરૂપે ‘વેદો પ્રમાણ છે’ એ પ્રકારની બુદ્ધિ નહીં હોવા છતાં વેદવચનનાનુસાર ઉચિત પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ થાય તેવી બુદ્ધિ વર્તે છે. તેથી જાગૃત અવસ્થામાં ‘વેદપ્રામાણ્યમંતૃત્વ’ ક્યારેક વિકલ્પરૂપે હોય છે તો ક્યારેક પ્રવૃત્તિનિયામકરૂપે હોય છે. તેથી જાગૃત અવસ્થામાં શિષ્ટનું લક્ષણ બ્રાહ્મણમાં સંગત છે; પરંતુ નિદ્રાદિ અવસ્થામાં બ્રાહ્મણને વિકલ્પરૂપે ‘વેદપ્રામાણ્યમંતૃત્વ’ની ઉપસ્થિતિ નથી, અને વેદપ્રામાણ્યના સ્વીકાર નીચે વેદવચનનાનુસાર પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ પણ નથી થતી, પરંતુ જેમ વેદને પ્રમાણ નહીં સ્વીકારનાર પુરુષો નિદ્રાધીન હોય છે, તેમ વેદને પ્રમાણ સ્વીકારનાર બ્રાહ્મણ પણ નિદ્રાધીન હોય છે. તેથી નિદ્રા અવસ્થામાં વેદપ્રામાણ્યના અસ્વીકારની પ્રાપ્તિ બ્રાહ્મણને થાય છે. માટે ‘સ્વારસિક વેદપ્રામાણ્યમંતૃત્વ’ રૂપ શિષ્ટનું લક્ષણ સ્વાપાદિ અવસ્થામાં રહેલા બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્ત છે. ॥૧૭॥

અવતરણિકા :-

બ્રાહ્મણો વડે કરેલ 'સ્વાસિક વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ' રૂપ શિષ્ટનું લક્ષણ શયનાદિ અવસ્થાવાળા બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્ત થતું હતું, તેમ પૂર્વશ્લોકમાં બતાવેલ. હવે તે અવ્યાપ્તિદોષના નિવારણ માટે બ્રાહ્મણો કહે છે -

શ્લોક :-

તદભ્યુપગમાદ્યાવન્ન તદ્વચત્યયમન્તૃતા ।

તાવચ્છિષ્ટત્વમિતિ ચેત્તદપ્રામાણ્યમન્તરિ ॥૧૮॥

અજાનતિ ચ વેદત્વમવ્યાપ્તં ચેદ્વિવક્ષ્યતે ।

વેદત્વેનાભ્યુપગમસ્તથાપિ સ્યાદદઃ કિલ ॥૧૯॥

અન્વયાર્થ :-

તદભ્યુપગમાત્=તેના અભ્યુપગમથી=વેદપ્રામાણ્યના સ્વીકારથી યાવત્=જ્યાં સુધી તદ્વચત્યયમન્તૃતા ન=તેના વ્યત્યયની મન્તૃતા નથી=વેદના અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર નથી તાવત્=ત્યાં સુધી શિષ્ટત્વમ્=શિષ્ટપણું છે, इति ચેત્=એ પ્રમાણે વેદનું લક્ષણ કરનાર બ્રાહ્મણ કહે, તો તદપ્રામાણ્યમન્તરિ=વેદના અપ્રામાણ્યને સ્વીકારનાર ચ=અને વેદત્વમજાનતિ=વેદમાં રહેલા વેદત્વને નહીં જાણનાર એવા બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્ત=અવ્યાપ્ત છે=શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત છે, ચેત્=એમ જો કોઈ કહે, તો બ્રાહ્મણ કહે છે - વેદત્વેનાભ્યુપગમઃ વિવક્ષ્યતે=વેદત્વરૂપે વેદનો સ્વીકાર વિવક્ષા કરાય છે (તેથી વેદત્વને નહીં જાણનાર બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્તિ નથી) તથાપિ કિલ અદઃ સ્યાત્=તોપણ ખરેખર આ થાય=આગળના શ્લોકમાં કહેવાશે તેવા દોષવાળું આ લક્ષણ થાય. એમ બ્રાહ્મણનાં શિષ્ટના કરાયેલા લક્ષણમાં દોષ આપનાર એવા પૂર્વપક્ષી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે.

॥૧૮-૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

'તેના અભ્યુપગમથી=વેદપ્રામાણ્યના સ્વીકારથી, જ્યાં સુધી વેદના અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર નથી ત્યાં સુધી શિષ્ટપણું છે' એ પ્રમાણે વેદનું લક્ષણ કરનાર બ્રાહ્મણ કહે, તો પૂર્વપક્ષી એવા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે

“વેદના અપ્રામાણ્યને સ્વીકારનાર અને વેદમાં રહેલ વેદત્વને નહીં જાણનાર એવા બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્ત છે=શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત છે,” તેને બ્રાહ્મણો કહે છે - ‘વેદત્વરૂપે વેદનો સ્વીકાર વિવક્ષા કરાય છે’ (તેથી વેદત્વને નહીં જાણનાર બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્તિ નથી) તોપણ આ યાચ=આ લક્ષણ આગળના શ્લોકમાં કહેવાશે તેવા દોષવાળું થાય. એમ પૂર્વપક્ષી એવા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે. ॥૧૮-૧૯॥

ટીકા :-

તદિતિ-તસ્ય=વેદપ્રામાણ્યસ્ય, અભ્યુપગમાત્ યાવન્ન તદ્વ્યત્યયસ્ય=વેદાપ્રામાણ્યસ્ય મન્તૃતા=અભ્યુપગમઃ તાવચ્છિષ્ટત્વં, શયનાદિદશાયાં ચ વેદાપ્રામાણ્યાનભ્યુપગમાદ્ બ્રાહ્મણે નાવ્યાપ્તિરિતિ ભાવઃ । અપ્રામાણ્યમનનસ્યાપિ સ્વારસિકસ્ય ગ્રહણાદ્ બૌદ્ધતાહિતે બ્રાહ્મણે વેદાપ્રામાણ્યાભ્યુપગન્તરિ નાવ્યાપ્તિઃ, અપ્રમાકરણત્વપ્રમાકરણત્વાભાવયોશ્ચ દ્વયોરપિ પ્રામાણ્યવિરોધિત્વેન સંગ્રહાત્રૈક-(કા)ગ્રહેઽન્યાભ્યુપગન્તર્યતિવ્યાપ્તિઃ, અત્રાહ-ઇતિ ચેત્તદપ્રામાણ્યમન્તરિ=વેદાપ્રામાણ્યાભ્યુપગન્તરિ ॥૧૮॥

અજાનતિ ચેતિ-વેદત્વં ચ વેદેઽજાનતિ બ્રાહ્મણે અવ્યાપ્તં લક્ષણમેતત્, તેન વેદાપ્રામાણ્યાભ્યુપગમાત્ । અથ ચેદ્યદિ વેદત્વેનાભ્યુપગમો વિવક્ષ્યતે વેદ એવ વેદત્વમજાનતશ્ચ ન વેદત્વેનાપ્રામાણ્યાભ્યુપગમઃ કિં ત્વિદમપ્રમાણમિતિ ઇદંત્વાદિનૈવેતિ નાવ્યાપ્તિઃ તથાપ્યદ એતલ્લક્ષણં કિલ ॥૧૯॥

ટીકાર્થ :-

તસ્ય વેદાપ્રામાણ્યાભ્યુપગન્તરિ ॥ અને અજાનતિ ચ કિલ ॥ તેના=વેદપ્રામાણ્યના, સ્વીકારથી જ્યાં સુધી તેના વ્યત્યયની=વેદના અપ્રામાણ્યની, મન્તૃતા=અભ્યુપગમ=સ્વીકાર, નથી, ત્યાં સુધી શિષ્ટપણું છે, અને શયનાદિ દશામાં વેદઅપ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર હોવાથી=શયનાદિ દશામાં બ્રાહ્મણને વેદના અપ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર હોવાથી, બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્તિ નથી=શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ નથી, એ પ્રકારે ભાવ છે=તાત્પર્ય છે.

પૂર્વમાં ‘સ્વારસિકવેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ’ એ શિષ્ટનું લક્ષણ બ્રાહ્મણોએ કર્યું, એ લક્ષણ શયનાદિ દશાવાળા બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્ત થયું હતું. તેના નિવારણ માટે

બ્રાહ્મણોએ વેદના લક્ષણમાં પરિષ્કાર કર્યો કે 'વેદને પ્રમાણ સ્વીકાર્યા પછી વેદના અપ્રમાણ્યનો સ્વીકાર ન કરે ત્યાં સુધી શિષ્ટપણું છે' માટે શયનાદિ દશાવાળા બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત થશે નહીં. ત્યાં કોઈ બૌદ્ધ બ્રાહ્મણને તાડન કરીને કહે કે 'વેદોને તું અપ્રમાણરૂપે સ્વીકાર' તો બૌદ્ધના તાડનના ભયથી બ્રાહ્મણ વેદના અપ્રમાણ્યને સ્વીકારે તે બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટનું લક્ષણ જશે નહીં. તેથી શિષ્ટનું લક્ષણ બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્ત થશે. તેના નિવારણ માટે બ્રાહ્મણો કહે છે -

અપ્રમાણ્ય સ્વીકારનું પણ સ્વાસ્થિક ગ્રહણ હોવાથી બૌદ્ધ વડે તાડન કરાયેલા વેદ અપ્રમાણ્ય સ્વીકારનાર બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્તિ નથી=શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ નથી, એ પ્રકારનો ભાવ છે.

પૂર્વમાં કહ્યું કે શયનાદિ દશામાં બ્રાહ્મણે વેદના અપ્રમાણ્યનો સ્વીકાર કર્યો નથી, માટે બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ નથી. ત્યાં વેદના અપ્રમાણ્યના અસ્વીકારનો અર્થ એ થાય કે વેદમાં અપ્રમાણ્યકરણત્વનો અસ્વીકાર કર્યો છે; પરંતુ કોઈક બ્રાહ્મણ વેદને પ્રમાણ સ્વીકાર્યા પછી કોઈક નિમિત્તને પામીને વેદમાં પ્રમાકરણત્વના અભાવને સ્વીકારે અર્થાત્ 'વેદમાં પ્રમાકરણત્વ નથી' તેમ સ્વીકારે, તે બ્રાહ્મણ શિષ્ટ નથી, તોપણ તે બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટનું લક્ષણ જશે; કેમ કે તે બ્રાહ્મણે પૂર્વમાં વેદપ્રમાણ્ય સ્વીકારેલું, અને વેદમાં અપ્રમાણ્યકરણત્વનો સ્વીકાર કર્યો નથી, પરંતુ પ્રમાકરણત્વનો અભાવ સ્વીકાર્યો છે. માટે તે બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત થશે. તે પ્રકારના દોષના નિવારણ માટે બ્રાહ્મણો કહે છે -

અને અપ્રમાકરણત્વ અને પ્રમાકરણત્વનો અભાવ એ બંનેનું પણ પ્રમાણ્યનું વિરોધીપણું હોવાને કારણે સંગ્રહ થતો હોવાથી=વેદના અપ્રમાણ્યના સ્વીકારથી સંગ્રહ થતો હોવાથી, એકનો અગ્રહ હોતે છતે= અપ્રમાકરણત્વ કે પ્રમાકરણત્વનો અભાવ એ બંનેમાંથી એકનો અગ્રહ હોતે છતે, અન્યનો સ્વીકાર કરવારા બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નથી. અત્ર=અહીં=આ રીતે બ્રાહ્મણોએ શિષ્ટના લક્ષણમાં આવતા અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિદોષનો પરિહાર કર્યો, એમાં અત્રાહ્મણો એવમ્=શિષ્ટના લક્ષણમાં દોષ બતાવનાર પૂર્વપક્ષી એવા ગ્રંથકારશ્રી બ્રાહ્મણને

કહે છે કે આ પ્રમાણે શિષ્ટના લક્ષણમાં દોષ નથી, તેમ તું કહે છે, તો પૂર્વપક્ષી એવા ગ્રંથકારશ્રી તેને દોષ બતાવે છે - તેનું અપ્રામાણ્ય માનનાર એવા અર્થાત્ વેદનું અપ્રામાણ્ય સ્વીકારનાર એવા અને વેદમાં વેદત્વને નહીં જાણનાર એવા બ્રાહ્મણમાં આ લક્ષણ=આ શિષ્ટનું લક્ષણ, અવ્યાપ્ત છે; કેમ કે તેના વડે=તે બ્રાહ્મણ વડે, વેદઅપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરાયો છે.

પૂર્વપક્ષી એવા ગ્રંથકારશ્રી બ્રાહ્મણને કહે છે -

अथ चेद्यदि ज्ञे आ दोषना निवारण माटे तुं आम कहे के 'वेदत्वज्ञपे वेदना स्वीकार विवक्षा कराय छे' अर्थात् 'वेदत्वज्ञपे वेदने ज्ञाणीने वेद अप्रमाण छे, अेम स्वीकार करनारने अमे अशिष्ट कहीअे छीअे' अने जे ब्राह्मणने वेदमां ज वेदत्वनुं ज्ञान नथी, ते ब्राह्मणने वेदत्वेन वेदना अप्रामाण्यनो स्वीकार नथी, परंतु 'आ अप्रमाण छे' अे प्रकारे 'इदंत्वादि' वडे ज वेदना अप्रामाण्यत्वनो स्वीकार छे. अथी अव्याप्ति नथी=ते ब्राह्मणमां शिष्टना लक्षणानी अव्याप्ति नथी, तोपण आ=आ लक्षण=शिष्टनुं लक्षण, आगणना श्लोकमां कहेवाशे, अे दोषोथी अस्त छे. ॥१८-१९॥

✦ 'अप्रामाण्यमननस्यापि' - અહીં 'અપિ' થી અે કહેવું છે કે વેદપ્રામાણ્યનું મનન તો સ્વારસિક ગ્રહણ છે, પરંતુ વેદઅપ્રામાણ્યનું મનન પણ સ્વારસિક ગ્રહણ છે.

✦ 'द्वयोरपि' - અહીં 'અપિ' થી અે કહેવું છે કે અપ્રમાકરણત્વ અને પ્રમાકરણત્વાભાવ અે બંનેમાંથી અેક તો પ્રામાણ્યનું વિરોધી છે, પરંતુ બંને પણ પ્રામાણ્યના વિરોધી છે.

✦ 'इदंत्वादिनैवेति' - અહીં 'આદિ' થી 'અનેન ઉચ્ચરિત' નું ગ્રહણ કરવું.

નોંધ :- શ્લોક-૧૮ની ટીકામાં 'સંગ્રહાત્રૈકગ્રહે' પાઠ છે, તેના સ્થાને 'સંગ્રહાત્રૈકાગ્રહે' પાઠ ભાસે છે. તેથી અમે તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે, પાઠ મળેલ નથી.

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૧૭માં શિષ્ટના લક્ષણની શયનાદિ અવસ્થાવાળા બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્તિ બતાવી. તે અવ્યાપ્તિના નિવારણ માટે 'પદ્મનાભ' નામના વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પરિષ્કાર બતાવે છે -- "વેદને પ્રમાણ સ્વીકારનાર બ્રાહ્મણ જ્યાં સુધી વેદને અપ્રમાણરૂપે સ્વીકાર કરે નહીં ત્યાં સુધી તે બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટપણું છે, અને આવું લક્ષણ કરવાથી વેદને પ્રમાણ સ્વીકારનાર બ્રાહ્મણ જ્યારે શયનાદિ અવસ્થામાં

હોય ત્યારે વેદને અપ્રમાણરૂપે સ્વીકાર કરતો નથી, માટે તે બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ થશે નહીં. વળી વેદનો અપ્રમાણરૂપે સ્વીકાર પણ સ્વાસ્થિક ગ્રહણ કરવાનો છે. તેથી કોઈ બૌદ્ધ તાડન કરીને બ્રાહ્મણને કહે કે 'તું વેદને અપ્રમાણ સ્વીકાર કર' અને બૌદ્ધના તાડનને કારણે ભય પામીને બ્રાહ્મણ 'વેદ અપ્રમાણ છે' એમ બોલે, તોપણ તે બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ નથી; કેમ કે તે બ્રાહ્મણો સ્વેચ્છાથી વેદને અપ્રમાણ સ્વીકારેલ નથી.

વળી, શયનાદિ અવસ્થામાં બ્રાહ્મણો વેદને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારતા નથી, તેમાં આવતા અવ્યાપ્તિદોષના નિવારણ માટે બ્રાહ્મણોએ પરિષ્કાર કર્યો કે 'જ્યાં સુધી સ્વેચ્છાએ વેદના અપ્રમાણ્યનો સ્વીકાર ન કરે ત્યાં સુધી તે બ્રાહ્મણ શિષ્ટ છે.' ત્યાં કોઈ કહે કે કોઈ બ્રાહ્મણો સ્વેચ્છાથી વેદને અપ્રમાણ સ્વીકારેલ નથી, આમ છતાં તે બ્રાહ્મણને વેદમાં પ્રમાકરણત્વના અભાવની બુદ્ધિ થઈ, તેથી તે બ્રાહ્મણ શિષ્ટ કહી શકાય નહીં, તોપણ તે બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ છે; કેમ કે તે બ્રાહ્મણો પૂર્વમાં વેદને પ્રમાણ સ્વીકારેલ અને હવે વેદને અપ્રમાણરૂપે સ્વીકારવો નથી, પરંતુ વેદમાં પ્રમાકરણત્વનો અભાવ સ્વીકારે છે, માટે શિષ્ટનું લક્ષણ તે બ્રાહ્મણમાં જશે. તેના નિવારણ માટે કહે છે -

અપ્રમાકરણત્વ અને પ્રમાકરણત્વનો અભાવ બંને પ્રામાણ્યના વિરોધી હોવાને કારણે વેદઅપ્રમાણ્યના સ્વીકારથી બંનેનો સંગ્રહ થતો હોવાથી એકના અગ્રહમાં=વેદઅપ્રમાકરણત્વના અગ્રહમાં, અન્યને સ્વીકારનાર બ્રાહ્મણમાં=વેદમાં પ્રમાકરણત્વાભાવને સ્વીકારનાર બ્રાહ્મણમાં, શિષ્ટના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નથી; કેમ કે તે બ્રાહ્મણો વેદમાં પ્રમાકરણત્વનો અભાવ સ્વીકાર્યો, તેથી તે બ્રાહ્મણ વેદને પ્રમાણ સ્વીકારતો નથી, માટે શિષ્ટ નથી, એ પ્રકારનો અર્થ ફલિત થાય છે.

આ પ્રમાણે પદ્મનાભે શિષ્ટના લક્ષણમાં આવતા દોષોનું નિવારણ કર્યું, ત્યાં પૂર્વપક્ષી એવા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે આમ છતાં કોઈ બ્રાહ્મણને કોઈ પુરુષ વાદમાં કે અન્ય પ્રસંગે કોઈ વેદનું વચન કહે, અને તે બ્રાહ્મણને 'આ વેદનું વચન છે તેવું જ્ઞાન ન હોય, અને તે વચન યુક્તિયુક્ત ભાસે નહીં, ત્યારે તે બ્રાહ્મણ તે પ્રતિવાદીને કહે કે 'આ વચન પ્રમાણ નથી', તો તે બ્રાહ્મણમાં

શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત થશે; કેમ કે તે બ્રાહ્મણે વેદનો અપ્રમાણરૂપે સ્વીકાર કર્યો છે. વસ્તુતઃ તે બ્રાહ્મણને વેદમાં પ્રામાણ્યની બુદ્ધિ છે, તેથી તે શિષ્ટ છે. આમ છતાં ‘આ વેદવચન છે’ એવું જ્ઞાન નહીં હોવાને કારણે ‘આ વચન અપ્રમાણ છે’ એમ તે બ્રાહ્મણે કહેલ છે; અને નિદ્રા અવસ્થામાં અતિવ્યાપ્તિના નિવારણ માટે શિષ્ટના લક્ષણમાં પરિષ્કાર કર્યો કે ‘જ્યાં સુધી વેદને અપ્રમાણ ન સ્વીકારે ત્યાં સુધી તે શિષ્ટ છે’ એ નિયમ પ્રમાણે, શિષ્ટ એવા બ્રાહ્મણમાં તે લક્ષણ અવ્યાપ્ત થયું; કેમ કે ‘આ વેદવચન છે’ એવા જ્ઞાનાભાવના કારણે તેણે વેદને અપ્રમાણ સ્વીકારેલ છે.

ઉપર્યુક્ત આપત્તિના નિવારણ માટે પદ્મનાભ કહે કે ‘વેદત્વેન’ વેદના અપ્રામાણ્યનો અભ્યુપગમ હોય તો તે શિષ્ટ નથી, એવી અમારી વિવક્ષા છે, પરંતુ ‘ઇતંત્વાદિ’થી વેદના વચનને અપ્રમાણ સ્વીકારનાર શિષ્ટ નથી, એવી અમારી વિવક્ષા નથી; અને જે બ્રાહ્મણને પ્રતિવાદી દ્વારા કહેવાયેલા વચનમાં ‘આ વેદવચન છે’ તેવું જ્ઞાન નથી, તેના કારણે તે વેદવચનને તે બ્રાહ્મણ અપ્રમાણ કહે છે, પરંતુ ‘આ વેદવચન છે’ એમ જાણીને તેને અપ્રમાણ કહેતો નથી, તેથી તે બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ નથી; તેને પૂર્વપક્ષી એવા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે તોપણ આ લક્ષણમાં દોષ છે. તે દોષ કઈ રીતે છે ? તે શ્લોક-૨૦માં બતાવે છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે (૧) બ્રાહ્મણો ‘વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ’ શિષ્ટનું લક્ષણ કહે છે તેમ જૈનો પણ ‘જિનવચન પ્રામાણ્યમન્તૃત્વ’ શિષ્ટનું લક્ષણ કહે છે. (૨) જેમ બ્રાહ્મણ તાડિત બૌદ્ધમાં આવતી શિષ્ટના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિના નિવારણ માટે બ્રાહ્મણો શિષ્ટના લક્ષણમાં ‘સ્વારસિક’ વિશેષણ મૂકે છે, તેમ બલાભિયોગથી કે લોકોને બતાવવા માટે કે ધર્મીની ખ્યાતિ આદિના લોભાદિથી, જિનવચનને પ્રમાણ સ્વીકારતા હોય તેવા જીવોમાં અતિવ્યાપ્તિના નિવારણ માટે જૈનોને પણ શિષ્ટના લક્ષણમાં ‘સ્વારસિક’ વિશેષણ અભિપ્રેત છે.

ફક્ત એ વિશેષ છે કે જે જીવોએ તત્ત્વની જિજ્ઞાસાપૂર્વક તત્ત્વને જાણવા માટે મધ્યસ્થતાથી યત્ન કર્યો છે અને તેના કારણે અતત્ત્વ પ્રત્યેના રાગરૂપ ગ્રંથિનો ભેદ કર્યો છે, અને તેના કારણે જે જીવોને ‘આ જિનવચન જ એકાંત પ્રમાણ છે’ તેવી સ્થિર બુદ્ધિ થઈ છે, તેઓમાં વર્તતું ‘સ્વારસિક જિનવચન પ્રામાણ્યમન્તૃત્વ’

શિષ્ટનું લક્ષણ છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો નિદ્રાવસ્થામાં હોય ત્યારે વ્યક્તરૂપે 'જિનવચન પ્રમાણ્યમંતૃત્વ' દેખાતું નથી કે તેને અનુસાર હિતમાં પ્રવૃત્તિ કે અહિતથી નિવૃત્તિ પણ દેખાતી નથી, તોપણ રાગ-દ્વેષની ગ્રંથિનો ભેદ થયેલો હોવાથી જિનવચનને પ્રમાણ સ્વીકારે તેવી નિર્મલ બુદ્ધિ વિદ્યમાન છે, પરંતુ તેનાથી વિપરીત બુદ્ધિ થઈ નથી, તેથી નિદ્રા અવસ્થામાં સમ્યગ્દષ્ટિ શિષ્ટ છે; અને કોઈ નિમિત્તને પામીને સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થાય તો સ્થૂલથી જિનવચનના પ્રમાણ્યનો સ્વીકાર હોય તોપણ તત્ત્વથી જિનવચનથી વિપરીત રુચિ વર્તે છે, તેથી સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયેલા એવા સમ્યગ્દષ્ટિમાં શિષ્ટત્વ નથી, એમ જૈનદર્શન સ્વીકારે છે; અને ક્વચિત્ કોઈક પાપકર્મના ઉદયથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ નરકમાં જાય કે તિર્યંચમાં જાય, આમ છતાં સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ ન થાય તો, જિનવચનના પ્રમાણ્યના સ્વીકારને અનુકૂળ થયેલી નિર્મળતા વિદ્યમાન હોવાને કારણે તિર્યંચાદિ ભવોમાં કે ગર્ભાવસ્થામાં કે મૂર્છિત અવસ્થાવાળા સમ્યગ્દષ્ટિમાં શિષ્ટપણું છે; કેમ કે શિષ્ટ એવા સર્વજ્ઞના વચન અનુસાર હિતમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે અને અહિતથી નિવૃત્તિ કરાવે તેવી અતિશય નિર્મળતા વર્તે છે. આથી ગ્રંથિનો ભેદ કર્યો છે એવા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો જિનવચનને પ્રમાણ સ્વીકારીને સ્વશક્તિ અનુસાર હિતની પ્રવૃત્તિ અને અહિતથી નિવૃત્તિ કરવા સદા ઉદ્યમ કરે છે. માટે સમ્યગ્દષ્ટિ શિષ્ટ છે. ॥૧૮-૧૯॥

અવતરણિકા :-

અત્યાર સુધી પદ્મનાભે કરેલા શિષ્ટના લક્ષણના પરિષ્કારમાં કઈ રીતે દોષ આવે છે, તે પૂર્વપક્ષી એવા ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

બ્રાહ્મણઃ પાતકાત્પ્રાપ્તઃ કાકભાવં તદાપિ હિ ।

વ્યાપ્નોત્તીશં ચ નોત્કૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદિકા તનુઃ ॥૧૦॥

અન્વયાર્થ :-

બ્રાહ્મણઃ=બ્રાહ્મણ પાતકાત્=પાતકથી=કાગડાના જન્મના કારણીભૂત એવા પાપથી કાકભાવં પ્રાપ્તઃ=કાકભાવને પામ્યો=કાગડો બન્યો તદાપિ હિ=ત્યારે પણ=ત્યારે પણ શિષ્ટનું લક્ષણ કાગડારૂપે થયેલ તે બ્રાહ્મણમાં જશે,

કાગડામાં જતા શિષ્ટના લક્ષણના નિવારણ માટે કહેવામાં આવે કે 'ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન અવચ્છેદક શરીર હોતે છતે વેદપ્રામાણ્યમંતૃત્વ હોય તો શિષ્ટ છે', તો તેમ સ્વીકારવામાં દોષ બતાવે છે -

ચ=અને ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદિકા તનુ:=ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીર ઇશં= ઈશમાં=ઈશ્વરમાં ન વ્યાપ્નોતિ=વ્યાપ્ત થતું નથી; કેમ કે ઈશ્વર અશરીરી છે.

તેથી 'ઈશ્વર શિષ્ટ નથી' એમ માનવાનો પ્રસંગ આવે. ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ :-

બ્રાહ્મણ પાતકથી કાકભાવને પામ્યો ત્યારે પણ શિષ્ટનું લક્ષણ જશે, અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીર ઈશ્વરમાં વ્યાપ્ત થતું નથી. ॥૨૦॥

ટીકા :-

બ્રાહ્મણ ઇતિ-યદા બ્રાહ્મણઃ પાતકાત્=કાકજન્મનિબન્ધનાદ્ દુરિતાત્, કાકભાવં પ્રાપ્તઃ તદાપિ હિ સ્યાત્, બ્રાહ્મણદશાયાં વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગન્તૃત્વાત્ કાકદશાયાં ચ વેદાપ્રામાણ્યાનભ્યુપગન્તૃત્વાત્, ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદિકા ચ તનુરીશં ભવાનીપતિં ન વ્યાપ્નોતિ, તથા ચ કાકેઽતિવ્યાપ્તિવારણાર્થમુત્કૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરવત્ત્વે સતીતિ વિશેષણદાને ઈશ્વરેઽવ્યાપ્તિરિત્યર્થઃ ॥૨૦॥

ટીકાર્થ :-

યદા બ્રાહ્મણઃ ઈશ્વરેઽવ્યાપ્તિરિત્યર્થઃ ॥ જ્યારે બ્રાહ્મણ પાતકથી= કાગડાના જન્મના કારણીભૂત એવા પાપથી, કાકભાવને પ્રાપ્ત થયો=કાગડો બન્યો, ત્યારે પણ થાય=બ્રાહ્મણ શિષ્ટ થાય; કેમ કે બ્રાહ્મણદશામાં વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર છે, અને કાગડાની અવસ્થામાં વેદના અપ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર છે.

કાગડાની અવસ્થામાં વર્તતા બ્રાહ્મણના જીવમાં શિષ્ટના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિના નિવારણ અર્થે પરિષ્કાર કરવામાં આવે કે 'ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીર હોતે છતે વેદપ્રામાણ્યમંતૃત્વ હોય અને વેદઅપ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર હોય તો શિષ્ટ છે', આ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિદોષ બતાવે છે -

અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીર ઈશમાં=ભવાનીપતિમાં=ઈશ્વરમાં, વ્યાપ્ત થતું નથી, અને તે રીતે=ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીર ઈશ્વરમાં વ્યાપ્ત થતું નથી તે રીતે, કાકમાં=કાગડાના ભવમાં રહેલા બ્રાહ્મણમાં, અતિવ્યાપ્તિ નિવારણ માટે 'ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરવાનપણું હોતે છતે' એ પ્રકારે વિશેષણ આપવા છતાં=શિષ્ટના લક્ષણમાં વિશેષણ આપવા છતાં, ઈશ્વરમાં અવ્યાપ્તિ છે, એ પ્રકારનો અર્થ છે. ॥૨૦॥

ભાવાર્થ :-

પૂર્વના શ્લોકમાં પદ્મનાભે શિષ્ટના લક્ષણમાં આવતા દોષોનો પરિહાર કરીને લક્ષણ કર્યું કે 'સ્વારસિક વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ હોતે છતે સ્વારસિક વેદના અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર ન કરે ત્યાં સુધી બ્રાહ્મણ શિષ્ટ છે.' આ લક્ષણ પ્રમાણે કોઈ બ્રાહ્મણ કાગડાના જન્મના કારણીભૂત પાપને કારણે કાગડાના ભવને પામે ત્યારે પણ શિષ્ટનું લક્ષણ તેમાં જશે; કેમ કે બ્રાહ્મણના ભવમાં તેણે વેદપ્રામાણ્યનો સ્વારસિક સ્વીકાર કરેલ, અને કાગડાના ભવમાં વેદના અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરેલ નથી, તેથી તે કાગડાને શિષ્ટ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. તેથી શિષ્ટનું લક્ષણ કાગડાના ભવને પામેલ બ્રાહ્મણમાં અતિવ્યાપ્ત થશે.

આ અતિવ્યાપ્તિના નિવારણ માટે લક્ષણમાં પરિષ્કાર કરવામાં આવે કે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીર હોતે છતે, સ્વારસિક વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ હોતે છતે 'વેદઅપ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર' શિષ્ટનું લક્ષણ છે.'

આ પ્રકારનું શિષ્ટનું લક્ષણ કરવાથી ઈશ્વરમાં અવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે; કેમ કે ઈશ્વર શરીરરહિત પણ છે અને શિષ્ટ પણ છે. તેથી ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીર ઈશ્વરમાં નહીં હોવાને કારણે શિષ્ટનું લક્ષણ ઈશ્વરમાં અવ્યાપ્ત થાય છે. ॥૨૦॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વે શ્લોક-૧૭-૧૮માં પદ્મનાભ નામના વિદ્વાને શિષ્ટના લક્ષણનો પરિષ્કાર કર્યો ત્યાં કાગડાના ભવમાં રહેલા બ્રાહ્મણમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવ્યો. તેના માટે પદ્મનાભ નામના વિદ્વાને શ્લોક-૨૦માં શિષ્ટના લક્ષણમાં ફરી પરિષ્કાર

કર્યો કે જો ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરને શિષ્ટના લક્ષણનું વિશેષણ કરવામાં આવે તો કાગડાના ભવમાં રહેલા બ્રાહ્મણમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે નહીં; પરંતુ તે લક્ષણ ઈશ્વરમાં અવ્યાપ્ત છે. એમ ગ્રંથકારશ્રીએ શ્લોક-૨૦માં જ બતાવ્યું. તેના નિવારણ માટે શિષ્ટના લક્ષણમાં પરિષ્કાર કરવાથી પૂર્વપક્ષી એવા ગ્રંથકારશ્રી ઈશ્વરમાં અવ્યાપ્તિ દોષ જાય, એમ બ્રાહ્મણો તરફથી બતાવીને અન્ય દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

અન્યાઙ્ગરહિતત્વં ચ તસ્ય કાકભવોત્તરમ્ ।

દેહાન્તરાગ્રહદશામાશ્રિત્યાતિપ્રસક્તિમત્ ॥૨૧॥

અન્વયાર્થ :-

ચ=અને દેહાન્તરાગ્રહદશામાશ્રિત્ય=દેહાન્તર અગ્રહદશાને આશ્રયીને=શરીરાંતરની અગ્રહણ અવસ્થાને આશ્રયીને તસ્ય=તેનું=બ્રાહ્મણના ભવ પછી થયેલા કાગડાના ભવવાળા એવા તેનું કાકભવોત્તરમ્=કાગડાના ભવના ઉત્તરવાળું અન્યાઙ્ગરહિતત્વં=અન્ય અંગરહિતપણું=ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરથી અન્ય એવા શરીરનું રહિતપણું અતિપ્રસક્તિમત્=અતિપ્રસક્તિવાળું છે=અતિવ્યાપ્તિદોષવાળું છે. ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ :-

શરીરાંતરની અગ્રહણ અવસ્થાને આશ્રયીને તેનું=બ્રાહ્મણના ભવ પછી થયેલા કાગડાના ભવવાળા એવા તેનું, કાગડાના ભવના ઉત્તરવાળું અન્ય અંગરહિતપણું=ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરથી અન્ય એવા શરીરનું રહિતપણું, અતિપ્રસક્તિવાળું છે=અતિવ્યાપ્તિદોષવાળું છે. ॥૨૧॥

ટીકા :-

અન્યેતિ-અન્યાઙ્ગરહિતત્વં ચ=અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરરાહિત્યં ચ, તસ્ય=બ્રાહ્મણભવાનન્તરપ્રાપ્તકાકભવસ્ય, કાકભવોત્તરં દેહાન્તરાગ્રહદશાં=શરીરાન્તરા-નુપાદાનાવસ્થાં આશ્રિત્યા અતિપ્રસક્તિમદ્=અતિવ્યાપ્તં, તદાનીમપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છે-દકશરીરરાહિત્યાત્ ॥૨૧॥

ટીકાર્થ :-

અન્યાહ્ગરહિતત્વં રાહિત્યાત્ ।। અને દેહાંતર અગ્રહદશાને આશ્રયીને= શરીરાન્તરની અનુપાદાન અવસ્થાને આશ્રયીને, તેનું=બ્રાહ્મણ ભવની પછી પ્રાપ્ત થયેલા કાગડાના ભવવાળા તેનું, કાગડાના ભવના ઉત્તરવાળું અવ્ય અંગરહિતપણું=અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીર રહિતપણું, અતિપ્રસક્તિવાળું છે=અતિવ્યાપ્ત છે; કેમ કે ત્યારે=કાગડાના ભવમાંથી ચ્યવીને ઉતરના ભવના શરીની પ્રાપ્તિ કરી નથી ત્યારે અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરરહિતપણું છે. ॥૨૧॥

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૨૦માં શિષ્ટના લક્ષણમાં પરિષ્કાર કર્યો કે 'ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક, શરીર હોતે છતે, વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર હોતે છતે, વેદઅપ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર' શિષ્ટનું લક્ષણ છે. આ લક્ષણ શિષ્ટ એવા ઈશ્વરમાં અવ્યાપ્ત થતું હતું, તેના નિવારણ માટે 'ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીર'ને વિશેષણરૂપે રાખવાને બદલે 'અન્યઅંગરહિતપણું'=અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરરહિતપણું, વિશેષણ મૂકવામાં આવે તો, ઈશ્વરમાં આવતા અવ્યાપ્તિદોષનો પરિહાર થાય; પરંતુ કોઈ બ્રાહ્મણ મરીને કાગડો થયો હોય અને કાગડાના ભવથી ચ્યવીને બીજા ભવમાં જતો હોય અને બીજા ભવનું નવું શરીર જ્યાં સુધી ગ્રહણ ન કર્યું હોય, ત્યારે અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરરહિત છે, તેથી અન્યઅંગરહિતપણું તેમાં સંગત થાય છે. તેથી તે બ્રાહ્મણ મરીને કાગડો થયો હોય અને બીજા ભવમાં જતો હોય અને તે બીજા ભવનું શરીર પ્રાપ્ત ન કર્યું હોય, ત્યારે તે બ્રાહ્મણના જીવમાં શિષ્ટનું લક્ષણ જશે. તેથી તે શિષ્ટ નહીં હોવા છતાં તેને શિષ્ટ માનવાનો અતિપ્રસંગ આવે. ॥૨૧॥

અવતરણિકા :-

ઈશ્વરમાં પ્રાપ્ત થતી શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિના નિવારણ માટે શ્લોક-૨૧માં 'ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીર'ના સ્થાને 'અવ્યઅંગરહિતપણું' વિશેષણ મૂકી શિષ્ટના લક્ષણમાં પરિષ્કાર કર્યો. પરંતુ તે લક્ષણ પણ બ્રાહ્મણ કાગડાના ભવને પામ્યા પછી ફરી બીજા ભવમાં જતો હોય અને નવા દેહની પ્રાપ્તિ ન કરી હોય તેવી અવસ્થામાં તે બ્રાહ્મણના જીવમાં

અતિવ્યાપ્ત થાય છે, તેમ શ્લોક-૨૧માં બતાવ્યું. હવે તે દોષના નિવારણ માટે પદ્મનાભ શિષ્ટના લક્ષણનો પરિષ્કાર કરીને નિકૃષ્ટ લક્ષણ=અંતિમ પરિષ્કાર કરાયેલું લક્ષણ, બતાવે છે -

શ્લોક :-

અવચ્છેદકદેહાનામપકૃષ્ટધિયામથ ।

સમ્બન્ધવિરહો યાવાન્ પ્રામાણ્યોપગમે સતિ ॥૨૨॥

અપ્રામાણ્યાનુપગમસ્તાવત્કાલીન એવ હિ ।

શિષ્ટત્વં કાકદેહસ્ય પ્રાગભાવસ્તદા ચ ન ॥૨૩॥

અન્યાર્થ :-

અથ પ્રામાણ્યોપગમે સતિ=પ્રામાણ્ય સ્વીકારાયે છે તે=વેદના પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરાયે છે તે (વેદપ્રામાણ્યના સ્વીકારકાળમાં) યાવાન્ અપકૃષ્ટધિયામ અવચ્છેદકદેહાનામ સમ્બન્ધવિરહઃ=જેટલા અપકૃષ્ટ બુદ્ધિવાળા અવચ્છેદકદેહોના સંબંધનો વિરહ છે=વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકારનાર બ્રાહ્મણ ઉત્તરમાં જેટલા પશુ ભવોમાં જવાનો હોય એટલા પશુના દેહોના સંબંધનો અભાવ છે. તાવત્કાલીન એવ હિ=તેટલા કાળવાળા જ=સકલ તેના સમાનકાલીન જ=જેટલા પશુના ભવમાં જવાનું હોય તેટલા પશુના ભવના સંબંધના વિરહના સમાનકાલીન જ, અપ્રામાણ્યાનુપગમઃ=અપ્રામાણ્યનો અનુપગમ=વેદઅપ્રામાણ્યના સ્વીકારનો વિરહ, શિષ્ટત્વં=શિષ્ટપણું છે.

આ શિષ્ટનું લક્ષણ કાકભવ ઉત્તર શરીર અગ્રહદશામાં જતું નથી. તે સ્પષ્ટ કરવા અર્થે કહે છે -

ચ=અને તદા=ત્યારે=કાગભવ ઉત્તર શરીર અગ્રહદશામાં, કાકદેહસ્ય=કાગડાના દેહનો પ્રાગભાવઃ ન=પ્રાગભાવ નથી. ॥૨૨-૨૩॥

શ્લોકાર્થ :-

વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરાયે છે તે જેટલા અપકૃષ્ટબુદ્ધિવાળા અવચ્છેદક દેહોના સંબંધનો વિરહ છે, તેટલા કાળવાળા જ વેદ-

અપ્રામાણ્યના સ્વીકારનો વિરહ શિષ્ટપણું છે, અને ત્યારે=કાકભવ ઉત્તર શરીર અગ્રહદશામાં, કાગડાના દેહનો પ્રાગભાવ નથી. ॥૨૨-૨૩॥

ટીકા :-

અવચ્છેદકેતિ-અથ પ્રામાણ્યોપગમે સતિ, વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમકાલે યાવાન્ અપકૃષ્ટધિયાં અવચ્છેદકદેહાનાં=અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરાણાં, સમ્બન્ધવિરહઃ= સમ્બન્ધાભાવઃ ॥૨૨॥

અપ્રામાણ્યેતિ-તાવત્કાલીન એવ હિ=સકલતત્સમાનકાલીન એવ, અપ્રામાણ્યાનુ-પગમો=વેદાપ્રામાણ્યાભ્યુપગમવિરહઃ શિષ્ટત્વં, કાકદેહસ્ય પ્રાગભાવો વેદપ્રામાણ્યા-ભ્યુપગમસમાનકાલીનઃ તદા ચ કાકસ્ય મરણાનન્તરં શરીરાન્તરાગ્રહદશાયાં નાસ્તીતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ । ઇત્યં ચ યાવન્તં કાલં વેદત્વેન વેદાપ્રામાણ્યાભ્યુપગમસ્ય વિરહો વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમસમાનકાલીનયાવદપ્રકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસમ્બન્ધા-ભાવસમાનકાલીનસ્તાવન્તં કાલં સ શિષ્ટઃ । બ્રાહ્મણોઽપિ બૌદ્ધો જાતો વેદાપ્રામાણ્યં યાવન્નાભ્યુપગતવાન્ તાવચ્છિષ્ટ એવ । બૌદ્ધોઽપિ બ્રાહ્મણો જાતો વેદપ્રામાણ્યં યાવન્નાંગીકૃતવાંસ્તાવદશિષ્ટ એવેતિ ફલિતમાહ પદ્મનાભઃ ।

ટીકાર્થ :-

અથ પ્રામાણ્યોપગમે સમ્બન્ધાભાવઃ ॥ અને તાવત્કાલીન પદ્મનાભઃ ।

પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરાયે છતે=વેદના પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરાયે છતે, વેદપ્રામાણ્યના સ્વીકારના કાળમાં=બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણના ભવમાં વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકારે તે કાળમાં, જેટલા અપકૃષ્ટબુદ્ધિવાળા અવચ્છેદક દેહોના=અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરોના, સંબંધનો વિરહ છે=સંબંધનો અભાવ છે=જેટલા અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરોના સંબંધનો પ્રાગભાવ છે, તેટલા કાલીન જ=સકલ તેના સમાનકાલીન જ=જેટલા પશુના શરીરની પ્રાપ્તિ થવાની છે તેના પ્રાગભાવના સમાનકાલીન જ, અપ્રામાણ્યનો અનુપગમ=વેદના અપ્રામાણ્યના સ્વીકારનો વિરહ, શિષ્ટપણું છે.

શિષ્ટનું આ લક્ષણ બ્રાહ્મણના કાકભાવ ઉત્તર શરીરની અગ્રહદશામાં કેમ અતિવ્યાપ્ત થતું નથી ? તે સ્પષ્ટ કરે છે --

કાકદેહનો પ્રાગભાવ વેદપ્રામાણ્ય અભ્યુપગમ સમાનકાલીન છે અને ત્યારે=કાગડાના મરણ પછીના અત્ય શરીરની અગ્રહદશામાં, નથી=કાગડાના દેહનો પ્રાગભાવ નથી. એથી અતિવ્યાપ્તિ નથી=શિષ્ટના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નથી.

શ્લોક-૨૨-૨૩ દ્વારા કરાયેલા શિષ્ટના સ્વરૂપનો આકાર કેવો પ્રાપ્ત થાય છે ? તે સ્પષ્ટ કરવા અર્થે કહે છે -

અને આ રીતે=પૂર્વમાં શિષ્ટનું લક્ષણ કર્યું એ રીતે, જેટલા કાળ સુધી વેદત્વેન વેદના અપ્રામાણ્યના સ્વીકારનો વિરહ, વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકાર સમકાલીન જેટલા અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીર સંબંધના અભાવનો સમકાલીન છે, તેટલા કાળ સુધી તે શિષ્ટ છે.

આ પ્રકારનું શિષ્ટનું લક્ષણ કરવાથી શું ફલિત થાય છે, તે સ્પષ્ટ કરે છે -

બ્રાહ્મણ પણ બૌદ્ધ થયો=બ્રાહ્મણ મરીને બીજા ભવમાં બૌદ્ધ થયો. જ્યાં સુધી તે બૌદ્ધ વેદને અપ્રમાણ સ્વીકાર કરનારો ન થયો=બૌદ્ધરૂપે થયેલો બ્રાહ્મણ વેદને જ્યાં સુધી અપ્રમાણ સ્વીકારનાર ન થયો, ત્યાં સુધી શિષ્ટ જ છે=ત્યાં સુધી તે બૌદ્ધ શિષ્ટ જ છે. બૌદ્ધ પણ બ્રાહ્મણ થયો. જ્યાં સુધી વેદપ્રામાણ્યને અંગીકાર કરનારો ન થયો=બ્રાહ્મણ થયેલો બૌદ્ધ જ્યાં સુધી વેદને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારનાર ન થયો, ત્યાં સુધી અશિષ્ટ જ છે=ત્યાં સુધી તે બ્રાહ્મણ અશિષ્ટ જ છે, એ પ્રકારના ફલિતને પદ્મનાભ કહે છે= 'વેદપ્રામાણ્યમંતૃત્વ' રૂપ શિષ્ટના લક્ષણનું શ્લોક-૧૭ થી ૨૩ સુધી વર્ણન કર્યું. તેનાથી આ પ્રકારના ફલિતને પદ્મનાભ કહે છે.

ભાવાર્થ :-

પૂર્વશ્લોકમાં શિષ્ટના લક્ષણમાં આવેલ અતિવ્યાપ્તિના નિવારણ માટે પદ્મનાભ નામના વિદ્વાને શ્લોક-૨૨-૨૩ દ્વારા શિષ્ટનું અંતિમ લક્ષણ કરે છે, જેથી અતિવ્યાપ્તિદોષનો પરિહાર થાય છે. તે લક્ષણ આ પ્રમાણે છે -

કોઈ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણના ભવમાં વેદોને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારે અને કોઈક કાગડા આદિ પશુભવના કારણીભૂત પાપના કારણે તે બ્રાહ્મણ મરીને કાગડા

આદિ પશુભવમાં જવાનો હોય, અને તે બ્રાહ્મણ જેટલા પણ પશુના ભવમાં જવાનો હોય તે સર્વ પશુના ભવના શરીરના સંબંધનો વિરહ બ્રાહ્મણના ભવમાં છે. તેથી બ્રાહ્મણના ભવમાંથી તે બ્રાહ્મણ જે જે પશુ, કાગડા આદિ પશુભવમાં જવાનો છે, તે સર્વ પશુદેહનો પ્રાગભાવ બ્રાહ્મણના વર્તમાન ભવમાં છે; અને તેટલા કાળ સુધી જ=જે પશુભવમાં જવાનો છે તે પશુભવના પ્રાગભાવના સમાનકાલીન જ, વેદઅપ્રમાણ્યના સ્વીકારનો વિરહ હોય તે શિષ્ટપણું છે. તેથી કોઈ બ્રાહ્મણ કાગડાના ભવમાં જાય અને ઉત્તરમાં બીજા ભવના શરીરનો અગ્રહ હોય ત્યારે, વેદઅપ્રમાણ્યના સ્વીકારનો વિરહ હોવા છતાં બ્રાહ્મણના ભવમાં સ્વીકારેલ વેદપ્રમાણ્યસ્વીકારને આશ્રયીને આ શિષ્ટનું લક્ષણ, તે કાગડાના મરણ પછીની અન્ય શરીરની અગ્રહદશામાં જશે નહીં; કેમ કે ત્યારે કાકદેહનો પ્રાગભાવ નથી, પરંતુ બ્રાહ્મણના ભવમાં જ કાકદેહનો પ્રાગભાવ છે અને વેદઅપ્રમાણ્યના સ્વીકારનો વિરહ પણ છે. માટે તે બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણના ભવમાં શિષ્ટ થશે, પરંતુ અન્ય પશુભવમાં ગયેલા તે બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિવાળું થશે નહીં.

આ પ્રકારનું શિષ્ટનું લક્ષણ કરવાથી એ ફલિત થયું કે કોઈ બ્રાહ્મણ મરીને બીજા ભવમાં બૌદ્ધ થયો, અને જ્યાં સુધી બૌદ્ધધર્મની વાસનાથી 'વેદઅપ્રમાણ છે' એ પ્રમાણે તે બૌદ્ધ સ્વીકારે નહીં, ત્યાં સુધી તે બ્રાહ્મણનો જીવ બૌદ્ધરૂપે રહેલો છે, આમ છતાં શિષ્ટ છે; કેમ કે ઉપરોક્ત શિષ્ટનું લક્ષણ તેમાં ઘટે છે; અને કોઈક બૌદ્ધ મરીને બ્રાહ્મણ થયો, આમ છતાં જ્યાં સુધી 'વેદશાસ્ત્રો પ્રમાણ છે' એ પ્રમાણે તેના દ્વારા સ્વીકાર ન થયો, ત્યાં સુધી તે અશિષ્ટ જ છે.

પૂર્વમાં કરાયેલા શિષ્ટના લક્ષણથી આ પ્રકારનું ફલિત થાય છે, એમ પદ્મનાભ નામના વિદ્વાન કહે છે.

ઉત્થાન :-

પદ્મનાભ નામના વિદ્વાને શ્લોક-૧૭ થી ૨૩ સુધી શિષ્ટના લક્ષણમાં પરિષ્કાર કરીને અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ આદિ દોષોનું નિરાકરણ કર્યું. તેમના વડે કરાયેલા નિકૃષ્ટ લક્ષણમાં શું અધૂરાશ છે, તે સ્પષ્ટ કરવા અર્થે પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે --

ટીકા :-

અત્ર ચ વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમસમાનકાલીનત્વવત્તત્સામાનાધિકરણ્યમપિ વાચ્યં, અન્યથોત્તરકાલં તત્કાલીનં યત્કિંચિદ્વ્યધિકરણાપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીર-સમ્બન્ધપ્રાગભાવનાશેનાવ્યાપ્ત્યાપત્તે: ॥૨૩॥

ટીકાર્થ :-

અત્ર ચ વ્યાપ્ત્યાપત્તે: ॥ અને અહીં=પદ્મનાભ વડે કરાયેલા નિકૃષ્ટ લક્ષણમાં, વેદપ્રામાણ્યસ્વીકાર સમાનકાલીનત્વની જેમ=અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના સંબંધના અભાવના વિશેષણ તરીકે વેદપ્રામાણ્ય-સ્વીકાર સમાનકાલીનત્વ જેમ મૂક્યું, તેમ તત્સામાનાધિકરણ્ય પણ કહેવું જોઈએ=વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારનું સામાનાધિકરણ્ય પણ અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરસંબંધના અભાવના વિશેષણરૂપે કહેવું જોઈએ; અન્યથા=વેદપ્રામાણ્ય-સ્વીકારના સામાનાધિકરણ્યને અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના સંબંધના અભાવના વિશેષણરૂપે ન સ્વીકારવામાં આવે તો, ઉત્તરકાળમાં, તત્કાલીન=બ્રાહ્મણ દ્વારા વેદપ્રામાણ્ય અભ્યુપગમકાલીન, જે કોઈ વ્યધિકરણમાં રહેલ=વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકારનાર બ્રાહ્મણથી જે કોઈ અન્ય પુરુષરૂપ વ્યધિકરણમાં રહેલ, અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના સંબંધના પ્રાગભાવના નાશથી અવ્યાપ્તિની આપત્તિ છે=વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકારનાર શિષ્ટ એવા બ્રાહ્મણમાં ઉપરોક્ત શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિની આપત્તિ છે. ॥૨૨-૨૩॥

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૨૨-૨૩માં પદ્મનાભે કરેલું શિષ્ટનું લક્ષણ બતાવ્યું અને તે લક્ષણમાં પદ્મનાભે અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરસંબંધના અભાવનું વિશેષણ જેમ 'વેદપ્રામાણ્ય અભ્યુપગમ સમાનકાલીનત્વ' મૂક્યું, તેમ અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરસંબંધના અભાવના વિશેષણરૂપે તત્સામાનાધિકરણ્ય પણ મૂકવું જોઈએ=વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારનું સામાન્યાધિકરણ્ય પણ મૂકવું જોઈએ, અને 'વેદપ્રામાણ્ય સામાન્યાધિકરણ્ય'નો વિશેષણરૂપે નિવેશ ન કરવામાં આવે તો શિષ્ટના લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આશય એ છે કે પદ્મનાભે કરેલા લક્ષણ પ્રમાણે કોઈ બ્રાહ્મણ વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે ત્યારપછી જ્યાં સુધી અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના સંબંધના વિરહ સમાનકાલીન વેદઅપ્રમાણ્યના અભ્યુપગમનો વિરહ હોય ત્યાં સુધી, તે બ્રાહ્મણ શિષ્ટ કહેવાય, એમ સ્થાપન થયું. પરંતુ આ લક્ષણમાં જો 'સામાનાધિકરણ્ય'નો નિવેશ ન કરવામાં આવે તો કોઈ બ્રાહ્મણ વેદને પ્રમાણ સ્વીકારતો હોય, અને તેનામાં અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના સંબંધના અભાવ સમાનકાલીન વેદઅપ્રમાણ્યના અભ્યુપગમનો વિરહ હોય, તોપણ તે બ્રાહ્મણથી અન્ય કોઈ પુરુષને ગ્રહણ કરીને વિચાર કરવામાં આવે કે 'આ પુરુષ પૂર્વમાં કાગડો થયેલો, અને તે કાગડાના શરીરના સંબંધના પ્રાગભાવનો નાશ અત્યારે તે પુરુષમાં વિદ્યમાન છે, તે કાગડાના શરીરના સંબંધના પ્રાગભાવના નાશને ગ્રહણ કરીને કહેવામાં આવે કે વ્યધિકરણ ધર્માવચ્છિન્ન કાગડાના શરીરના સંબંધના પ્રાગભાવનો નાશ પ્રસ્તુત બ્રાહ્મણમાં વિદ્યમાન છે, તેથી પ્રસ્તુત બ્રાહ્મણમાં અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના સંબંધનો પ્રાગભાવ નથી, પરંતુ પ્રાગભાવનો નાશ છે, માટે પ્રસ્તુત બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટનું લક્ષણ જશે નહીં.

આ પ્રકારે વ્યધિકરણ ધર્માવચ્છિન્ન પ્રાગભાવના નાશને ગ્રહણ કરીને પદ્મનાભને અવ્યાપ્તિદોષ આપી શકાય. તેના નિવારણ માટે પદ્મનાભે કહેવું જોઈએ કે 'અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના સંબંધના પ્રાગભાવનો નાશ સામાનાધિકરણ્ય સંબંધથી ગ્રહણ કરવાનો છે, પરંતુ વ્યધિકરણ સંબંધથી ગ્રહણ કરવાનો નથી.' આ પ્રકારનું શિષ્ટનું લક્ષણ પદ્મનાભ કરે તો શિષ્ટ એવા બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્તિ દોષ આવે નહીં. ॥૨૨-૨૩॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૭ થી ૨૩ સુધી પદ્મનાભ નામના વિદ્વાને શિષ્ટના લક્ષણનો પરિષ્કાર કર્યો. હવે તે લક્ષણ પણ દોષવાળું છે, તે બતાવવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

નૈવં તદુત્તરે વિપ્રેડવ્યાપ્તેઃ પ્રાક્ પ્રતિપત્તિતઃ ।

પ્રામાણ્યોપગમાત્તન્ન પ્રાક્ તત્રેતિ ન સેતિ ચેત્ ॥૨૪॥

ટીકા :-

નૈવમિતિ-નૈવં યથા વિવક્ષિતં પ્રાક્, તદુત્તરે વિપ્રે કાકભવોત્તરમવાપ્તબ્રાહ્મણભવે, પ્રાક્પ્રતિપત્તિતઃ=પ્રાગ્ભવીયવેદપ્રામાણ્યગ્રહમાશ્રિત્યાવ્યાપ્તેઃ, તદાનીં તદીયવેદા-પ્રામાણ્યાભ્યુપગમવિરહસ્ય પ્રાક્તનબ્રાહ્મણભવીયવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમસમાનકાલીન-યાવદપ્રકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસમ્બન્ધવિરહાસમાનકાલીનત્વાત્, આન્તરાલિક-કાકભવ એવ કાકશરીરસમ્બન્ધપ્રાગભવનાશાત્, પ્રામાણ્યોપગમાત્=વેદપ્રામાણ્યા-ભ્યુપગમાત્ પ્રાક્ તત્ર=કાકભવોત્તરબ્રાહ્મણે, તદ્=શિષ્ટત્વં ન ઇતિ હેતોરલક્ષ્યત્વાદેવ ન સાઽવ્યાપ્તિઃ, વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમે તુ લક્ષણસમ્પત્ત્યૈવેતિ ભાવઃ, ઇતિ ચેત્, નન્વેવં યક્તિચિદ્વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમ એવ ગ્રાહ્યઃ ॥૨૪॥

ટીકાર્થ :-

નૈવં યથા એવ ગ્રાહ્યઃ ॥ નૈવં યથા વિવક્ષિતં પ્રાક્=જે પ્રમાણે પૂર્વમાં વિવક્ષા કરાઈ એ પ્રમાણે નથી=જે પ્રમાણે પૂર્વમાં પદનાભ વડે શિષ્ટનું લક્ષણ વિવક્ષિત કરાયું એ પ્રમાણે કરવા છતાં શિષ્ટનું લક્ષણ સુસંગત નથી; કેમ કે તદુત્તર એવા બ્રાહ્મણના ભવમાં=કાગડાના ભવના ઉત્તરમાં પ્રાપ્ત થયેલા બ્રાહ્મણના ભવમાં, પૂર્વના સ્વીકારને આશ્રયીને=પૂર્વભવના વેદપ્રામાણ્યના સ્વીકારને આશ્રયીને=કાગડાના પૂર્વના બ્રાહ્મણના ભવના વેદપ્રામાણ્યના સ્વીકારને આશ્રયીને, અવ્યાપ્તિ છે=શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ છે.

શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ કેમ છે ? તેમાં હેતુ બતાવે છે -

તદાનીં=ત્યારે=કાગડાના ભવના ઉત્તરમાં પ્રાપ્ત થયેલા બ્રાહ્મણના ભવમાં, તેના વેદઅપ્રામાણ્યના અભ્યુપગમના વિરહનું કાકભવના પૂર્વના બ્રાહ્મણભવ સંબંધી વેદપ્રામાણ્ય અભ્યુપગમ સમાનકાલીન યાવદ્ અપ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરસંબંધના વિરહનું અસમાનકાલીનપણું છે; કેમ કે આંતરાલિક કાકભવમાં જ કાક શરીરના સંબંધના પ્રાગભાવનો નાશ છે.

પદનાભે કરેલા શિષ્ટના લક્ષણમાં ગ્રંથકારશ્રીએ અવ્યાપ્તિદોષ બતાવ્યો. તેના નિવારણ માટે પદનાભ કહે કે -

પ્રામાણ્યઉપગમથી પૂર્વે=વેદપ્રામાણ્યના અભ્યુપગમથી પૂર્વે, ત્યાં=કાકભવ ઉત્તર એવા બ્રાહ્મણભવમાં, તે નથી=શિષ્ટપણું નથી, એ હેતુથી અલક્ષ્યપણું હોવાથી જ=કાકભવ ઉત્તર એવા બ્રાહ્મણ ભવનું અલક્ષ્યપણું હોવાથી જ, તે નથી=અવ્યાપ્તિ નથી=કાકભવ ઉત્તર પ્રાપ્ત થયેલા બ્રાહ્મણના ભવમાં શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ નથી. વળી વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકાર થયે છતે= કાકભવ ઉત્તરમાં પ્રાપ્ત થયેલા બ્રાહ્મણના ભવમાં વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર થયે છતે, લક્ષણની સંપત્તિ હોવાને કારણે જ=તે બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટના લક્ષણની પ્રાપ્તિ હોવાને કારણે જ, અવ્યાપ્તિ નથી, એ પ્રકારનો ભાવ છે.

इति चेत्=એ પ્રકારે જો પદ્મનાભ કહે તો ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

નનુ एवं=એ રીતે=પદ્મનાભે શિષ્ટ એવા બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્તિદોષ દૂર કરવા અર્થે પ્રાગભવીય વેદપ્રામાણ્યગ્રહને આશ્રયીને પ્રાપ્ત થતા શિષ્ટ લક્ષણને છોડીને, કાકભવ ઉત્તર બ્રાહ્મણભવીય વેદપ્રામાણ્યના સ્વીકારને આશ્રયીને કાકભવ ઉત્તર પ્રાપ્ત બ્રાહ્મણભવમાં શિષ્ટના લક્ષણની સંગતિ કરી એ રીતે, ચત્કિંચિત્ વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર જ ગ્રાહ્ય છે=જે ભવનું વેદપ્રામાણ્ય લક્ષણ માટે આવશ્યક હોય તે ભવનું વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકારીને લક્ષણની સંગતિ કરવી, એ પ્રમાણે સ્વીકારની પ્રાપ્તિ છે. અને આમ સ્વીકારવાથી શું દોષ આવશે, તે આગળ ગ્રંથકારશ્રી બતાવશે. ॥૨૪॥

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૨૨-૨૩માં પદ્મનાભે શિષ્ટનું અંતિમ લક્ષણ કર્યું તે પ્રમાણે પણ શિષ્ટનું લક્ષણ સંગત નથી; કેમ કે કોઈ બ્રાહ્મણ કાકભવના કારણીભૂત પાપથી કાકભવને પામ્યો, અને કાક ઉત્તર ભવમાં ફરીવાર બ્રાહ્મણ થાય તો તે બ્રાહ્મણમાં પૂર્વના બ્રાહ્મણભવમાં સ્વીકારેલ વેદપ્રામાણ્યને આશ્રયીને પદ્મનાભે કરેલું લક્ષણ અવ્યાપ્ત થાય છે; કેમ કે કાકભવ ઉત્તર બ્રાહ્મણભવમાં તે બ્રાહ્મણે વેદના અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કર્યો નથી, અને આ વેદ અપ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર પૂર્વના બ્રાહ્મણભવના વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારના સમાનકાલીન યાવત્ અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવસ્થેદક શરીર સંબંધના વિરહનું સમાનકાલીન નથી, પરંતુ અસમાનકાલીન છે; કેમ કે વયલા કાકભવમાં કાક શરીરસંબંધના પ્રાગભાવનો નાશ છે. તેથી પદ્મનાભે

કરેલું લક્ષણ પ્રસ્તુત બ્રાહ્મણમાં જતું નથી. વસ્તુતઃ તે બ્રાહ્મણે પૂર્વભવમાં વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકારેલું અને કાકભવમાં અને કાકભવ ઉત્તર પ્રાપ્ત થયેલા બ્રાહ્મણના ભવમાં વેદઅપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કર્યો નથી. તેથી વેદઅપ્રામાણ્યના અભ્યુપગમનો વિરહ છે. તેથી તે બ્રાહ્મણને શિષ્ટ કહેવો જોઈએ, આમ છતાં પદ્મનાભે કરેલું શિષ્ટનું લક્ષણ તે બ્રાહ્મણમાં જતું નથી.

આ અવ્યાપ્તિદોષના નિવારણ માટે પદ્મનાભ કહે કે 'કાકભવ ઉત્તર ભવમાં થયેલ બ્રાહ્મણ જ્યાં સુધી વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરે નહીં ત્યાં સુધી તે શિષ્ટ નથી. માટે તેમાં શિષ્ટનું લક્ષણ ન જાય તેમાં કોઈ દોષ નથી, અને તે બ્રાહ્મણ જ્યારે પક્વ ઉંમરવાળો થઈને 'વેદ પ્રમાણ છે' એવો સ્વીકાર કરે, ત્યારે તે શિષ્ટ છે, અને તે વખતે તેમાં શિષ્ટનું લક્ષણ સંગત થાય છે.

આ પ્રકારના પદ્મનાભના સમાધાનમાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે આ રીતે શિષ્ટના લક્ષણની સંગતિ કરવા અર્થે જે કોઈ ભવના વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર આવશ્યક જણાય તેનું ગ્રહણ કરવું, અને જે કોઈ ભવના વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર આવશ્યક ન જણાય તેને છોડી દેવો, એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. તે આ રીતે -

પૂર્વે શ્લોક-૨૨-૨૩માં પદ્મનાભે કહેલ કે કોઈ બ્રાહ્મણ પણ મરીને બૌદ્ધ થાય અને જ્યાં સુધી 'વેદ અપ્રમાણ છે' એમ ન સ્વીકારે ત્યાં સુધી તે બૌદ્ધરૂપે થયેલ બ્રાહ્મણ શિષ્ટ છે. તેથી આ સ્થાનમાં પૂર્વભવના બ્રાહ્મણના વેદપ્રામાણ્યને સ્વીકારીને લક્ષણની સંગતિ કરી; અને પ્રસ્તુત સ્થાનમાં પૂર્વભવના બ્રાહ્મણના વેદપ્રામાણ્યને સ્વીકારીને અવ્યાપ્તિદોષ આવતો હતો, તેના નિવારણ માટે પદ્મનાભે કહ્યું કે પૂર્વભવના વેદપ્રામાણ્યને સ્વીકારીને કાક ઉત્તર ભવમાં થયેલ બ્રાહ્મણ શિષ્ટ નથી, પરંતુ વર્તમાન બ્રાહ્મણ ભવમાં વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકારે ત્યારે તે શિષ્ટ થાય.

આ રીતે એ ફલિત થયું કે શિષ્ટના લક્ષણની સંગતિ કરવા માટે જે ભવનું વેદપ્રામાણ્ય પોતાને લક્ષણમાં અનુકૂળ જણાય તેનું ગ્રહણ કરવું, અને જે ભવનું વેદપ્રામાણ્ય પોતાને પ્રતિકૂળ જણાય તેનું અગ્રહણ કરવું, તેવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય; અને તેવો અર્થ સ્વીકારીએ તો શું દોષ આવે છે ? તે ગ્રંથકારશ્રી આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે. ॥૨૪॥

अवतरणिका :-

तथा च -

अवतरणिकार्थ :-

अने ते रीते -

भावार्थ :-

अने ते रीते=जे स्थानमां पोताने जे लवणुं वेदप्रामाण्यस्वीकार छष्ट होय तेनुं ग्रहण करवुं, तेवो नियम बांधवामां आवे ते रीते, शुं दोष आवे छे ? ते प्रस्तुत श्लोकमां ग्रंथकारश्री बतावे छे -

श्लोक :-

यत्किञ्चित्त्तद्ग्रहे पश्चात् प्राक् च काकस्य जन्मनः ।

विप्रजन्मान्तराले स्यात्सा ध्वंसप्रागभावतः ॥२५॥

अव्ययार्थ :-

यत्किञ्चित्त्तद्ग्रहे=यत्किञ्चित् तेना ग्रहणामां=यत्किञ्चित् वेदप्रामाण्य-स्वीकारनो लक्षण मध्ये निवेश करवामां काकस्य जन्मनः पश्चात् प्राक् च विप्रजन्मान्तराले=काकजन्मना पश्चात् अेवा विप्रजन्मना अंतरालमां अने पूर्व अेवा विप्र जन्मना अंतरालमां सा=ते=अतिव्याप्ति ध्वंसप्रागभावतः=ध्वंसथी अने प्रागभावथी स्यात्=थाय. ॥२५॥

श्लोकार्थ :-

यत्किञ्चित् तेना ग्रहणामां=यत्किञ्चित् वेदप्रामाण्य स्वीकारनो लक्षण मध्ये निवेश करवामां, काकजन्मना पश्चात् अेवा विप्रजन्मना अंतरालमां अने पूर्व अेवा विप्रजन्मना अंतरालमां ते=अतिव्याप्ति, ध्वंसथी अने प्रागभावथी थाय. ॥२५॥

टीका :-

यत्किञ्चिदिति-यत्किञ्चित्त्तद्ग्रहे=यत्किञ्चिद्वेदप्रामाण्याभ्युपगमस्य लक्षण-मध्यनिवेशे, काकस्य जन्मनः पश्चात् प्राक् च विप्रजन्मनोरन्तराले=अप्राप्ति-

વિશ્લેષાભ્યાં મધ્યભાવે, ધ્વંસપ્રાગભાવતઃ કાકશરીરસમ્બન્ધધ્વંસપ્રાગભાવાવાશ્રિત્ય, સા=પ્રસિદ્ધાઽતિવ્યાપ્તિઃ સ્યાત્ ।

અર્થ ભાવ:-યો બ્રાહ્મણઃ કાકો જાતસ્તદનન્તરં ચ બ્રાહ્મણો ભવિષ્યતિ તસ્ય મરણાનન્તરં બ્રાહ્મણશરીરાગ્રહદશાયામુત્તરબ્રાહ્મણભવકાલીનવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમ-સમાનકાલીનકાકશરીરધ્વંસેનૈવ લક્ષણસામ્રાજ્યાદતિવ્યાપ્તિઃ, પ્રાક્તનકાકશરીર-સમ્બન્ધપ્રાગભાવસ્તુ ન તત્સમાનકાલીન એવેતિ, તસ્યૈવ ચ બ્રાહ્મણભવત્યાગાનન્તરં કાકશરીરાગ્રહદશાયાં પ્રાક્તનબ્રાહ્મણભવકાલીનવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમસમાનકા-લીનકાકશરીરસમ્બન્ધપ્રાગભાવેનાતિવ્યાપ્તિરિતિ ।

કિંચ્ચ યો બ્રાહ્મણઃ પ્રાગ્ બૌદ્ધો વૃત્તસ્તસ્ય સ્વાપાદિદશાયાં વેદાપ્રામાણ્યાભ્યુ-પગમવિરહસ્યાગ્રિમબ્રાહ્મણભવીયનિરુક્તયાવચ્છરીરસમ્બન્ધાભાવ-સમાનકાલીન-ત્વાત્તત્રાતિવ્યાપ્તિરિતિ બોધ્યમ્ ॥૨૫॥

ટીકાર્થ :-

યત્કિંચિત્તદ્ગ્રહે બોધ્યમ્ ॥ યત્કિંચિત્ તેનું ગ્રહણ કરાયે છતે=યત્કિંચિત્ વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારનો લક્ષણ મધ્યે નિવેશ કરાયે છતે= પદ્મનાભે શ્લોક-૨૨-૨૩માં જે નિકૃષ્ટ લક્ષણ કર્યું, તે લક્ષણ પ્રમાણે શ્લોક-૨૪માં બતાવેલ બ્રાહ્મણમાં આવતી અવ્યાપ્તિ નિવારણ અર્થે જે કોઈ ભવનું વેદપ્રામાણ્ય પોતાને લક્ષણ માટે આવશ્યક જણાય તે વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકારીને લક્ષણ કરવું એ પ્રકારે નિયમ કરાયે છતે, કાકજન્મના પશ્યાત્ અને પ્રાક્ વિપ્રજન્મના અંતરાલમાં=કાકજન્મના પશ્યાત્ વિશ્લેષ દ્વારા મધ્યભાવમાં અર્થાત્ વિપ્રજન્મના અંતરાલમાં અને કાકજન્મના પ્રાક્ અપ્રાપ્તિ દ્વારા મધ્યભાવમાં અર્થાત્ વિપ્રજન્મના અંતરાલમાં, ધ્વંસ અને પ્રાગભાવને આશ્રયીને= કાકશરીરસંબંધવાળા ધ્વંસ અને પ્રાગભાવને આશ્રયીને, તે=પ્રસિદ્ધિ, અતિવ્યાપ્તિ થાય.

આ પ્રકારનો ભાવ છે=પ્રસ્તુત શ્લોકનો આ પ્રકારનો ભાવ છે -

જે બ્રાહ્મણ કાગડો થયો અને ત્યાર પછી બ્રાહ્મણ થશે, તેના મરણ પછી=કાગડાના મરણ પછી, બ્રાહ્મણશરીરની અગ્રહદશામાં ઉત્તર બ્રાહ્મણ ભવકાલીન વેદપ્રામાણ્ય અભ્યુપગમ સમાનકાલીન કાકશરીરનો ધ્વંસ હોવાને

કારણે જ લક્ષણનું સામ્રાજ્ય હોવાથી=શિષ્ટનું લક્ષણ વિદ્યમાન હોવાથી, અતિવ્યાપ્તિ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે કાકશરીરના ધ્વંસથી જ લક્ષણનું સામ્રાજ્ય કેમ છે ?

કાકશરીરના પ્રાગભાવથી લક્ષણનું સામ્રાજ્ય કેમ નથી ? તેથી કહે છે -

પ્રાક્તન વળી પ્રાક્તન કાકશરીરના સંબંધનો પ્રાગભાવ=કાગડાના ઉત્તર ભવમાં પ્રાપ્ત થયેલ બ્રાહ્મણના ભવમાં પ્રાક્તન કાકશરીરના સંબંધનો પ્રાગભાવ, તત્સમાનકાલીન નથી જ=કાકભવ ઉત્તર બ્રાહ્મણભવના વેદપ્રામાણ્યઅભ્યુપગમ સમાનકાલીન નથી જ.

इति शब्द प्रथम प्रकारनी अतिव्यापति दोषना कथननी समाप्तिमां છે.

અને તેના જ=પૂર્વમાં જે બ્રાહ્મણનું વર્ણન કર્યું તેના જ, પ્રાક્તન બ્રાહ્મણભવકાલીન=પ્રથમના બ્રાહ્મણભવકાલીન, વેદપ્રામાણ્ય અભ્યુપગમ સમાનકાલીન, કાકશરીરના સંબંધના પ્રાગભાવથી બ્રાહ્મણ ભવ ત્યાગ અનંતર=પ્રથમ ભવના બ્રાહ્મણભવ ત્યાગ અનંતર, કાકશરીર અગ્રહદશામાં અતિવ્યાપ્તિ છે.

इति शब्द बीज प्रकारनी अतिव्यापति दोषना कथननी समाप्तिमां છે.

किञ्च ... અને વળી જે બ્રાહ્મણ પૂર્વમાં બૌદ્ધ હતો તેને સ્વાપાદિ દશામાં વેદઅપ્રામાણ્ય અભ્યુપગમ વિરહનું અગ્નિમબ્રાહ્મણભવીય=બૌદ્ધ ઉત્તર બ્રાહ્મણભવીય, નિરુક્ત યાવત્ શરીરસંબંધાભાવ=અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક યાવત્ શરીરસંબંધાભાવ, સમાનકાલીનપણું હોવાથી ત્યાં=સ્વાપાદિ દશાવાળા બૌદ્ધમાં, અતિવ્યાપ્તિ છે, એમ જાણવું. ॥૨૫॥

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૨૨-૨૩માં પદ્મનાભે શિષ્ટનું લક્ષણ કર્યું, તે શિષ્ટના લક્ષણથી શ્લોક-૨૪માં બતાવ્યું તે પ્રમાણે શિષ્ટ એવા બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ પ્રાપ્ત થઈ. તેના નિવારણ માટે શિષ્ટના લક્ષણમાં પરિષ્કાર કરવામાં આવે કે 'જે કોઈ ભવનો વેદપ્રામાણ્ય અભ્યુપગમ' આવશ્યક હોય તેને ગ્રહણ કરીને લક્ષણની સંગતિ કરવી. તે રીતે લક્ષણની સંગતિ કરીને શ્લોક-૨૪માં શિષ્ટના

લક્ષણમાં આવતી અવ્યાપ્તિનું પદ્મનાભ નિરાકરણ કરે તો તે લક્ષણ નીચે પ્રમાણે થાય અને તે લક્ષણમાં ત્રણ સ્થાનમાં અતિવ્યાપ્તિદોષ આવે છે.

‘યત્કિञ्चित્ સ્વાસિકવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમકાલે યાવદપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદક-
શરીરસમ્બન્ધવિરહસમાનકાલીનસ્વાસિકવેદાપ્રામાણ્યનભ્યુપગમઃ શિષ્ટત્વં’

તે ત્રણ પ્રકારની અતિવ્યાપ્તિમાંથી બે પ્રકારની અતિવ્યાપ્તિને બતાવનાર કોષ્ટક :-

(i)	(ii)	(iii)	(iv)	(v)
બ્રાહ્મણભવ	અંતરાલ	કાકભવ	અંતરાલ	બ્રાહ્મણભવ
	(કાકશરીરનો		(કાકશરીર ધ્વંસ-	
	પ્રાગભાવ-		બ્રાહ્મણ શરીર	
	કાકશરીર અગ્રહદશા)		અગ્રહદશા)	

(૧) (v) નંબરના બ્રાહ્મણભવના વેદપ્રામાણ્ય અભ્યુપગમને આશ્રયીને (iv) માં આવતી અતિવ્યાપ્તિ :-

જેમ કોઈ બ્રાહ્મણ મરીને કાગડો થાય, અને પછી બ્રાહ્મણ થાય ત્યારે તે બ્રાહ્મણે પ્રથમ ભવમાં વેદને પ્રમાણ સ્વીકારેલ, અને તે બ્રાહ્મણના ભવમાં ક્યારેય પણ વેદને અપ્રમાણ સ્વીકારેલ નથી. તેવો બ્રાહ્મણ કાકભવમાં જાય છે ત્યારે પણ વેદના અપ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર છે, અને કાક ઉત્તરમાં બ્રાહ્મણના ભવમાં જાય છે ત્યારે પણ વેદના અપ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર છે.

આ સ્થાનમાં પ્રથમ (i) બ્રાહ્મણના ભવના વેદપ્રામાણ્યને સ્વીકારીને વિચારણા કરવાને બદલે કાગડાના ઉત્તરભવમાં થનારા (v) બ્રાહ્મણ ભવમાં તે વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકાર કરશે, તેને આશ્રયીને શિષ્ટના લક્ષણની વિચારણા કરવામાં આવે તો, કાકભવ પશ્ચાત્ બ્રાહ્મણભવના શરીરની અગ્રહદશામાં શિષ્ટના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ થશે; કેમ કે તે અવસ્થામાં કાકશરીરના સંબંધનો ધ્વંસ વર્તે છે. તેથી યાવત્ અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના અભાવની ત્યાં પ્રાપ્તિ થાય. માટે શિષ્ટનું લક્ષણ ત્યાં અતિવ્યાપ્ત બન્યું.

(૨) (i) નંબરના બ્રાહ્મણના ભવના વેદપ્રામાણ્ય અભ્યુપગમને આશ્રયીને (ii) માં આવતી અતિવ્યાપ્તિ :-

કોઈ બ્રાહ્મણ સ્વાસિક વેદપ્રામાણ્યને સ્વીકારતા હોય અને તે ભવમાં વેદપ્રામાણ્યનો અભ્યુપગમ ન કર્યો હોય, તો તે બ્રાહ્મણ શિષ્ટ છે; અને આ બ્રાહ્મણ મરીને કાગડો થવાનો હોય ત્યારે કાકશરીર અગ્રહદશામાં શિષ્ટનું લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત થાય છે; કેમ કે બ્રાહ્મણના ભવમાં યાવત્ અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક દેહનો વિરહ હતો અર્થાત્ યાવત્ અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરનો પ્રાગભાવ હતો, તે પ્રાગભાવ કાકશરીર અગ્રહદશામાં વિદ્યમાન છે. તેથી શિષ્ટનું લક્ષણ કાકશરીર અગ્રહદશામાં પ્રાપ્ત થશે.

(૩) કોઈ બ્રાહ્મણ વર્તમાન ભવમાં વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે છે અને તે ભવમાં વેદના અપ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર પણ છે, અને તે બ્રાહ્મણમાં યાવદ્ અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરનો વિરહ પણ છે. તેથી તે બ્રાહ્મણ શિષ્ટ છે; અને આ બ્રાહ્મણ પૂર્વભવમાં બૌદ્ધ હતો ત્યારે સ્વાપાદિ દશામાં વેદપ્રામાણ્ય અભ્યુપગમનો વિરહ હતો, અને તે બૌદ્ધ બ્રાહ્મણ થવાનો છે, તેને સામે રાખીને શિષ્ટનું લક્ષણ સ્વાપાદિ દશાવાળા બૌદ્ધમાં અતિવ્યાપ્ત થાય છે; કેમ કે યાવદ્ અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના સંબંધનો વિરહ જેમ બ્રાહ્મણના ભવમાં છે, તેમ બ્રાહ્મણના પૂર્વભવરૂપ બૌદ્ધના ભવમાં પણ છે. તેથી તે બૌદ્ધને શિષ્ટ માનવાનો અતિપ્રસંગ આવે. ॥૨૫॥

અવતરણિકા :-

યત્કિંચિત્ વેદપ્રામાણ્યને સ્વીકારીને લક્ષણની સંગતિ કરવાથી ત્રણ સ્થાને અતિવ્યાપ્તિ આવે છે, તેમ શ્લોક-૨૫માં બતાવ્યું, અને યત્કિંચિત્ વેદપ્રામાણ્યને ન સ્વીકારવામાં આવે તો તે અતિવ્યાપ્તિદોષનું નિવારણ થાય. તેથી યત્કિંચિત્ વેદપ્રામાણ્યના સ્વીકારનો ત્યાગ કરવામાં આવે; અને શ્લોક-૧૯ સુધી પદ્મનાભે કરેલા શિષ્ટના લક્ષણને સામે રાખીને શિષ્ટનું લક્ષણ સ્વીકારવામાં આવે તો શ્લોક-૨૦માં બતાવેલ તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણ મરીને કાક થાય છે ત્યારે, શિષ્ટના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ આવતી હતી, તેના નિવારણ માટે શરીરના વિશેષાણુરૂપે 'ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક' બતાવેલ, જેથી શિષ્ટના લક્ષણની ઈશ્વરમાં અવ્યાપ્તિ આવેલ. હવે

શ્લોક-૨૦માં બતાવેલ કાકમાં આવતી અતિવ્યાપ્તિ અને ઈશ્વરમાં આવતી અવ્યાપ્તિ બંને દૂર થાય તેવું લક્ષણ કરવામાં આવે તો સર્વ દોષોનો પરિહાર થાય છે, એમ પદ્મનાભ તરફથી કહેવામાં આવે તો, પદ્મનાભ તરફથી કેવું લક્ષણ કરી શકાય ? તે બતાવીને, તેમાં પણ કઈ રીતે દોષ આવે છે, તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

જીવવૃત્તિવિશિષ્ટાઙ્ગાભાવાભાવગ્રહોઽપ્યસન્ ।

ઉત્કર્ષશ્ચાપકર્ષશ્ચાવ્યવસ્થો યદપેક્ષયા ॥૨૬॥

અન્યથાથ :-

જીવવૃત્તિવિશિષ્ટાઙ્ગાભાવાભાવગ્રહોઽપિ=જીવવૃત્તિવિશિષ્ટ અંગાભાવના અભાવનું ગ્રહણ પણ=જીવવૃત્તિ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના અભાવના અભાવનો નિવેશ પણ અસન્=અસત્ છે=કાક અને ઈશ્વરમાં આવતી અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ નિવારણ કરવા સમર્થ નથી, યદ્=જે કારણથી અપેક્ષયા=અપેક્ષા હોવાને કારણે ઉત્કર્ષશ્ચાપકર્ષશ્ચ=ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ અવ્યવસ્થા=અવ્યવસ્થિત છે. ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ :-

જીવવૃત્તિવિશિષ્ટ અંગાભાવના અભાવનું ગ્રહણ પણ=જીવવૃત્તિ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના અભાવના અભાવનો નિવેશ પણ અસત્ છે= કાક અને ઈશ્વરમાં આવતી અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિનું નિવારણ કરવા સમર્થ નથી, જે કારણથી અપેક્ષા હોવાને કારણે ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ અવ્યવસ્થિત છે. ॥૨૬॥

* 'જીવવૃત્તિવિશિષ્ટાઙ્ગાભાવાભાવગ્રહોઽપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે જીવવૃત્તિવિશિષ્ટ અંગાભાવાભાવનું ગ્રહણ ન કરો તો કાકમાં અતિવ્યાપ્તિ અને ઈશ્વરમાં અવ્યાપ્તિ આવે છે, પરંતુ જીવવૃત્તિવિશિષ્ટ અંગાભાવાભાવનું ગ્રહણ કરો તો પણ કોઈક સ્થાનમાં અતિવ્યાપ્તિ અને કોઈક સ્થાનમાં અવ્યાપ્તિ આવે છે. માટે જીવવૃત્તિવિશિષ્ટ અંગાભાવાભાવનું ગ્રહણ પણ અસુંદર છે.

ટીકા :-

જીવેતિ-જીવવૃત્તિવિશિષ્ટ:=ક્ષેત્રજવૃત્તિત્વવિશિષ્ટો, યોડ્ઙ્ગાભાવ:=
 ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરાભાવઃસ્તદભાવગ્રહોડપિ=તદભાવનિવેશોડપિ કાકેશ્વર-
 યોરતિવ્યાપ્ત્યવ્યાપ્તિવારણાર્થમસન્=ન દુષ્ટલક્ષણસમાધાનસમર્થઃ, યદ્યસ્મા-
 દુત્કર્ષશ્ચાપકર્ષશ્ચ અપેક્ષયાડવ્યવસ્થિતઃ, કીટિકાદિજ્ઞાનાપેક્ષયોત્કૃષ્ટત્વાત્
 કાકાદિજ્ઞાનસ્ય, બ્રાહ્મણાદિજ્ઞાનસ્ય ચ દેવાદિજ્ઞાનાપેક્ષયાડપકૃષ્ટત્વાત્, ઇત્યં
 ચ તદવસ્થે એવાતિવ્યાપ્ત્યવ્યાપ્તી ।

ટીકાર્થ :-

જીવવૃત્તિવિશિષ્ટ:= એવાતિવ્યાપ્ત્યવ્યાપ્તી । જીવવૃત્તિવિશિષ્ટ=
 ક્ષેત્રજવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ, જે અંગનો અભાવ=ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરનો
 અભાવ, તેના અભાવનું ગ્રહણ પણ=તેના અભાવનો નિવેશ પણ=લક્ષણમાં
 ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના અભાવના અભાવનો નિવેશ પણ, કાક
 અને ઈશ્વરમાં આવતી અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિના વારણ માટે અસત્
 છે=અસુંદર છે=દુષ્ટ લક્ષણના સમાધાનમાં સમર્થ નથી=શિષ્ટનું લક્ષણ
 અતિવ્યાપ્તિ-અવ્યાપ્તિના દોષોથી દુષ્ટ છે, તેનું નિવારણ કરવા માટે સમર્થ
 નથી, જે કારણથી ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ અપેક્ષાએ હોવાને કારણે અવ્યવસ્થિત
 છે; કેમ કે કીડી આદિના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કાકાદિના જ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટપણું
 છે, અને દેવાદિના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ બ્રાહ્મણાદિના જ્ઞાનનું અપકૃષ્ટપણું
 છે; અને આ રીતે=ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ અપેક્ષાએ હોવાના કારણે અવ્યવસ્થિત
 છે એ રીતે, તદવસ્થ જે અતિવ્યાપ્તિ-અવ્યાપ્તિ છે=પદ્મનાભે કરેલા લક્ષણમાં
 જીવવૃત્તિવિશિષ્ટ અંગાભાવાભાવનો નિવેશ કરવા છતાં પણ અતિવ્યાપ્તિ
 અને અવ્યાપ્તિ દોષ દૂર થયો નથી.

- ✽ ‘કીટિકાદિ’ - અહીં ‘આદિ’ થી કુંથુઆ આદિનું ગ્રહણ કરવું.
- ✽ ‘કાકાદિજ્ઞાનસ્ય’ - અહીં ‘આદિ’ થી ચકલી, મેના, પોપટ આદિનું ગ્રહણ કરવું.
- ✽ ‘દેવાદિજ્ઞાનાપેક્ષયા’ - અહીં ‘આદિ’ થી ઈશ્વરનું ગ્રહણ કરવું.
- ✽ ‘બ્રાહ્મણાદિજ્ઞાનસ્ય’ - અહીં ‘આદિ’ થી ક્ષત્રિય વગેરેનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

પદ્મનાભે શિષ્ટના લક્ષણમાં આવતા સર્વ દોષોનો પરિહાર થાય તેવું લક્ષણ શ્લોક-૨૨-૨૩માં કર્યું, તે લક્ષણ પ્રમાણે પણ કોઈ બ્રાહ્મણ મરીને કાક થાય અને ફરી બ્રાહ્મણ થાય ત્યારે, બાલ્યાવસ્થામાં તેણે વેદને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારેલ નથી. તે વખતે પણ તે શિષ્ટ હોવા છતાં તેમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત થાય છે, તેમ ગ્રંથકારશ્રીએ શ્લોક-૨૪માં બતાવ્યું. તેના નિવારણ માટે 'યત્કિંચિત્ વેદપ્રામાણ્ય' સ્વીકારવામાં આવે તો શ્લોક-૨૫માં બતાવ્યું તેમ ત્રણ સ્થાને શિષ્ટનું લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત થતું હતું. તેથી 'યત્કિંચિત્ વેદપ્રામાણ્ય'ને ગ્રહણ કરીને શિષ્ટનું લક્ષણ કરી શકાય નહીં, પરંતુ તેવું લક્ષણ કરવું જોઈએ કે જેથી કોઈ સ્થાનમાં અવ્યાપ્તિ કે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે, અને તેવું લક્ષણ પદ્મનાભ આ રીતે કરી શકે - 'સ્વારસિકવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમકાલે જીવવૃત્તિવિશિષ્ટાઙ્ગાભાવા-ભાવસમાનકાલીન્નસ્વારસિકવેદપ્રામાણ્યાનભ્યુપગમઃ શિષ્ટત્વં'

આ લક્ષણમાં જીવવૃત્તિ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના અભાવનો અભાવ નિવેશ કરવાથી શ્લોક-૨૦માં બતાવેલ બ્રાહ્મણ ઉત્તર કાકમાં આવતી શિષ્ટના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ અને ઈશ્વરમાં આવતી શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ દૂર થાય છે. તે આ રીતે -

કોઈ બ્રાહ્મણ મરીને કાક થાય ત્યારે બ્રાહ્મણના ભવમાં સ્વારસિક વેદપ્રામાણ્યનો અભ્યુપગમ હતો અને સ્વારસિક વેદપ્રામાણ્યનો અનભ્યુપગમ પણ હતો. વળી તે બ્રાહ્મણના ભવમાં જેમ સ્વારસિક વેદપ્રામાણ્યનો અનભ્યુપગમ હતો, તેમ કાકના ભવમાં પણ છે. તેથી શિષ્ટનું લક્ષણ કાકભવમાં અતિવ્યાપ્ત થતું હતું, પરંતુ વિશિષ્ટાંગાભાવાભાવ=ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના અભાવનો અભાવ, કાકભવમાં નથી; પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના અભાવરૂપ એવા અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક કાકભવનું શરીર છે; માટે ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના અભાવના અભાવ સાથે સમાનકાલીન વેદપ્રામાણ્યનો અનભ્યુપગમ નથી. માટે કાકભવમાં શિષ્ટનું લક્ષણ જાય નહીં.

વળી, આ લક્ષણમાં ઈશ્વરમાં આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે વિશિષ્ટ અંગાભાવાભાવનું વિશેષણ 'જીવવૃત્તિ' મૂકેલ છે. તેથી ઈશ્વરમાં અવ્યાપ્તિ દોષ

આવતો નથી; કેમ કે ઈશ્વર અશરીરી હોવાથી ઈશ્વરમાં ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના અભાવનો અભાવ નથી, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરનો અભાવ છે; તોપણ જીવવૃત્તિવિશિષ્ટ અંગાભાવનો અભાવ છે અર્થાત્ વિશેષ્ય અંશરૂપ વિશિષ્ટઅંગાભાવાભાવ નથી, પરંતુ જીવવૃત્તિરૂપ વિશેષણથી વિશિષ્ટ એવો અંગાભાવાભાવ છે=વિશેષ્યાભાવ પ્રયુક્ત વિશિષ્ટાભાવ નથી, તોપણ વિશેષણાભાવ પ્રયુક્ત વિશિષ્ટાભાવ છે. માટે શ્લોક-૨૦માં બતાવેલ ઈશ્વરમાં અવ્યાપ્તિ દોષનો પરિહાર થાય છે.

આ રીતે શ્લોક-૨૨-૨૩માં પદ્મનાભે કરેલા શિષ્ટના લક્ષણનો પરિષ્કાર ગ્રહણ કરીને તે લક્ષણમાં પ્રસ્તુત શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં બતાવ્યો તેવો પરિષ્કાર કરવામાં આવે, તો બ્રાહ્મણભવઉત્તરકાલીન કાકશરીરમાં શિષ્ટના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિનો પરિહાર થાય છે, અને આ લક્ષણ ઈશ્વરમાં પણ અવ્યાપ્ત થતું નથી. વળી શ્લોક-૨૪માં બતાવ્યું એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત થતું હતું, તેના નિવારણ માટે શ્લોક-૨૫માં 'યત્કિંચિત્'નું ગ્રહણ કર્યું. તેથી ત્રણ સ્થાનમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ પ્રાપ્ત થતો હતો, પરંતુ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં બતાવ્યું તે પ્રમાણે શિષ્ટનું લક્ષણ કરવામાં આવે તો શ્લોક-૨૪માં બતાવેલ અવ્યાપ્તિનો દોષ પણ આવતો નથી અને શ્લોક-૨૫માં બતાવ્યા પ્રમાણે ત્રણ સ્થાને આવતી અતિવ્યાપ્તિ પણ દૂર થાય છે. આમ છતાં સૂક્ષ્મદષ્ટિથી વિચારતાં આ રીતે પ્રસ્તુત શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં બતાવ્યો તેવો પરિષ્કાર કરાયેલું પણ શિષ્ટનું લક્ષણ બ્રાહ્મણના ઉત્તરમાં કાકભવમાં અતિવ્યાપ્ત થાય છે, તે સ્પષ્ટ કરવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ અપેક્ષાએ અવ્યવસ્થિત છે, તેથી બ્રાહ્મણના ઉત્તરના કાકભવમાં શિષ્ટના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ અને શિષ્ટ એવા બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ આવશે. તે આ રીતે -

કીડી આદિના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કાકાદિના જ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટપણું છે અને દેવાદિના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ બ્રાહ્મણાદિના જ્ઞાનનું અપકૃષ્ટપણું છે. તેથી પ્રસ્તુત લક્ષણમાં જીવવૃત્તિવિશિષ્ટ અંગાભાવાભાવનું ગ્રહણ કર્યું, તે સ્થાનમાં ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના અભાવનો અભાવ બ્રાહ્મણ ઉત્તરભાવી કાકભવમાં પણ

પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; કેમ કે કીડી આદિના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કાકાદિનું જ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ છે. તેથી ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના અભાવનો અભાવ=ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીર, કાકભવમાં પણ છે. તેથી બ્રાહ્મણ ઉત્તરકાલીન કાકમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત થશે અને શિષ્ટ એવા બ્રાહ્મણમાં આ લક્ષણ અવ્યાપ્ત થશે; કેમ કે દેવાદિ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ બ્રાહ્મણાદિનું જ્ઞાન અપકૃષ્ટ છે. તેથી ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના અભાવના અભાવરૂપ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદક શરીર બ્રાહ્મણને નથી. તેથી શિષ્ટ એવા બ્રાહ્મણમાં પ્રસ્તુત લક્ષણ જશે નહીં.

ઉત્થાન :-

ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ અપેક્ષાએ હોવાને કારણે અવ્યવસ્થિત હોવાથી ઉપર કરાયેલા લક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિદોષ તદવસ્થ રહે છે. તે દોષના નિવારણ માટે ઉત્કર્ષને જાતિવિશેષરૂપે સ્વીકારીને શિષ્ટનું લક્ષણ કરવામાં આવે તો દોષોનું નિવારણ થાય, પરંતુ ઉત્કર્ષને જાતિવિશેષ સ્વીકારવામાં જે દોષ આવે છે તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

ટીકા :-

ન ચ કાકાદિજ્ઞાનવ્યાવૃત્તં મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણમુત્કર્ષં નામ જાતિવિશેષમાદ્રિયન્તે ભવન્તઃ, અન્યથા કાર્યમાત્રવૃત્તિજાતેઃ કાર્યતાવચ્છેદકત્વનિયમેન તદવચ્છિન્નેડનુગતકારણકલ્પનાપત્તિઃ, 'ઈશ્વરજ્ઞાનસાધારણ્યાત્ર તસ્ય કાર્યમાત્રવૃત્તિત્વમિતિ' ચેત્ ? તથાપિ દેવદત્તાદિજન્યતાવચ્છેદિકયાડપકર્ષવિશેષેણ ચ સાંકર્યાત્ર જાતિત્વં, તત્તદ્જ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસમ્બન્ધાભાવકૂટસ્તુ દુર્ગ્રહ ઇતિ ન કિઞ્ચિદેતત્ ॥૨૬॥

ટીકાર્થ :-

ન ચ કાકાદિ ન કિઞ્ચિદેતત્ ॥ અને કાકાદિજ્ઞાનવ્યાવૃત્ત મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણ ઉત્કર્ષરૂપ જાતિવિશેષ તમારા વડે સ્વીકારાતો નથી. અન્યથા=કાકાદિજ્ઞાનવ્યાવૃત્ત મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણ એવા ઉત્કર્ષને જાતિવિશેષરૂપે બ્રાહ્મણો વડે સ્વીકારવામાં આવે તો, કાર્યમાત્રવૃત્તિજાતિનો=કાર્યમાત્રમાં વૃત્તિ એવી ઉત્કર્ષરૂપ જાતિવિશેષનો, કાર્યતાવચ્છેદકપણાનો

નિયમ હોવાને કારણે તદવચ્છિન્નમાં=સ્વીકારાયેલી ઉત્કર્ષ જાતિથી અવચ્છિન્ન એવા કાર્યમાં, અનુગતકારણકલ્પનાની આપત્તિ છે=જેમ ઘટ પ્રત્યે દંડ કારણ છે, તેમ કાર્યમાત્ર પ્રત્યે કોઈક નવા કારણની કલ્પનાની આપત્તિ છે.

‘ઈશ્વરજ્ઞાન’ અહીં પૂર્વપક્ષી કહે કે ઈશ્વરના જ્ઞાનનું સાધારણપણું હોવાને કારણે=કાકાદિજ્ઞાનવ્યાવૃત્ત મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણ એવી ઉત્કર્ષરૂપ જાતિનું ઈશ્વરના જ્ઞાનની સાથે સાધારણપણું હોવાને કારણે, તેનું=ઉત્કર્ષનું, કાર્યમાત્રવૃત્તિપણું નથી, (તેથી કાર્યમાત્ર પ્રત્યે અનુગત કારણની આપત્તિ નથી.) એ પ્રમાણે જો પૂર્વપક્ષી કહે તો ગ્રંથકારશ્રી કહે છે –

‘તથાપિ’ તોપણ દેવદત્તાદિજ્ઞવ્યતાવચ્છેદિકા જાતિ સાથે અને અપકર્ષવિશેષ સાથે સાંકર્ય હોવાથી=ઉત્કર્ષનું સાંકર્ય હોવાથી, જાતિપણું નથી=કાકાદિજ્ઞાન વ્યાવૃત્ત મનુષ્યાદિજ્ઞાન સાધારણ એવા ઉત્કર્ષમાં જાતિપણું નથી.

જો ઉત્કર્ષને જાતિરૂપે સ્વીકારી ન શકાય તો કઈ રીતે મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણ ઉત્કર્ષને ગ્રહણ કરીને અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ દોષનું નિવારણ થઈ શકે ? તે બતાવીને, તેનું ગ્રહણ પણ ઉચિત નથી, તે સ્પષ્ટ કરે છે –

તત્તદ્જ્ઞાનાવચ્છેદક વળી તદ્દત્ જ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવકૂટ=કાકજ્ઞાન, કીટિકાજ્ઞાન આદિરૂપ તદ્દત્ જ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવનો સમુદાય, દુર્ગ્રહ છે=તેની ઉપસ્થિતિ અતિ દુષ્કર છે, એથી एतत्=આ=અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ દોષના પરિહાર માટે તદ્દત્ જ્ઞાનાવચ્છેદકશરીર-સંબંધાભાવકૂટનું ગ્રહણ, ન કિञ્चित્=અર્થ વગરનું છે. ॥૨૬॥

* ‘મનુષ્યાદિજ્ઞાન’ - અહીં ‘આદિ’ થી દેવ, ઈશ્વરનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

શિષ્ટના લક્ષણમાં અત્યાર સુધી જે જે દોષો આવતા હતા તે સર્વ દોષોના નિવારણ માટે પૂર્વના લક્ષણમાં ‘જીવવૃત્તિવિશિષ્ટ અંગાભાવાભાવ’નો નિવેશ કર્યો. તેથી પૂર્વમાં બતાવેલા અતિવ્યાપ્તિ આદિ દોષોનું નિવારણ થયું; તોપણ ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ અપેક્ષાવાળા હોવાને કારણે અવ્યવસ્થિત છે. તેથી નવું કરાયેલું લક્ષણ કાકાદિમાં અતિવ્યાપ્તિ થાય છે અને શિષ્ટ એવા બ્રાહ્મણમાં

અવ્યાપ્ત થાય છે, અને તે અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ દોષના નિવારણ માટે 'કાકાદિજ્ઞાનવ્યાવૃત્ત મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણ' એવા ઉત્કર્ષને જાતિવિશેષરૂપે સ્વીકારવામાં આવે તો તે અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ દોષ દૂર થાય; કેમ કે જીવવૃત્તિવિશિષ્ટ અંગાભાવના અભાવરૂપ ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરથી કાકાદિના શરીરનું પણ ગ્રહણ થતું હતું. તેથી શિષ્ટનું લક્ષણ કાકાદિમાં અતિવ્યાપ્ત થતું હતું, અને દેવાદિ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ બ્રાહ્મણાદિનું જ્ઞાન અપકૃષ્ટ હોવાને કારણે ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરથી બ્રાહ્મણાદિનું શરીર પણ ગ્રહણ થતું ન હતું. તેથી શિષ્ટ એવા બ્રાહ્મણમાં પણ શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત થતું હતું. તેના નિવારણ માટે ઉત્કર્ષને જાતિવિશેષ સ્વીકારવામાં આવે અને મનુષ્ય અને દેવના જ્ઞાનમાં રહેનાર એવા ઉત્કર્ષરૂપ જાતિવિશેષને ગ્રહણ કરીએ તો અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ દોષ આવે નહીં; કેમ કે કાકાદિનું ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદક શરીર નથી. તેથી કાકાદિમાં આ લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત થાય નહીં અને શિષ્ટ એવા બ્રાહ્મણમાં ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરનો અભાવ નથી. તેથી અવ્યાપ્તિ આવે નહીં. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

નૈયાયિકો કાકાદિજ્ઞાનવ્યાવૃત્ત મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણ એવા ઉત્કર્ષને જાતિવિશેષરૂપે સ્વીકારતા નથી, અને જો શિષ્ટના લક્ષણમાં આવતા દોષના નિવારણ માટે કાકાદિજ્ઞાનવ્યાવૃત્ત મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણ એવા ઉત્કર્ષને જાતિરૂપે સ્વીકારે તો મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણ એવો ઉત્કર્ષ કાર્યમાત્રમાં વૃત્તિ છે. તેથી ઉત્કર્ષરૂપ જાતિ કાર્યમાત્રમાં વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય અને કાર્યમાત્રમાં વૃત્તિ જો કોઈ જાતિ હોય તો જાતિ કાર્યતાવચ્છેદક બને, અને કાર્યતાવચ્છેદક જાતિ સ્વીકારીએ તો કાર્યતાવચ્છેદક જાતિથી અવચ્છિન્ન એવા કાર્યમાં કોઈક અનુગત કારણ છે, તેમ કલ્પના કરવાની આપત્તિ આવે.

આશય એ છે કે મનુષ્યદેવાદિનું જ્ઞાન જગતનાં તમામ કાર્યોને જોઈ શકે છે, પરંતુ સર્વ કાર્યના આદ્ય કારણીભૂત એવા પરમાણુને જોઈ શકતું નથી. અને પરમાણુ દ્વયણુકનું કારણ છે પણ કોઈનું કાર્ય નથી. તેથી મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણ એવો જે જ્ઞાનમાં વર્તતો ઉત્કર્ષ તેને જાતિરૂપે સ્વીકારવામાં આવે તો જગતમાં જે કોઈ કાર્યો છે તે સર્વમાં આ ઉત્કર્ષજાતિવિશેષ રહે છે તેમ સિદ્ધ થાય; કેમ કે જગતના તમામ કાર્યોનું જ્ઞાન મનુષ્યાદિ કરી શકે છે. તેથી આ ઉત્કર્ષ

નામની જાતિ કાર્યમાત્રમાં વૃત્તિ થાય, અને કાર્યમાત્રમાં વૃત્તિ જાતિ સ્વીકારવામાં આવે તો તે જાતિ કાર્યતાવચ્છેદક છે તેમ માનવું પડે, અને તેમ સ્વીકારીએ તો એ દોષ પ્રાપ્ત થાય કે જગતમાં વર્તતાં તમામ કાર્યો પ્રત્યે કોઈક એવું કારણ છે કે જે સર્વ કાર્યોનું કારણ છે. તે આ રીતે -

જેમ જગતમાં ઘટાદિ કાર્યો થાય છે ત્યાં જે તદ્દઘટરૂપ કાર્ય થાય છે, તેના પ્રત્યે તદ્દંડ કારણ છે. તેથી તદ્દઘટ અને તદ્દંડ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ આનુભવિક છે. આમ છતાં સર્વ ઘટમાં ઘટત્વ નામની જાતિ નૈયાયિકો સ્વીકારે છે. તેથી તદ્દઘટ અને તદ્દંડ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ આનુભવિક સિદ્ધ હોવા છતાં, ઘટત્વેન દંડત્વેન કાર્યકારણભાવ નૈયાયિકો સ્વીકારે છે; કેમ કે ઘટત્વ જાતિ ઘટનિષ્ઠ કાર્યતાવચ્છેદક છે. તેથી ઘટત્વાવચ્છિન્ન કાર્યમાં જેમ દંડત્વાવચ્છિન્ન કારણતાની કલ્પના કરાય છે, તેમ ઉત્કર્ષાવચ્છિન્ન કાર્યમાં કોઈક કારણની કલ્પના કરવી પડે, અને તેવી કલ્પના કોઈને માન્ય નથી. આથી જ નૈયાયિકો કાર્યમાં કાર્યત્વ જાતિ સ્વીકારતા નથી, પરંતુ કાર્યત્વને તદ્દત્ વ્યક્તિ વિશ્રાંત કહે છે, અને નૈયાયિકો જો ઉત્કર્ષને જાતિરૂપે સ્વીકારે તો ઉત્કર્ષાવચ્છિન્ન કાર્ય પ્રત્યે કોઈક સાધારણ કારણને સ્વીકારવાની તેઓને આપત્તિ આવે.

આનાથી એ ફલિત થાય કે કાકમાં આવતી શિષ્ટના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ અને બ્રાહ્મણમાં આવતી શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ દોષનો પરિહાર નૈયાયિકો ઉત્કર્ષને જાતિરૂપે સ્વીકારીને કરી શકે નહીં; કેમ કે ઉત્કર્ષને જાતિ સ્વીકારવા જતાં ઉત્કર્ષાવચ્છિન્ન કાર્યમાત્ર પ્રત્યે અનુગત કારણની કલ્પનાની આપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે આપત્તિના નિવારણ માટે પૂર્વપક્ષી કહે કે ઈશ્વરના જ્ઞાનનું સાધારણપણું હોવાથી તેનું=ઉત્કર્ષનું, કાર્યમાત્ર વૃત્તિપણું નથી.

આશય એ છે કે કાકાદિજ્ઞાનવ્યાવૃત્ત મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણ એવા ઉત્કર્ષને જાતિવિશેષ સ્વીકાર્યો, તે સ્થાનમાં 'આદિ' પદથી દેવનું જ્ઞાન અને ઈશ્વરનું જ્ઞાન ગ્રહણ થાય છે. તેથી આ ઉત્કર્ષ જાતિ મનુષ્યજ્ઞાન, દેવજ્ઞાન અને ઈશ્વરજ્ઞાન સાધારણ છે, અને ઈશ્વર જેમ તમામ કાર્યોનું જ્ઞાન કરે છે, તેમ તમામ કાર્યોના

આઘ કારણીભૂત એવા પરમાણુનું પણ જ્ઞાન કરે છે. તેથી ઈશ્વરનું જ્ઞાન કાર્ય-અકાર્યસાધારણ છે. માટે આ ઉત્કર્ષ જાતિ કાર્યમાત્રમાં વૃત્તિ નથી, પરંતુ કાર્ય-અકાર્યસાધારણ વૃત્તિ છે. તેથી ઉત્કર્ષને જાતિવિશેષ સ્વીકારીશું તોપણ કાર્યત્વાવચ્છિન્ન પ્રત્યે અનુગત કારણની કલ્પનાની આપત્તિ આવશે નહીં, એ પ્રમાણે નૈયાયિક કહે તો તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે --

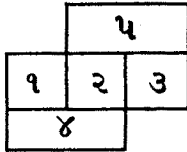
આ ઉત્કર્ષ જાતિનું, દેવદત્તાદિ જન્યતાવચ્છેદિકા જાતિ સાથે અને અપકર્ષવિશેષ સાથે સાંકર્ય હોવાથી મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણઉત્કર્ષમાં જાતિપણું નથી.

સાંકર્યની વ્યાખ્યા :-

“પરસ્પરાત્યન્તાભાવસમાનાધિકરણયોર્ધર્મયોરેકત્રસમાવેશઃ સાંકર્યઃ” અર્થાત્ ભિન્ન ભિન્ન અધિકરણમાં રહેલા ધર્મોનું એકત્ર અવસ્થાન તે સાંકર્ય.

નૈયાયિક મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણઉત્કર્ષજાતિને સ્વીકારે તો તે ઉત્કર્ષ જાતિનું બે રીતે સાંકર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. (૧) દેવદત્તાદિજન્યતાવચ્છેદિકા જાતિ સાથે સાંકર્ય. (૨) અપકર્ષવિશેષ સાથે સાંકર્ય.

(૧) દેવદત્તાદિજન્યતાવચ્છેદિકા જાતિ સાથે સાંકર્ય :-

૧. ઈશ્વરનું જ્ઞાન.
૨. મનુષ્ય અને દેવનું જ્ઞાન.
૩. ઘટપટાદિ કાર્યો.
૪. ઈશ્વરજ્ઞાન અને દેવમનુષ્યજ્ઞાનસાધારણ ઉત્કર્ષ જાતિ.

૫. દેવદત્તાદિજન્યતાવચ્છેદિકા જાતિ=દેવદત્તાદિ એવા મનુષ્યથી અને દેવોથી જન્ય એવા જ્ઞાનમાં અને દેવદત્તાદિથી જન્ય એવા ઘટપટાદિ કાર્યમાં દેવદત્તાદિજન્યતાવચ્છેદિકા જાતિ.

(i) ઈશ્વર-દેવ-મનુષ્ય જ્ઞાન સાધારણ ઉત્કર્ષ જાતિ નં. ૧ અને નં. ૨માં રહે છે. તેથી નં. ૪ થી નં. ૧-૨ સાધારણ છે તેમ બતાવેલ છે.

(ii) દેવદત્તાદિથી જન્ય એવું જ્ઞાન મનુષ્યના જ્ઞાનમાં અને દેવના જ્ઞાનમાં સાધારણ છે, અને દેવદત્તાદિથી જન્ય ઘટાદિ કાર્યો પણ છે. તેથી દેવદત્તજન્યતાવચ્છેદિકા જાતિ નં. ૨ અને નં. ૩માં રહે છે. તેથી નં. ૫થી નં. ૨-૩ સાધારણ છે તેમ બતાવેલ છે.

મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણ ઉત્કર્ષ જાતિ } નં. ૨માં
અને દેવદત્તાદિજન્યતાવચ્છેદિકા જાતિ } બંને એકાધિકરણ છે.
અને

મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણ ઉત્કર્ષ જાતિ → નં. ૧માં છે નં. ૩માં નથી માટે ત્રિનાધિકરણ છે.

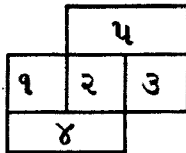
અને દેવદત્તાદિજન્યતાવચ્છેદિકા જાતિ → નં. ૩માં છે નં. ૧માં નથી માટે ત્રિનાધિકરણ છે.

અર્થાત્ આ બંને જાતિઓ કોઈક સ્થાને એકાધિકરણ છે અને આ બંને જાતિઓ કોઈક સ્થાને ત્રિનાધિકરણ છે. માટે ત્રિનાધિકરણમાં રહેલ જાતિનું એકત્ર અવસ્થાન થવાથી સાંકર્ય દોષ આવે છે.

સારાંશ :-

દેવદત્તાદિજન્યતાવચ્છેદિકા જાતિની સાથે મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણઉત્કર્ષ જાતિનું સાંકર્ય હોવાથી મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણઉત્કર્ષ જાતિને જાતિરૂપે સ્વીકારી શકાય નહીં.

(૨) અપકર્ષવિશેષ સાથે સાંકર્ય :-

૧. ઈશ્વર અને દેવનું જ્ઞાન

૨. મનુષ્યનું જ્ઞાન

૩. કાકાદિ જ્ઞાન

૪. ઉત્કર્ષવિશેષ=મનુષ્ય-દેવ-ઈશ્વર-જ્ઞાનસાધારણ એવી ઉત્કર્ષ જાતિ

૫. અપકર્ષવિશેષ=મનુષ્ય-કાકાદિ-જ્ઞાનસાધારણ એવી અપકર્ષ જાતિ.

(i) ઈશ્વર અને દેવનું જ્ઞાન મનુષ્યના જ્ઞાન કરતાં ઉત્કર્ષવાળું છે અને કાકાદિજ્ઞાન કરતાં મનુષ્યનું જ્ઞાન ઉત્કર્ષવાળું છે, તેથી ઉત્કર્ષવિશેષ જાતિ નં. ૧ અને નં. ૨માં રહે છે. જે નં. ૪થી બતાવાયેલ છે.

(ii) ઈશ્વર અને દેવના જ્ઞાન કરતાં મનુષ્યનું જ્ઞાન અપકર્ષવાળું છે અને મનુષ્યજ્ઞાન કરતાં કાકાદિજ્ઞાન અપકર્ષવાળું છે, તેથી અપકર્ષવિશેષ જાતિ નં. ૨ અને નં. ૩માં રહે છે, જે નં. ૫થી બતાવાયેલ છે. તેથી ઉત્કર્ષવિશેષ જાતિ અને અપકર્ષ જાતિ નં. ૨માં એકાધિકરણ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉત્કર્ષવિશેષ જાતિ નં. ૧માં ભિન્નાધિકરણ છે.

અપકર્ષવિશેષ જાતિ નં. ૩માં ભિન્નાધિકરણ છે.

અર્થાત્ આ બંને જાતિઓ કોઈક સ્થાને એકાધિકરણ છે અને આ બંને જાતિઓ કોઈક સ્થાને ભિન્નાધિકરણ છે. માટે ભિન્નાધિકરણમાં રહેલ જાતિનું એકત્ર અવસ્થાન થવાથી સાંકર્ષદોષ આવે છે.

સારાંશ :-

ઉત્કર્ષવિશેષ જાતિ સાથે અપકર્ષવિશેષ જાતિનું સાંકર્ષ હોવાથી મનુષ્યાદિ-જ્ઞાનસાધારણઉત્કર્ષજાતિને જાતિરૂપે સ્વીકારી શકાય નહીં.

આ રીતે દેવદત્તાદિજન્યતાવચ્છેદિકા જાતિ સાથે અને અપકર્ષવિશેષ સાથે સાંકર્ષદોષ હોવાને કારણે નૈયાયિકો મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણઉત્કર્ષને જાતિવિશેષરૂપે સ્વીકારીને શિષ્ટના લક્ષણની કાકાદિમાં આવતી અતિવ્યાપ્તિનું અને બ્રાહ્મણમાં આવતી અવ્યાપ્તિનું નિવારણ કરી શકે નહીં. તેથી તે અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિના નિવારણ માટે તેઓને 'તે તે જ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવકૂટને' ગ્રહણ કરવો પડે, અને તે ગ્રહણ કરવામાં ઉપસ્થિતિકૃત ગૌરવ છે. માટે તે તે જ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવકૂટનું ગ્રહણ દુર્ગ્રહ છે. માટે આ પ્રકારનું લક્ષણ અકિંચિત્કર છે.

આશય એ છે કે કાકમાં આવતી અતિવ્યાપ્તિ અને ઈશ્વરમાં આવતી અવ્યાપ્તિના નિવારણ માટે જીવવૃત્તિવિશિષ્ટ અંગાભાવના અભાવનું ગ્રહણ કર્યું, તે સ્થાનમાં વિશિષ્ટ અંગાભાવથી તદ્ તદ્ જ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવરૂપ

સમૂહ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો શિષ્ટના લક્ષણમાં આવતી અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિનું નિવારણ થઈ શકે; કેમ કે જીવવૃત્તિ દેવદત્તાદિ સર્વ મનુષ્યોના અને સર્વ દેવોના તે તે જ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવના સમૂહનો અભાવ ગ્રહણ કરીએ તો તેવા સમૂહનો અભાવ કાકાદિમાં છે. તેથી કાકાદિમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત થાય નહીં અને જીવવૃત્તિ તદ્ તદ્ જ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવના સમૂહને ગ્રહણ કરીએ તો તેવો સમૂહ બ્રાહ્મણાદિમાં છે. તેથી બ્રાહ્મણાદિમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત થાય નહીં, પરંતુ ઉત્કર્ષને જાતિરૂપે સ્વીકારવામાં દોષ આવવાને કારણે તેને છોડીને તે તે જ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવકૂટ ગ્રહણ કરવાથી તે તે મનુષ્યના જ્ઞાન અને તે તે દેવના જ્ઞાનના અવચ્છેદક એવા શરીરના સંબંધના અભાવની ઉપસ્થિતિ કરવા માટે અનંતા પદાર્થોની ઉપસ્થિતિ કરવી પડે. તેથી તેવી ઉપસ્થિતિ અતિ દુષ્કર છે. માટે આ પ્રકારનું શિષ્ટનું લક્ષણ અકિંચિત્કર છે. ॥૨૬॥

પૂર્વશ્લોક સાથે અવતરશિકાનું જોડાણ :-

પદ્મનાભે શિષ્ટનું લક્ષણ કર્યું, તેમાં આવતા દોષોને શ્લોક-૨૪-૨૫માં બતાવીને ગ્રંથકારશ્રીએ શ્લોક-૨૬માં કહ્યું કે ‘જીવવૃત્તિવિશિષ્ટઅંગાભાવનો અભાવ’ લક્ષણમાં નિવેશ કરવામાં આવે તો અત્યાર સુધી આવતા અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિદોષનું નિરાકરણ થઈ શકે, તોપણ ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ અવ્યવસ્થિત હોવાને કારણે આ રીતે કરાયેલા લક્ષણમાં પણ અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિદોષ આવે છે; અને મનુષ્યાદિજ્ઞાનસાધારણઉત્કર્ષને જાતિ સ્વીકારીને તે દોષનું નિવારણ થઈ શકે, પરંતુ તે જાતિ સ્વીકારવામાં સાંકર્ષ દોષ આવે છે. તેથી જાતિ સ્વીકારીને આ નવું કરાયેલું શિષ્ટનું લક્ષણ દોષનિવારણ કરવા માટે સમર્થ નથી; અને તદ્ તદ્ જ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવકૂટને ગ્રહણ કરીને દોષનું નિવારણ થઈ શકે, પરંતુ તે રીતે ઉપસ્થિતિ કરવામાં અનંત પદાર્થોની કલ્પના કરવી પડે છે. તેથી તે લક્ષણ પણ સંગત નથી=યુક્ત નથી.

હવે એક જન્મને આશ્રયીને શિષ્ટનું લક્ષણ કરવાથી ઉપર બતાવેલ સર્વ દોષોનો પરિહાર થઈ શકે, તે બતાવીને તે રીતે લક્ષણ કરવામાં પણ કાત્સ્ન્ય અને દેશને આશ્રયીને અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે, તે બતાવવા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

અવતરણિકા :-

નનુ એકજન્માવચ્છેદેન સ્વસમાનાધિકરણસ્વોત્તરવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમધ્વંસાના-
ધારવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમોત્તરકાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટવેદાપ્રામાણ્યાભ્યુપગમવિરહઃ
શિષ્ટત્વમિતિ નિર્વચને ન કોઽપિ દોષો ભવિષ્યતીત્યત આહ -

અવતરણિકાર્થ :-

‘નનુ’ થી શિષ્ટનું લક્ષણ દોષરહિત કઈ રીતે થઈ શકે છે ? તે વેદને પ્રમાણ માનનારા બતાવે છે - એક જન્મના અવચ્છેદથી=એક જન્મના વિભાગથી, સ્વસમાનાધિકરણ-સ્વઉત્તરવેદપ્રામાણ્યઅભ્યુપગમ-ધ્વંસઅનાધાર એવા વેદપ્રામાણ્યઅભ્યુપગમ-ઉત્તરકાલવૃત્તિત્વ-વિશિષ્ટ-વેદઅપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમનો વિરહ શિષ્ટપણું છે. એ પ્રકારના નિર્વચનમાં=એ પ્રકારના શિષ્ટના લક્ષણમાં, કોઈપણ દોષ થશે નહીં. એથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

(૧) સ્વસમાનાધિકરણ=અહીં સ્વ=વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર અને સમાનાધિકરણ=વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારરૂપ અધિકરણમાં વેદઅપ્રામાણ્ય અભ્યુપગમનો વિરહ.

(૨) વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમઉત્તરકાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટવેદાપ્રામાણ્યાભ્યુપગમવિરહઃ= વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારકાળથી ઉત્તર કાળમાં વેદઅપ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર.

(૩) સ્વોત્તરવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમધ્વંસાનાધાર=વેદને પ્રમાણ સ્વીકાર્યા પછી વેદઅપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર જ્યાં નથી, તેવું અધિકરણ (નં. ૨) છે તે શિષ્ટત્વ છે એમ અત્યંત છે.

ભાવાર્થ :-

‘નનુ’ થી વેદને પ્રમાણ માનનારા વડે કરેલું શિષ્ટનું લક્ષણ આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે -

કોઈ એક જન્મને ગ્રહણ કરીને વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કર્યા પછી ઉત્તરકાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ વેદઅપ્રામાણ્યના સ્વીકારનો વિરહ શિષ્ટપણું છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે ‘વેદપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમઉત્તરકાલવૃત્તિત્વ’ એ વિશેષણ છે, અને એ વિશેષણથી વિશિષ્ટ વેદઅપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમનો વિરહ

એક જન્મને આશ્રયીને હોય તો તે વિરહ શિષ્ટત્વ છે, અને આ વેદપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમ-ઉત્તરકાલવૃત્તિત્વરૂપ વિશેષણથી વેદઅપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમના વિરહનું વિશિષ્ટપણું કયા સંબંધથી ગ્રહણ કરવું છે, તે બતાવવા માટે ‘સ્વસમાનાધિકરણ’ વિશેષણ મૂકેલ છે.

તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જે બ્રાહ્મણો વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કર્યો છે, તે બ્રાહ્મણનો જ ઉત્તરકાલવૃત્તિ-વેદઅપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમનો વિરહ જોઈએ. તેથી જે બ્રાહ્મણો વેદપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમ કર્યો છે, તે જ બ્રાહ્મણ ઉત્તરકાળમાં વેદઅપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમના વિરહવાળો હોય તો તે શિષ્ટ છે, અન્ય નહીં.

વળી વેદપ્રામાણ્યના અભ્યુપગમવાળી અન્ય વ્યક્તિ હોય અને વેદઅપ્રામાણ્યના અભ્યુપગમના વિરહવાળી અન્ય વ્યક્તિ હોય તો વ્યધિકરણ સંબંધથી વેદપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમ-ઉત્તરકાલવૃત્તિત્વ-વિશિષ્ટ વેદઅપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમનો વિરહ તે અન્ય વ્યક્તિમાં પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ તે અન્ય વ્યક્તિ શિષ્ટ નથી. માટે તેમાં શિષ્ટનું લક્ષણ ન જાય તે માટે સ્વસમાનાધિકરણ વિશેષણ મૂકેલ છે; અને જો ‘સ્વસમાનાધિકરણ’ વિશેષણ ન મૂકવામાં આવે તો વ્યધિકરણ સંબંધથી વેદપ્રામાણ્યનો અભ્યુપગમ સ્વીકારનાર બ્રાહ્મણ કરતાં અન્ય કોઈ વ્યક્તિને આશ્રયીને ઉત્તરકાલમાં વેદઅપ્રામાણ્યના અભ્યુપગમનો વિરહ પ્રાપ્ત થતો હોય તો તે અન્ય વ્યક્તિને પણ શિષ્ટ માનવાનો અતિપ્રસંગ આવે. તેથી શિષ્ટના લક્ષણમાં પરિષ્કાર કરવા માટે સ્વસમાનાધિકરણ સંબંધ મૂકેલ છે.

વળી કોઈ બ્રાહ્મણ વેદપ્રામાણ્યને સ્વીકાર્યા પછી કોઈક રીતે વેદમાં સંશયવાળો થાય, તેથી વેદને અપ્રમાણરૂપે માને, તો વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકાર્યા પછી તે બ્રાહ્મણ ઉત્તરકાળમાં વેદપ્રામાણ્યના અભ્યુપગમના ધ્વંસવાળો પ્રાપ્ત થાય. તે બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘સ્વઉત્તરવેદપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમધ્વંસ-અનાધાર’ વિશેષણ મૂકેલ છે.

હવે જો ‘સ્વઉત્તરવેદપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમધ્વંસનો અનાધાર’ એ રૂપ વિશેષણ ન મૂકવામાં આવે, તો કોઈ બ્રાહ્મણ વેદને પ્રમાણ સ્વીકાર્યા પછી ઉત્તરકાળમાં વેદને અપ્રમાણ સ્વીકારતો હોય, આમ છતાં તે બ્રાહ્મણમાં સ્વાપાદિદશામાં

વેદઅપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમનો વિરહ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી 'સ્વસમાનાધિકરણ સંબંધથી વેદપ્રામાણ્યઅભ્યુપગમ-ઉત્તરકાલવૃત્તિત્વ-વિશિષ્ટ-વેદઅપ્રામાણ્ય અભ્યુપગમનો વિરહ તે બ્રાહ્મણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી અશિષ્ટ એવા તે બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત થાય છે; કેમ કે તે બ્રાહ્મણે પહેલાં વેદને પ્રમાણ સ્વીકારેલ અને ઉત્તરવર્તી સ્વાપાદિકાળમાં તે બ્રાહ્મણમાં વેદઅપ્રામાણ્ય અભ્યુપગમનો વિરહ છે જ. આથી વેદપ્રામાણ્યનો અભ્યુપગમ અને વેદઅપ્રામાણ્યના અભ્યુપગમનો વિરહ એકાધિકરણ છે. માટે શિષ્ટનું લક્ષણ તેમાં અતિવ્યાપ્ત થાય છે. વસ્તુતઃ વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકાર્યા પછી તે બ્રાહ્મણે વેદનું અપ્રામાણ્ય સ્વીકારેલ છે, માટે તે શિષ્ટ નથી; અને અશિષ્ટ એવા તે બ્રાહ્મણમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે 'સ્વોત્તર-વેદપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમધ્વંસ-અનાધાર' વિશેષણ મૂકેલ છે.

આ સંપૂર્ણ કથનથી એ ફલિત થાય કે કોઈ બ્રાહ્મણે વેદને પ્રમાણ સ્વીકારેલ હોય, અને ઉત્તરમાં વેદપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમનો ધ્વંસ તે બ્રાહ્મણમાં ન વર્તતો હોય, અને સ્વાપાદિકદશામાં વેદઅપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમનો વિરહ હોય, એવો બ્રાહ્મણ શિષ્ટ છે; અને કોઈ બ્રાહ્મણ વેદપ્રામાણ્યને સ્વીકારે, અને પાછળથી વેદને અપ્રમાણરૂપે સ્વીકારે, અને સ્વાપાદિકદશામાં વેદપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમ-ઉત્તરકાલવૃત્તિત્વ-વિશિષ્ટ-વેદઅપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમનો વિરહ તે બ્રાહ્મણમાં પ્રાપ્ત થાય, તોપણ તે બ્રાહ્મણ વેદપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમ-ઉત્તરવેદપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમ ધ્વંસનો આધાર છે. તેથી તેમાં શિષ્ટનું લક્ષણ જશે નહીં. માટે આ પ્રકારનું શિષ્ટનું લક્ષણ કરવામાં કોઈ દોષ નથી એમ વેદને પ્રમાણ માનનાર કહે તો તેને ગ્રંથકારશ્રી અન્ય દોષ બતાવતા કહે છે -

શ્લોક :-

અપિ ચાવ્યાપ્ત્યતિવ્યાપ્તી કાત્સ્ન્યદેશવિકલ્પતઃ ।

આદ્યગ્રહે સ્વતાત્પર્યાન્ન દોષ ઇતિ ચેન્મતિઃ ॥૨૭॥

નૈવં વિશિષ્ય તાત્પર્યાન્નગ્રહે તન્માનતાઽગ્રહાત્ ।

સામાન્યતઃ સ્વતાત્પર્યે પ્રામાણ્યં નોઽપિ સમ્મતમ્ ॥૨૮॥

અન્યથાર્થ :-

અપિ ચ=વળી કાત્સ્ન્યદેશવિકલ્પતઃ=કાત્સ્ન્ય અને દેશના વિકલ્પથી અવ્યાપ્તિવ્યાપ્તી=અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિ છે. સ્વતાત્પર્યાત્=સ્વતાત્પર્યથી આદ્યગ્રહે=આદ્યના ગ્રહમાં=કાત્સ્ન્યરૂપ વિકલ્પના ગ્રહણમાં ન દોષઃ=દોષ નથી, ઇતિ ચેન્મતિઃ=એ પ્રમાણે તારી મતિ છે=શિષ્ટના લક્ષણવિષયક વેદને પ્રમાણ માનનાર બ્રાહ્મણની મતિ છે, તો ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

નૈવં=એ પ્રમાણે નથી=એ પ્રમાણે મતિ યુક્ત નથી; કેમ કે વિશિષ્ય તાત્પર્યાગ્રહે તન્માનતાડગ્રહાત્=વિશેષ કરીને તાત્પર્યના અગ્રહમાં તેની માનતાનો અગ્રહ છે=સ્વકલ્પિત અર્થના અનુસારથી તાત્પર્યના અગ્રહણમાં વેદની પ્રમાણતાનો અગ્રહ છે સામાન્યતઃ=સામાન્યથી સ્વતાત્પર્યે=સ્વતાત્પર્યમાં પ્રમાણ્યં=વેદનું પ્રમાણ્ય નોડપિ=અમને પણ=જૈનોને પણ સમ્મતમ્=સંમત છે. ॥૨૭-૨૮॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, કાત્સ્ન્ય અને દેશના વિકલ્પથી અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિ છે. સ્વતાત્પર્યથી કાત્સ્ન્યરૂપ વિકલ્પના ગ્રહણમાં દોષ નથી, એ પ્રમાણે તારી મતિ છે, તો ગ્રંથકારશ્રી નિરાકરણ કરતાં કહે છે -

એ પ્રમાણે નથી=એ પ્રમાણે મતિ યુક્ત નથી; કેમ કે વિશેષ કરીને તાત્પર્યના અગ્રહણમાં તેની માનતાનો=વેદની પ્રમાણતાનો, અગ્રહ છે. સામાન્યથી, સ્વતાત્પર્યમાં વેદનું પ્રમાણ્ય અમને પણ=જૈનોને પણ સંમત છે. ॥૨૭-૨૮॥

* 'નોડપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે તમને=બ્રાહ્મણોને તો વેદનું પ્રમાણ્ય સંમત છે, પરંતુ અમને પણ=જૈનોને પણ, વેદપ્રમાણ્ય સંમત છે.

ટીકા :-

અપિ ચેતિ-અપિ ચ કાત્સ્ન્યદેશવિકલ્પતઃ=કૃત્સ્નવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમો ક્વિક્ષિતો દેશતદભ્યુપગમો વેતિ વિવેચને, અવ્યાપ્તિવ્યાપ્તી, કૃત્સ્નવેદપ્રામાણ્યા-ભ્યુપગમસ્ય બ્રાહ્મણેષ્વભાવાત્, ન હિ વેદાન્તિનો નૈયાયિકાદ્યભિમતાં શ્રુતિ

પ્રમાણયન્તિ, નૈયાયિકાદયો વા વેદાન્ત્યભિમતાં, યત્કિञ्चિદ્વેદપ્રમાણ્યં ચ
 બૌદ્ધાદયોઽપ્યભ્યુપગચ્છન્તિ “ન હિંસ્યાત્ સર્વભૂતાનિ, અગ્નિર્હિમસ્ય ભેષજમ્”
 ઇત્યાદિવચનાનાં તેષામપિ સંમતત્વાદિતિ । સ્વતાત્પર્યાત્=સ્વાભિપ્રાયમપેક્ષ્ય,
 આદ્યગ્રહે=યાવદ્વેદપ્રમાણ્યાભ્યુપગમનિવેશે, ન દોષઃ, સ્વસ્વતાત્પર્યે પ્રમાણં શ્રુતિરિતિ
 હિ સર્વેષાં નૈયાયિકાદીનામભ્યુપગમઃ, ઇતિ ચેન્મતિઃ કલ્પના ભવદીયા ॥૨૭॥

નૈવમિતિ-એવં મતિર્યુક્તા, કસ્યાશ્ચિદ્દુરવબોધાયાઃ શ્રુતેર્વિશિષ્ય સ્વકલ્પિતાર્થા-
 નુસારેણ તાત્પર્યાગ્રહે, તન્માનતાયાસ્તત્પ્રમાણતાયા અગ્રહાત્, સ્વતાત્પર્યે સર્વવેદ-
 પ્રમાણ્યાભ્યુપગમસ્ય દુઃશકત્વાત્, અનાકલિતતાત્પર્યાયામપિ શ્રુતૌ પ્રમોપહિતત્વા-
 ગ્રહેઽપિ પ્રમાકરણત્વસ્ય સુગ્રહત્વાત્ર દોષ ઇત્યત આહ-સામાન્યતો નયરૂપત્વેન
 સ્વતાત્પર્યે=સ્વાભિપ્રાયે પ્રમાણ્યં=વેદપ્રમાણ્યં, નઃ=અસ્માકં જૈનાનામપિ સમ્મતં,
 યાવન્તો હિ પરસમયાસ્તાવન્ત એવ નયા ઇતિ શ્રુતપરિકર્મિતમતેઃ સર્વમેવ શબ્દં
 પ્રમાણીકુર્વતઃ સકલવેદપ્રમાણ્યાભ્યુપગમોઽનપાય એવેતિ ॥૨૮॥

ટીકાર્થ :-

અપિ ચ ભવદીયા ॥ એવં મતિર્યુક્તા એવેતિ ॥ વળી કાત્સ્વર્થ અને
 દેશના વિકલ્પથી=સંપૂર્ણ વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર વિવક્ષિત છે કે દેશથી
 તેનો=વેદપ્રામાણ્યનો, સ્વીકાર વિવક્ષિત છે ? એ પ્રકારના વિવેચનમાં,
 અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિદોષ છે.

અવ્યાપ્તિદોષ કેમ છે ? તેમાં હેતુ કહે છે -

સંપૂર્ણ વેદપ્રામાણ્યના સ્વીકારનો બ્રાહ્મણમાં પણ અભાવ છે.

સંપૂર્ણ વેદપ્રામાણ્યના સ્વીકારનો બ્રાહ્મણમાં કેમ અભાવ છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે -

હિ=જે કારણથી વેદાન્તીઓ નૈયાયિકાદિને અભિમત શ્રુતિને પ્રમાણ
 માનતા નથી અને નૈયાયિકાદિ વેદાન્તને અભિમત શ્રુતિને પ્રમાણ સ્વીકારતા
 નથી, તે કારણથી સંપૂર્ણ વેદપ્રામાણ્યના સ્વીકારનો અભાવ વેદાંતીને
 અને નૈયાયિકાદિ સર્વ બ્રાહ્મણને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અલ્પ છે.

હવે પૂર્વમાં બતાવેલ અવ્યાપ્તિ દોષને દૂર કરવા દેશથી વેદપ્રામાણ્યને સ્વીકારીને
 શિષ્ટનું લક્ષણ કરવામાં આવે તો અતિવ્યાપ્તિ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. તે સ્પષ્ટ કરે છે -

યત્કિંચિત્ વેદપ્રામાણ્યને બૌદ્ધાદિ પણ સ્વીકારે છે; કેમ કે “સર્વ જીવોને હણવા જોઈએ નહીં” “અગ્નિ ઠંડીનું ઔષધ છે” (યજુર્વેદ-૨૩/૧૦) ઈત્યાદિ વચનોનું=ઈત્યાદિ વેદવચનોનું, તેઓને પણ=બૌદ્ધાદિને પણ, સંમતપણું છે. ‘ઈતિ’ શબ્દ અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિ દોષના કથનની સમાપ્તિ માટે છે.

આ રીતે અવતરણિકામાં બ્રાહ્મણ દ્વારા પરિષ્કાર કરેલા શિષ્ટના લક્ષણમાં કાત્સ્ન્ય અને દેશના વિકલ્પથી ગ્રંથકારશ્રીએ અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિદોષ બતાવ્યો. તેના નિવારણ માટે વેદને પ્રમાણ માનનારા કહે છે -

સ્વતાત્પર્યથી=સ્વઅભિપ્રાયની અપેક્ષાએ, આઘ ગ્રહણમાં=યાવદ્ વેદપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમરૂપ પ્રથમ વિકલ્પના ગ્રહણમાં, દોષ નથી=અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિદોષ નથી; કેમ કે ‘સ્વસ્વતાત્પર્યમાં શ્રુતિ પ્રમાણ છે’ એ પ્રમાણે સર્વ નૈયાયિકાદિ સ્વીકારે છે, એ પ્રમાણે જો તમારી કલ્પના છે=શિષ્ટનું લક્ષણ કરનાર બ્રાહ્મણોની કલ્પના છે, તો ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

આ પ્રકારની મતિ યુક્ત નથી=કાત્સ્ન્ય વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકારીને દોષના નિવારણ માટે પૂર્વપક્ષીએ કહ્યું કે ‘સ્વ=પોતપોતાની માન્યતા અનુસાર તાત્પર્યમાં શ્રુતિ-પ્રમાણ છે’ એ પ્રકારે નૈયાયિકાદિ સર્વને સ્વીકારે છે. એ પ્રમાણે તારી મતિ છે=તારી કલ્પના છે તો ગ્રંથકારશ્રી કહે છે. એ પ્રકારની મતિ યુક્ત નથી; કેમ કે કોઈક દૂરવબોધવાળી શ્રુતિનું વિશેષ કરીને તાત્પર્યના અગ્રહમાં=સ્વકલ્પિત અર્થ અનુસારથી તાત્પર્યના અગ્રહમાં, તેની પ્રમાણતાનો અગ્રહ છે=કાત્સ્ન્યથી વેદની પ્રમાણતાનો અગ્રહ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે જે બ્રાહ્મણોને વિશેષ કરીને સર્વ શ્રુતિનું તાત્પર્ય ગ્રહણ થશે, તેઓ શિષ્ટ છે. માટે શિષ્ટ એવા બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત થશે નહીં. તેથી કહે છે -

સ્વતાત્પર્યમાં સર્વ વેદપ્રામાણ્ય અભ્યુપગમનું દુઃશકપણું હોવાથી પ્રાયઃ સર્વ બ્રાહ્મણોને અશિષ્ટ માનવાનો પ્રસંગ આવશે.

અહીં પૂર્વપક્ષી સર્વ બ્રાહ્મણોને અશિષ્ટ માનવાના અતિપ્રસંગના નિવારણ માટે કહે કે -

અનાકલિત તાત્પર્યવાળી પણ શ્રુતિમાં પ્રમાઉપહિતત્વનો અગ્રહ હોવા છતાં પણ=શ્રુતિનો યથાર્થ તાત્પર્યથી અગ્રહ હોવા છતાં પણ, પ્રમાકરણત્વનું સુગ્રહપણું હોવાથી=અનાકલિત તાત્પર્યવાળી શ્રુતિમાં પણ 'આ શ્રુતિ યથાર્થ બોધ કરાવનારી છે' એ પ્રમાણેનું સુગ્રહપણું હોવાથી, દોષ નથી= કોઈક શ્રુતિનું તાત્પર્ય નહીં જાણનારા બ્રાહ્મણને પણ 'કાત્સ્વર્યથી વેદમાં પ્રમાણ્યનો અભ્યુપગમ છે' તેમ સ્વીકારવામાં દોષ નથી. એથી=વેદને પ્રમાણ માનનારા બ્રાહ્મણો આ પ્રમાણે કહે એથી, વેદને પ્રમાણ માનનારા બ્રાહ્મણને, ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

સામાન્યથી નયરૂપપણારૂપે=વેદવચનોમાં નયરૂપપણારૂપે સ્વતાત્પર્યમાં= સ્વઅભિપ્રાયમાં=જૈનદર્શનને માન્ય એવા સ્યાદ્વાદના અભિપ્રાયમાં, પ્રમાણ્ય=વેદનું પ્રમાણપણું અમોને પણ=જૈનોને પણ, સંમત છે.

જૈનોને સ્વતાત્પર્યમાં વેદ કઈ રીતે સંમત છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે -

'જેટલા જ પરસમયો છે=પરદર્શનો છે, તેટલા જ નયો છે' એ પ્રમાણે જૈનોની શ્રુત પરિકર્મિત મતિ હોવાને કારણે સર્વ જ શબ્દને પ્રમાણ કરતા એવા જૈનોને=સર્વ દર્શનનાં વચનોને તે તે નયદૃષ્ટિથી પ્રમાણ કરતા એવા જૈનોને, સકલ વેદપ્રમાણ્યનો અભ્યુપગમ અનપાય છે=સ્વીકૃત જ છે.

'इति' શબ્દ ટીકાની સમાપ્તિમાં છે. ॥૨૭-૨૮॥

❖ 'અનાકલિતતાત્પર્યાયામપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે આકલિત તાત્પર્યવાળી શ્રુતિમાં તો પ્રમાકરણત્વનો સુગ્રહ છે, પરંતુ અનાકલિત તાત્પર્યવાળી શ્રુતિમાં પણ પ્રમાકરણત્વનો સુગ્રહ છે.

❖ 'પ્રમોપહિતત્વાગ્રહેડપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે આકલિત તાત્પર્યવાળી શ્રુતિમાં પ્રમાઉપહિતત્વનું ગ્રહણ હોવાને કારણે પ્રમાકરણત્વનો સુગ્રહ છે, પરંતુ અનાકલિત તાત્પર્યવાળી શ્રુતિમાં પ્રમાઉપહિતત્વનો અગ્રહ હોવા છતાં પણ પ્રમાકરણત્વનો સુગ્રહ છે.

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૨૭માં ગ્રંથકારશ્રીએ ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષને અવ્યવસ્થિત બતાવીને શિષ્ટના લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિ દોષ બતાવ્યા, અને શિષ્ટના

લક્ષણમાં આવતા અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિ દોષના નિવારણ માટે અવતરણિકામાં એક જન્મને આશ્રયીને શિષ્ટનું લક્ષણ બતાવ્યું, તેથી અવ્યવસ્થિત એવા ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષને કારણે આવતી અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિ દોષનું નિવારણ થયું. હવે એક જન્માવસ્થેદેન શિષ્ટનું લક્ષણ ગ્રહણ કરીએ તો કાત્સ્ન્ય અને દેશના વિકલ્પથી શિષ્ટના લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે. તેને ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

ગ્રંથકારશ્રી બે વિકલ્પ કરે છે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) જે બ્રાહ્મણ સંપૂર્ણ વેદના પ્રામાણ્યને સ્વીકારે છે તે શિષ્ટ છે ? કે

(૨) જે બ્રાહ્મણ દેશથી વેદના પ્રામાણ્યને સ્વીકારે છે તે શિષ્ટ છે ?

પ્રથમ વિકલ્પ પ્રમાણે સંપૂર્ણ વેદના પ્રામાણ્યને સ્વીકારે તેવા બ્રાહ્મણને શિષ્ટ કહેવામાં આવે તો બ્રાહ્મણોમાં પણ શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત થાય છે; કેમ કે વેદાંતને માનનારા બ્રાહ્મણો નૈયાયિકને અભિમત શ્રુતિને પ્રમાણ માનતા નથી, અને નૈયાયિકો વેદાંતીને અભિમત શ્રુતિને પ્રમાણ માનતા નથી. તેથી વેદાંતને માનનારા બ્રાહ્મણોને નૈયાયિકને અભિમત શ્રુતિ પ્રમાણ નથી, અને નૈયાયિક બ્રાહ્મણોને વેદાંતને અભિમત શ્રુતિ પ્રમાણ નથી. તેથી કાત્સ્ન્યથી સર્વ શ્રુતિનો પ્રમાણરૂપે સ્વીકાર કોઈ બ્રાહ્મણમાં પ્રાપ્ત થાય નહીં. માટે કાત્સ્ન્યથી= સંપૂર્ણ, વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે તેને શિષ્ટ કહીએ તો શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્તિ દોષવાળું પ્રાપ્ત થાય.

કાત્સ્ન્યથી વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકારનારને શિષ્ટ સ્વીકારીએ તો અવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે, તેમ પૂર્વમાં બતાવ્યું. તે અવ્યાપ્તિ દોષના નિવારણ માટે પૂર્વપક્ષી દેશથી વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકારનારને શિષ્ટ તરીકે સ્વીકારે તો તે પ્રમાણે દેશથી વેદને પ્રમાણ સ્વીકારના બધા બ્રાહ્મણોમાં શિષ્ટનું લક્ષણ સંગત થઈ જાય, તેથી પૂર્વમાં બતાવેલ અવ્યાપ્તિદોષ પ્રાપ્ત થાય નહીં, પરંતુ તે વિકલ્પમાં બૌદ્ધાદિમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત થાય છે; કેમ કે 'ન હિંસ્યાત્ સર્વભૂતાનિ' અર્થાત્ 'સર્વ જીવોની હિંસા કરવી જોઈએ નહીં' એ પ્રકારની શ્રુતિ અને 'અગ્નિ ઠંડીનું ઔષધ છે,' એ પ્રકારની શ્રુતિ બૌદ્ધાદિ પણ સ્વીકારે છે. માટે દેશથી વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે તેને શિષ્ટ કહીએ તો શિષ્ટનું લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિદોષવાળું પ્રાપ્ત થાય.

આ રીતે દેશથી વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકારનારને શિષ્ટ કહીએ તો બૌદ્ધાદિમાં અતિવ્યાપ્તિ આવે અને કાત્સ્ન્યથી વેદપ્રામાણ્યના સ્વીકારને શિષ્ટ કહીએ તો સર્વ બ્રાહ્મણોમાં અવ્યાપ્તિદોષ આવે છે. આ બંને દોષોને દૂર કરવા અર્થે પૂર્વપક્ષી કહે કે સ્વઅભિપ્રાયની અપેક્ષાએ યાવદ્-વેદપ્રામાણ્ય-અભ્યુપગમ જેને હોય તે શિષ્ટ છે, તેમ સ્વીકારીશું, તો કાત્સ્ન્યથી વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકારનાર બ્રાહ્મણોમાં અવ્યાપ્તિ આવશે નહીં; કેમ કે સ્વસ્વતાત્પર્યમાં નૈયાયિકો, વેદાંતીઓ આદિ શ્રુતિને પ્રમાણરૂપે માને છે.

આ પ્રકારની પૂર્વપક્ષીની કલ્પનાને સામે રાખીને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે આ પ્રકારની મતિ યુક્ત નથી; કેમ કે નૈયાયિકો અને વેદાંતીઓ પણ સ્વસ્વતાત્પર્યમાં સર્વ શ્રુતિઓને પ્રમાણ સ્વીકારતા હોવા છતાં, કોઈક દૂરવબોધ એવી શ્રુતિનું પોતાના કલ્પિત અર્થ અનુસાર તાત્પર્યનું ગ્રહણ ન કરી શકતા હોય ત્યારે, તે શ્રુતિના પ્રામાણ્યનું ગ્રહણ નૈયાયિકાદિ બ્રાહ્મણોને થતું નથી. તેથી સર્વ શ્રુતિને પ્રમાણ સ્વીકારનાર બ્રાહ્મણની પ્રાપ્તિ દુર્લભ થશે. માટે મોટા ભાગના બ્રાહ્મણો શિષ્ટ નથી, તેમ માનવાનો પ્રસંગ આવશે; કેમ કે સ્વતાત્પર્યમાં સર્વ વેદપ્રામાણ્યનો અભ્યુપગમ દુઃશક્ય છે અર્થાત્ પોતાની માન્યતા અનુસાર સર્વશ્રુતિની સંગતિ કરવી દુષ્કર છે. તેથી જે બ્રાહ્મણ પોતાની માન્યતા અનુસાર શ્રુતિની સંગતિ કરી શકે નહીં, તે બ્રાહ્મણને તે શ્રુતિમાં પોતાની માન્યતા અનુસારે પ્રામાણ્યનો બોધ નથી. તેથી તે બ્રાહ્મણમાં સર્વ વેદના પ્રામાણ્યનો અભ્યુપગમ પ્રાપ્ત થાય નહીં. માટે શિષ્ટના લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિદોષનો પરિહાર થઈ શકશે નહીં.

આ અવ્યાપ્તિદોષના નિવારણ માટે પૂર્વપક્ષી કહે કે અનાકલિત તાત્પર્યવાળી પણ શ્રુતિમાં પ્રમાઉપહિતત્વનો અગ્રહ હોવા છતાં પણ પ્રમાકરણત્વનો સુગ્રહ છે. માટે શિષ્ટનું લક્ષણ બ્રાહ્મણોમાં અવ્યાપ્ત થશે નહીં.

આશય એ છે કે બ્રાહ્મણો સ્વસ્વતાત્પર્યમાં સર્વ શ્રુતિને પ્રમાણ સ્વીકારતા હોય, અને કોઈક શ્રુતિનું તાત્પર્ય સ્વકલ્પિત અર્થ અનુસાર જોડી શકતા ન હોય, તે વખતે તે શ્રુતિનું તાત્પર્ય તેઓને ગ્રહણ થયું નથી. તેથી તે શ્રુતિમાં 'આ પ્રકારનું શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે' તેવું પ્રમાઉપહિતત્વનું ગ્રહણ નથી, તોપણ 'સર્વશ્રુતિ

પ્રામાણિક અર્થનો બોધ કરાવનાર છે. માટે આ શ્રુતિમાં પ્રામાણ્યકરણત્વ છે અર્થાત્ પ્રામાણિક બોધ કરાવવાનું સામર્થ્ય છે' તે રીતે શ્રુતિને સર્વ બ્રાહ્મણો પ્રમાણ સ્વીકારે છે. માટે સર્વ બ્રાહ્મણો શિષ્ટ છે, અને જે બ્રાહ્મણ શ્રુતિને પ્રમાણરૂપે ન સ્વીકારતા હોય તેને અમે શિષ્ટ કહેતા નથી. માટે શિષ્ટના લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિદોષ નથી.

પૂર્વપક્ષીએ કાત્સ્ન્યથી વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકારનાર બ્રાહ્મણને શિષ્ટ તરીકે સ્વીકારી, તેમાં આવતા અવ્યાપ્તિદોષના પરિહાર માટે કહ્યું કે નૈયાયિકો કે વેદાંતીઓ પોતપોતાના તાત્પર્યને અનુસાર સર્વ શ્રુતિને પ્રમાણ સ્વીકારે છે, તેથી તેઓ શિષ્ટ છે. આ પ્રકારના વિકલ્પમાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

સ્વતાત્પર્યમાં શ્રુતિને પ્રમાણ સ્વીકારનાર શિષ્ટ છે, તેમ સ્વીકારીએ તો જૈનો પણ શિષ્ટ છે તેમ બ્રાહ્મણોને સ્વીકારવું પડે; કેમ કે સામાન્યથી શ્રુતિ નયરૂપ હોવાને કારણે જૈનો પણ તે તે નય અપેક્ષાએ શ્રુતિને પ્રમાણ સ્વીકારે છે, માટે જૈનોને પણ સ્વતાત્પર્યમાં શ્રુતિ પ્રમાણ છે. જૈનો નય અપેક્ષાએ શ્રુતિને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારે છે, તેની પુષ્ટિ કરવા માટે ગ્રંથકારશ્રી યુક્તિ આપે છે કે 'જેટલા પરસમયો છે=જેટલાં પરદર્શનો છે, તેટલા જ નયો છે' એ પ્રકારની માન્યતા જૈન શાસ્ત્રના શ્રુતથી પરિકર્મિત મતિવાળાઓની છે. તેથી સર્વદર્શનનાં વચનોને તે તે નય અપેક્ષાએ જૈનો પ્રમાણ સ્વીકારે છે. માટે જૈનોને પણ સકલ વેદપ્રામાણ્યનો અભ્યુપગમ છે.

આથી 'વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ' રૂપ શિષ્ટનું લક્ષણ કરીને 'જૈનો વેદને પ્રમાણ માનતા નથી, માટે અશિષ્ટ છે' તેમ બ્રાહ્મણો કહે છે, તે વચન સંગત નથી; વસ્તુતઃ જો જૈનો પણ સ્વતાત્પર્યમાં શ્રુતિને પ્રમાણ સ્વીકારતા હોવા છતાં જો બ્રાહ્મણો જૈનોને અશિષ્ટ કહે તો નૈયાયિક મતાનુસાર વેદાંતીઓ અશિષ્ટ સિદ્ધ થાય, અને વેદાંત મતાનુસાર નૈયાયિકો અશિષ્ટ સિદ્ધ થાય; કારણ કે નૈયાયિકો કે વેદાંતીઓ પણ સ્વસ્વતાત્પર્યમાં શ્રુતિને પ્રમાણ માને છે, અન્ય તાત્પર્યમાં નહીં. ||૨૭-૨૮||

અવતરણિકા :-

एतदेवाह -

અવતરણિકાર્થ :-

એને જ કહે છે -

ભાવાર્થ :-

શ્રુતપરિકર્મિત મતિવાળા જૈનો તે તે નય અપેક્ષાએ સર્વદર્શનને પ્રમાણ સ્વીકારે છે, માટે સકલ વેદનો પ્રમાણરૂપે સ્વીકાર જૈનોને છે. એને જ કહે છે -

શ્લોક :-

मिथ्यादृष्टिगृहीतं हि मिथ्या सम्यगपि श्रुतम् ।

सम्यग्दृष्टिगृहीतं तु सम्यग्मित्येति नः स्थितिः ॥२९॥

અન્યથાર્થ :-

મિથ્યાદૃષ્ટિગૃહીતં હિ=મિથ્યાદૃષ્ટિથી ગ્રહણ કરાયેલું સમ્યગપિ શ્રુતમ્=સમ્યક્ પણ શ્રુત મિથ્યા=મિથ્યા છે. તુ=વળી સમ્યગ્દૃષ્ટિગૃહીતં=સમ્યગ્દૃષ્ટિથી ગ્રહણ કરાયેલું મિથ્યા=મિથ્યા શ્રુત સમ્યગ્=સમ્યક્ છે, ઇતિ=એ પ્રમાણે નઃ=અમારી=જૈનોની સ્થિતિઃ=સ્થિતિ છે=સિદ્ધાંતમર્યાદા છે. ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ :-

મિથ્યાદૃષ્ટિથી ગ્રહણ કરાયેલું સમ્યક્ શ્રુત પણ મિથ્યા છે. વળી સમ્યગ્દૃષ્ટિથી ગ્રહણ કરાયેલું મિથ્યા શ્રુત સમ્યક્ છે, એ પ્રમાણે અમારી=જૈનોની, સ્થિતિ છે=સિદ્ધાંતમર્યાદા છે. ॥૨૯॥

* 'સમ્યગપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ વડે ગ્રહણ કરાયેલું મિથ્યાશ્રુત તો મિથ્યા થાય છે, પરંતુ સમ્યક્ શ્રુત પણ મિથ્યા થાય છે.

ટીકા :-

મિથ્યાદૃષ્ટીતિ-મિથ્યાદૃષ્ટિગૃહીતં હિ સમ્યગપિ શ્રુતમાચારાદિકં મિથ્યા ભવતિ, તં પ્રતિ તસ્ય વિપરીતબોધનિમિત્તત્વાત્, સમ્યગ્દૃષ્ટિગૃહીતં તુ મિથ્યાપિ શ્રુતં

વેદપુરાણાદિકં સમ્યક્, તં પ્રતિ તસ્ય યથાર્થબોધનિમિત્તત્વાત્, ઇતિ નઃ અસ્માકં સ્થિતિઃ=સિદ્ધાન્તમર્યાદા । પ્રમાનિમિત્તત્વમાત્રમેતદભ્યુપગતં ન તુ પ્રમાકરણત્વમિતિ ચેત્ર, ત્વદુક્તં પ્રમાકરણત્વમેવ પ્રમાણત્વમિતિ સર્વેષાં પ્રમાતૃણામનભ્યુપગ- માત્ ॥૨૧॥

ટીકાર્થ :-

મિથ્યાદૃષ્ટિગૃહીતં પ્રમાતૃણામનભ્યુપગમાત્ . ॥ મિથ્યાદૃષ્ટિથી ગ્રહણ કરાયેલું સમ્યક્ પણ આચારાદિક શ્રુત મિથ્યા થાય છે; કેમ કે તેના પ્રતિ=મિથ્યાદૃષ્ટિ પ્રતિ, તેનું=સમ્યક્ શ્રુતનું વિપરીત બોધમાં નિમિત્તપણું છે. વળી સમ્યગ્દષ્ટિથી ગ્રહણ કરાયેલું મિથ્યા પણ વેદ-પુરાણાદિક શ્રુત સમ્યક્ છે; કેમ કે તેના પ્રતિ=સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રતિ, તેનું=વેદ-પુરાણાદિકનું યથાર્થ બોધમાં નિમિત્તપણું છે, એ પ્રકારની નઃ=અમારી, સ્થિતિ છે=સિદ્ધાન્ત મર્યાદા છે.

પૂર્વમાં ગ્રંથકારશ્રીએ સ્થાપન કર્યું કે સમ્યગ્દષ્ટિ વેદપુરાણાદિકને પણ સમ્યક્ શ્રુતરૂપે પરિણામન પમાડે છે, અને તેનાથી એ સ્થાપન કર્યું કે જૈનદર્શનમાં વર્તતા શ્રુતપરિકર્મિત મતિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો વેદને પણ નયસાપેક્ષતાથી પ્રમાણરૂપે સ્વીકારે છે. માટે બ્રાહ્મણો કરેલું શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં સંગત છે. તેનું નિવારણ કરવા અર્થે વેદને પ્રમાણ માનનારા બ્રાહ્મણો કહે છે -

આ સ્વીકાર પ્રમાનિમિત્તત્વમાત્ર છે="જૈનો વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે છે" એ સ્વીકાર પ્રમાનિમિત્તત્વમાત્રરૂપ છે, પરંતુ પ્રમાકરણત્વરૂપ નથી. માટે જૈનોમાં શિષ્ટનું લક્ષણ સંગત થશે નહીં. એ પ્રમાણે જો પૂર્વપક્ષી કહે તો ગ્રંથકારશ્રી કહે છે - ન=નથી=તારી વાત બરાબર નથી; કેમ કે તારા વડે કહેવાયેલ પ્રમાકરણત્વ જ પ્રમાણત્વ છે, એ પ્રમાણે સર્વ પ્રમાતૃઓને અસ્વીકાર છે. ॥૨૯॥

❖ 'મિથ્યાપિ શ્રુતં' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે સમ્યગ્દષ્ટિથી ગ્રહણ કરાયેલું સમ્યક્શ્રુત તો સમ્યક્ છે, પરંતુ મિથ્યાશ્રુત પણ સમ્યક્ છે.

❖ 'આચારાદિકં' - અહીં 'આદિ' થી સૂત્રકૃતાંગાદિનું ગ્રહણ કરવું.

❖ 'વેદપુરાણાદિકં' - અહીં 'આદિ' થી બૌદ્ધના ત્રિપિટકોનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

પૂર્વશ્લોક-૨૮માં કહ્યું કે ભગવાનના શ્રુતથી પરિકર્મિત મતિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો પરદર્શનોને તે તે નયઅપેક્ષાએ પ્રમાણ સ્વીકારે છે.

તેનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે પરદર્શનની કોઈ પણ યુક્તિયુક્ત વાતો કોઈક એક નયઅપેક્ષાએ સત્ય હોય છે, પરંતુ તે તે દર્શનવાળા એક નય ઉપર એકાંતે સ્વદર્શનનું સ્થાપન કરે છે, તેથી જૈનો તેઓની એકાંત માન્યતાનો સ્વીકાર કરતા નથી; પરંતુ જે નયઅપેક્ષાએ તેમનું વચન સત્ય છે, તે નયઅપેક્ષાએ તેમનું વચન પ્રમાણભૂત માને છે. તેથી શિષ્ટના લક્ષણમાં પરિષ્કાર કરીને જો બ્રાહ્મણો કહે કે 'સ્વતાત્પર્યમાં કાત્સ્ન્ય વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે તે શિષ્ટ છે' તો તે નિયમ પ્રમાણે જૈનો પણ સ્વતાત્પર્યમાં=તે તે નયઅપેક્ષારૂપ સ્વતાત્પર્યમાં, વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે છે. માટે બ્રાહ્મણો વડે કરાયેલું શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં ઘટે છે, એમ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે.

બ્રાહ્મણો વડે કરાયેલું શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં કેમ ઘટે છે ? તે બતાવે છે -

જૈનશાસનના પરમાર્થને જાણનારા એવા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો જે શ્રુત ગ્રહણ કરે છે, તે મિથ્યાશ્રુત હોય તોપણ તે શ્રુત સમ્યક્શ્રુત બને છે; કેમ કે સમ્યગ્દષ્ટિને તે વેદપુરાણાદિક શ્રુત યથાર્થ બોધનું નિમિત્ત છે અર્થાત્ વેદપુરાણાદિકનું વક્તવ્ય જે નયથી સુસંગત થયું હોય તે નયથી તે શ્રુતના તાત્પર્યને સમ્યગ્દષ્ટિ ગ્રહણ કરે છે, અને જે નયથી તે વચન સંગત નથી તે નયથી તે શ્રુતને ગ્રહણ કરતા નથી. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિને કોઈપણ દર્શનનું શ્રુતજ્ઞાન યથાર્થ બોધનું નિમિત્ત બને છે; અને મિથ્યાદષ્ટિ જીવોની એકાંત વાસનાવાળી દૃષ્ટિ હોવાને કારણે સમ્યક્ આચારાંગાદિ શ્રુત ભણે તોપણ, પોતાની એકાંત દૃષ્ટિ અનુસાર આચારાંગાદિના અર્થોને ગ્રહણ કરીને મિથ્યાશ્રુતરૂપે પરિણમન પમાડે છે. આ પ્રકારની જિનશાસનના સિદ્ધાંતની મર્યાદા છે=આ પ્રકારનો સિદ્ધાંત જૈનશાસન કહે છે. તેથી જૈનદર્શનને પામેલા વિવેકી એવા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો વેદવચનોને પણ ઉચિત સ્થાને જોડીને સમ્યક્ પરિણમન પમાડે છે. માટે 'સ્વતાત્પર્યમાં સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને વેદ પ્રમાણરૂપે ભાસે છે' માટે બ્રાહ્મણોએ કરેલું શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં ઘટે છે.

હવે શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં કેમ ઘટતું નથી, તે બતાવવા અર્થે પૂર્વપક્ષી કહે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો મિથ્યાશ્રુતને પણ સમ્યક્શ્રુતરૂપે પરિણમન પમાડે છે, એ રીતે તો એ પ્રાપ્ત થાય કે જૈનો વેદમાં પ્રમાનું નિમિત્તપણુંમાત્ર સ્વીકારે છે, પરંતુ પ્રમાકરણત્વ સ્વીકારતા નથી અર્થાત્ વેદ પ્રામાણિક બોધનું નિમિત્તમાત્ર છે તેમ સ્વીકારે છે, પરંતુ પ્રામાણિક બોધને કરાવનાર છે એમ સ્વીકારતા નથી, અને બ્રાહ્મણો વેદને પ્રામાણિક બોધ કરાવનાર સ્વીકારે છે, માટે વેદમાં પ્રમાકરણત્વ છે તેમ માને છે; અને જેઓ વેદમાં પ્રમાકરણત્વ સ્વીકારતા હોય તેઓ શિષ્ટ છે, એમ અમે કહીએ છીએ. માટે અમારું કરાયેલું શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં સંગત થશે નહીં. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે : તારી વાત બરાબર નથી; કેમ કે તારા વડે કહેવાયેલું પ્રમાકરણત્વ જ પ્રમાણત્વ છે, એ પ્રમાણે સર્વ પ્રમાતૃઓ સ્વીકારતા નથી.

આશય એ છે કે વેદવચનોને યુક્તિ અને અનુભવથી ઉચિત સ્થાને યોજન કર્યા વગર સ્વતાત્પર્યાનુસાર વેદને પ્રમાણ સ્વીકારવું અર્થાત્ ‘આ વેદો પ્રામાણિક બોધ કરાવનાર છે’ એમ સ્વીકારવું, એવું પ્રમાકરણત્વ બ્રાહ્મણો માને છે; અને એવું પ્રમાકરણત્વ જ વેદનું પ્રમાણપણું છે, એ પ્રમાણોનું પ્રમાણપણું સર્વ પ્રમાતૃઓ સ્વીકારતા નથી, પરંતુ યુક્તિ અને અનુભવથી અવિરુદ્ધ એવું પ્રમાકરણત્વ જ પ્રમાણત્વ છે, એ પ્રમાણે વિચારક પ્રમાતૃઓ સ્વીકારે છે; સ્યાદ્વાદદષ્ટિથી પરિષ્કૃત મતિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો વેદને જે પ્રમાણ સ્વીકારે છે તે યુક્તિ અને અનુભવથી અવિરુદ્ધ એવી નયદષ્ટિથી સ્વીકારાયેલ પ્રમાકરણત્વ છે. જ્યારે બ્રાહ્મણો તો કોઈ દષ્ટિ વગર સ્વસ્વમાન્યતા અનુસાર વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે છે. આથી જ નૈયાયિકો જે દષ્ટિકોણથી વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે છે, તે દષ્ટિકોણથી વેદાંતીઓ વેદને પ્રમાણ સ્વીકારતા નથી, પરંતુ સ્વદષ્ટિકોણથી વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે છે; અને જે દષ્ટિકોણથી વેદાંતીઓ વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે છે, તે દષ્ટિકોણથી નૈયાયિકો વેદને પ્રમાણ સ્વીકારતા નથી, પરંતુ સ્વદષ્ટિકોણથી વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે છે. વસ્તુતઃ વિચારક પ્રમાતૃ તો પદાર્થ જે દષ્ટિકોણથી યુક્તિસંગત હોય તે દષ્ટિકોણથી પ્રમાણ સ્વીકારે છે, અને જૈનો તો જે નયદષ્ટિથી વેદવચનો સુસંગત છે, તે નયદષ્ટિથી

વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે છે, અને તેવું પ્રમાકરણત્વ જૈનોને પ્રમાણ છે; પરંતુ આંખ બંધ કરીને માત્ર વેદવચનો જે કાંઈ કહે છે તે સર્વ પ્રમાણ છે, તેવો એકાંત જૈનો સ્વીકારતા નથી, અને તેવું વેદનું પ્રમાણપણું શિષ્ટના લક્ષણ તરીકે કોઈ વિચારક પ્રમાતૃ સ્વીકારે નહીં. ॥૨૯॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વશ્લોક-૨૯માં ગ્રંથકારશ્રીએ સ્થાપન કર્યું કે મિથ્યાદષ્ટિથી ગ્રહણ કરાયેલું સમ્યક્શ્રુત પણ મિથ્યા છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિથી ગ્રહણ કરાયેલું મિથ્યાશ્રુત પણ સમ્યક્ છે. તેનાથી એ સ્થાપન કર્યું કે શ્રુતપરિકર્મિત મતિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો નયઅપેક્ષાએ સકલ વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે છે; કેમ કે શ્રુતપરિકર્મિત મતિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને વેદવચનોથી પણ તે તે નયઅપેક્ષાએ યથાર્થ બોધ થાય છે. માટે 'સ્વતાત્પર્યમાં સકલવેદપ્રમાણ્ય-મંતૃત્વ'રૂપ શિષ્ટનું લક્ષણ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોમાં સંગત છે. તેનું નિરાકરણ કરવા અર્થે બ્રાહ્મણો શું કહે છે, તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

તાત્પર્ય વઃ સ્વસિદ્ધાન્તોપજીવ્યમિતિ ચેન્મતિઃ ।

નનુ યુક્ત્યુપજીવ્યત્વં દ્વયોરપ્યવિશેષતઃ ॥૩૦॥

અન્વયાર્થ :-

વઃ=તમારું=શિષ્ટનું લક્ષણ કરનાર બ્રાહ્મણોનું સ્વસિદ્ધાન્તોપજીવ્યમ્ તાત્પર્ય=સ્વસિદ્ધાન્તઉપજીવ્ય તાત્પર્ય છે='અમારા વેદવચનોના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે તે શિષ્ટ છે' એ પ્રકારનું તાત્પર્ય છે, ઇતિ ચેન્મતિઃ=એ પ્રકારે જો બ્રાહ્મણોની મતિ છે, તો ગ્રંથકારશ્રી કહે છે - નનુ=ખરેખર ! અવિશેષતઃ=અવિશેષથી દ્વયોરપિ=આપણા બંનેનું પણ યુક્ત્યુપજીવ્યત્વં=યુક્તિઉપજીવ્યપણું છે. (તેથી બ્રાહ્મણો વડે કરાયેલું શિષ્ટનું લક્ષણ સમ્યગ્દષ્ટિમાં સંગત થશે, એ પ્રકારનો ગ્રંથકારશ્રીનો આશય છે.) ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ :-

તમારું=શિષ્ટનું લક્ષણ કરનાર બ્રાહ્મણોનું, સ્વસિદ્ધાન્તઉપજીવ્ય તાત્પર્ય

છે, એ પ્રકારે જો બ્રાહ્મણોની મતિ છે, તો ખરેખર ! અવિશેષથી આપણા બંનેનું યુક્તિઉપજીવ્યપણું છે.

(તેથી બ્રાહ્મણો વડે કરાયેલું શિષ્ટનું લક્ષણ સમ્યગ્દષ્ટિમાં સંગત થશે, એ પ્રકારનો ગ્રંથકારશ્રીનો આશય છે) ॥૩૦॥

* 'દ્વયોરપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે માત્ર તમારું જ યુક્તિઉપજીવ્યત્વ નથી, પરંતુ આપણા બંનેનું યુક્તિઉપજીવ્યત્વ સમાન છે.

ટીકા :-`

તાત્પર્યમિતિ-વઃ=યુષ્માકં સ્વસિદ્ધાન્તોપજીવ્યં=સ્વસિદ્ધાન્તપુસ્કારિ તાત્પર્યં, તથા ચાન્યાગમાનુપજીવ્યતાત્પર્યે સકલવેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમનિવેશાન્ન દોષ इति चेद्यदि तव मतिः, ननु तदा द्वयोरप्यावयोरविशेषतो युक्त्युपજીવ્યત્વં । अयं भावः 'अन्यागमानुपजીव्यत्वं ह्यन्यागमासंवादित्वं चेत्तत्संवादिनि स्वाभिप्रायेऽ-व्याप्तिरयौक्तिकतदसंवादित्वं चेदस्माकमपि तात્पर्यमयौक्तिकागमासंवाद्येव, सर्वस्यैव भगवद्बचनस्य युक्तिप्रतिष्ठितत्वात् मिथ्याश्रुततात્पर्यस्यापि स्याद्वादसङ्गतयुक्त्यैव गृह्यमाणत्वात् ॥३०॥

ટીકાર્થ :-

વઃ=યુષ્માકં ગૃહ્યમાણત્વાત્ ॥ શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં સંગત થાય છે, એમ પૂર્વમાં બતાવ્યું. તેના નિરાકરણ માટે બ્રાહ્મણોનું શું તાત્પર્ય છે, તે બતાવતાં કહે છે -

વઃ=તમારું=શિષ્ટનું લક્ષણ કરનાર બ્રાહ્મણોનું, સ્વસિદ્ધાન્તઉપજીવ્ય=સ્વસિદ્ધાન્ત-પુસ્કારિ, તાત્પર્ય છે='વેદરૂપ પોતાના વચનને આગળ કરીને વેદને પ્રમાણ માને છે તે શિષ્ટ છે' એ પ્રકારનું તમારું તાત્પર્ય છે, તથા ચ=અને=તે રીતે=વેદના સિદ્ધાન્તને આગળ કરીને વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે તે શિષ્ટ છે, એ પ્રકારનું તાત્પર્ય છે તે રીતે, અન્ય આગમ અનુપજીવ્ય તાત્પર્યમાં સકલ વેદપ્રામાણ્યઅભ્યુપગમનો નિવેશ હોવાથી દોષ નથી=શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં સંગત થાય છે, તે રૂપ દોષની પ્રાપ્તિ બ્રાહ્મણોને નથી, એ પ્રકારની જો તારી મતિ હોય તો ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

તદા=ત્યારે, આપણા બંનેનું પાણ અવિશેષથી યુક્તિઉપજીવ્યત્વ છે. (તેથી શિષ્ટનું લક્ષણ જેમ બ્રાહ્મણોમાં ઘટે છે તેમ જૈનોમાં પાણ ઘટે છે.)

આ ભાવ છે=શિષ્ટનું લક્ષણ સ્વસિદ્ધાન્તઉપજીવ્ય તાત્પર્યમાં બ્રાહ્મણો સ્વીકારે તો યુક્તિઉપજીવ્યત્વ બંનેનું પાણ સમાન છે, એમ પૂર્વમાં કહ્યું એનો આ ભાવ છે -

અન્ય-આગમ-અનુપજીવ્યત્વ જો અન્ય-આગમ-અસંવાદિત્વ છે, તો તત્સંવાદી એવા સ્વઅભિપ્રાયમાં=અન્ય આગમની સાથે સંવાદી એવા વેદના અભિપ્રાયમાં='કોઈ જીવની હિંસા કરવી જોઈએ નહીં' તેવા બોદ્ધો વડે સ્વીકારાયેલ આગમની સાથે સંવાદી એવા વેદના અભિપ્રાયમાં, અવ્યાપ્તિ છે=અન્ય-આગમ-અનુપજીવ્યત્વની અવ્યાપ્તિ છે. (કેમ કે તે વેદનું વચન અન્ય આગમ સાથે અસંવાદવાળું નથી, પરંતુ સંવાદવાળું છે.)

અને તે અવ્યાપ્તિદોષના નિવારણ માટે પૂર્વપક્ષી કહે કે -

જો અયૌક્તિક તદ્અસંવાદિત્વ છે=અયૌક્તિક અન્ય આગમ અસંવાદિત્વ જો અન્ય આગમ અનુપજીવ્યત્વ છે, તો અમારું પાણ તાત્પર્ય અયૌક્તિક આગમ અસંવાદી જ છે=અયૌક્તિક એવા આગમની સાથે અસંવાદી જ છે. (તેથી યુક્તિ ઉપજીવ્યપણું બ્રાહ્મણોને અને જૈનોને સમાન છે.)

વસ્તુતઃ જૈનો તો પોતાના જ આગમને પ્રમાણ માને છે, અન્યના આગમને પ્રમાણ માનતા નથી. તેથી અયૌક્તિક આગમ અસંવાદી જ અન્ય આગમ અનુપજીવ્યત્વ જૈનો માને છે એ કેમ નક્કી થાય ? તેમાં હેતુ કહે છે -

સર્વ જ ભગવાનના વચનનું યુક્તિપ્રતિષ્ઠિતપણું હોવાને કારણે મિથ્યાશ્રુતના તાત્પર્યનું પાણ સ્થાદ્વાદ સંગત યુક્તિથી જ ગૃહ્યમાણપણું છે. (તેથી અયૌક્તિક આગમનાં અસંવાદી એવાં સર્વ વેદવચનોને જૈનો પ્રમાણરૂપે સ્વીકારે છે. માટે પૂર્વપક્ષી જે શિષ્ટનું લક્ષણ કરે છે, તે જૈનોમાં સંગત થાય છે.) ॥૩૦॥

✽ 'અસ્માકમપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે બ્રાહ્મણોને તો અયૌક્તિક-અન્ય- આગમ-અસંવાદિત્વ અન્ય-આગમ-અનુપજીવ્યત્વ છે, પરંતુ અમને પણ=જૈનોને પણ, અયૌક્તિક-આગમ-અસંવાદિ જ અન્ય-આગમ-અનુપજીવ્યત્વ છે.

✦ 'મિથ્યાશ્રુતતાત્પર્યસ્યાપિ' - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો સમ્યક્શ્રુતનું તાત્પર્ય તો સ્યાદ્વાદસંગત યુક્તિથી ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ મિથ્યાશ્રુતનું તાત્પર્ય પણ સ્યાદ્વાદસંગત યુક્તિથી ગ્રહણ કરે છે.

ભાવાર્થ :-

પૂર્વમાં ગ્રંથકારશ્રીએ સ્થાપન કર્યું કે શ્રુતપરિકર્મિત મતિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો વેદવચનોને પણ તે તે નય અપેક્ષાએ સમ્યગ્ રૂપે ગ્રહણ કરે છે, માટે બ્રાહ્મણોએ કરેલું શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનશાસનને સ્વીકારનાર સમ્યગ્દષ્ટિમાં સંગત થશે; અને બ્રાહ્મણોને જૈનો શિષ્ટરૂપે માન્ય નથી, તેથી બ્રાહ્મણો પોતાના લક્ષણમાં શું પરિષ્કાર કરીને જૈનોમાં શિષ્ટનાં લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ દૂર કરી શકે તે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે -

ગ્રંથકારશ્રી બ્રાહ્મણોને કહે છે કે સ્વસિદ્ધાંતઉપજીવ્ય તમારું તાત્પર્ય છે, તેથી શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં સંગત થાય નહીં, એ પ્રકારની જો તમારી મતિ હોય તો યુક્તિઉપજીવ્યત્વ આપણા બંનેમાં સમાન છે.

આશય એ છે કે બ્રાહ્મણો કહે કે 'અમારાં વેદવચનોને આગળ કરીને જેઓ વેદને પ્રમાણ કહે તે શિષ્ટ છે' અને જૈનો તો વેદથી અન્ય એવા જૈનોના આગમોના ઉપજીવ્ય તાત્પર્યથી સકલ વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે છે; અને અમારા કથન પ્રમાણે 'અન્ય-આગમ-અનુપજીવ્ય-સકલવેદ-પ્રામાણ્ય-અત્યુપગમ હોય તે શિષ્ટ' બને છે. તેથી અમારું શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં ઘટશે નહીં. બ્રાહ્મણોની આવી મતિ સામે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

'આમ સ્વીકારવાથી યુક્તિઉપજીવ્યપણું આપણા બંનેનું સમાન થશે' અને તેનો ભાવ ગ્રંથકારશ્રી 'અવં ભાવઃ' થી સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે -

પૂર્વપક્ષી 'અન્ય-આગમ-અનુપજીવ્યત્વ'નો અર્થ 'અન્ય-આગમ-અસંવાદિત્વ' કરે તો જૈનોમાં શિષ્ટનું લક્ષણ ઘટે નહીં. તે આ રીતે -

વેદથી અન્ય જે જૈનોનાં આગમો છે તે અન્ય આગમો છે, અને તેની સાથે જૈનો મેળ ન મળતો હોય તે અન્ય-આગમ-અસંવાદી કહેવાય; અને તેને અન્ય-આગમ-અનુપજીવ્ય સ્વીકારો તો જૈનો પોતાના આગમની સાથે સંવાદી

એવાં જે વેદવચનો છે, તે વેદવચનોને જ પ્રમાણરૂપે સ્વીકારે છે, પરંતુ અન્ય વેદવચનોને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારતા નથી, માટે શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં જશે નહીં.

તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે આ રીતે પૂર્વપક્ષી શિષ્ટના લક્ષણનો પરિષ્કાર કરે તો અન્ય આગમ સાથે સંવાદી એવા સ્વઅભિપ્રાયમાં=અન્ય આગમ સાથે સંવાદી એવાં વેદવચનોમાં અવ્યાપ્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ જૈનો અને બૌદ્ધો પણ ‘કોઈ જીવની હિંસા ન કરવી’ તેમ માને છે, અને તે અન્ય આગમની સાથે સંવાદી એવા ‘કોઈ જીવની હિંસા ન કરવી’ એ પ્રકારના વેદવચનોમાં અન્ય આગમ અસંવાદિત્વ નથી, પરંતુ અન્ય આગમ સંવાદિત્વ છે. તેથી અન્ય આગમ ‘અનુપજીવ્યત્વ’નો અર્થ ‘અન્ય-આગમ-અસંવાદિત્વ’ કરી શકાય નહીં. આમ છતાં તેવો અર્થ કરવામાં આવે તો શિષ્ટ બ્રાહ્મણમાં પણ શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ પ્રાપ્ત થાય, તેથી શિષ્ટ બ્રાહ્મણને પણ અશિષ્ટ કહેવાની આપત્તિ આવે; કેમ કે બ્રાહ્મણો વેદવચનોને પ્રમાણ સ્વીકારે છે, અને તે વેદવચનો કોઈક સ્થાનમાં અન્ય આગમ સાથે સંવાદી છે, પરંતુ અસંવાદી નથી.

હવે શિષ્ટના લક્ષણમાં આવતા અવ્યાપ્તિ દોષના નિવારણ માટે બ્રાહ્મણો કહે કે ‘અયૌક્તિક એવું અન્ય-આગમ-અસંવાદીપણું અન્ય-આગમ-અનુપજીવ્યત્વ’ છે, તો ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે અમને પણ તે કથન માન્ય છે; કેમ કે અમે પણ અયૌક્તિક આગમના અસંવાદીને જ સ્વીકારીએ છીએ અર્થાત્ ‘યુક્તિ વગરના આગમો સાથે જેનું અસંવાદિત્વ હોય તે અન્ય-આગમ-અનુપજીવ્યત્વ છે, તેમ સ્વીકારીએ છીએ. તેથી જેમ વેદનું લક્ષણ કરનાર બ્રાહ્મણો ‘યુક્તિ વગરના અન્ય આગમની સાથે અસંવાદિત્વને અન્ય-આગમ-અનુપજીવ્યત્વ’ સ્વીકારે છે, તેમ જૈનો પણ ‘યુક્તિ વગરના આગમોની સાથે અસંવાદિત્વને જ અન્ય-આગમ-અનુપજીવ્યત્વ’ સ્વીકારે છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે યુક્તિયુક્ત કોઈ પણ દર્શનની માન્યતા હોય તેને બ્રાહ્મણો પ્રમાણરૂપે સ્વીકારે છે, તેમ યુક્તિયુક્ત કોઈ પણ દર્શનની માન્યતા હોય તેને જૈનો પણ પ્રમાણરૂપે સ્વીકારે છે. માટે બ્રાહ્મણોએ કરેલા શિષ્ટના લક્ષણમાં યુક્તિઉપજીવ્યપણું જૈનોને અને બ્રાહ્મણોને સમાનરૂપે માન્ય છે. તેથી બ્રાહ્મણોએ કરેલું શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં સંગત થાય છે.

વળી અયૌક્તિક આગમના અસંવાદિત્વને જૈનો સ્વીકારે છે, તેમાં ગ્રંથકારશ્રી યુક્તિ આપે છે -

ભગવાનનાં સર્વ જ વચનો યુક્તિપ્રતિષ્ઠિત છે, અને તેથી ભગવાનના વચનના પરમાર્થને જાણનારા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો મિથ્યાશ્રુતના તાત્પર્યને પણ સ્યાદ્વાદસંગત યુક્તિથી જ ગ્રહણ કરે છે. તેથી સ્યાદ્વાદસંગત યુક્તિથી જે વચનો તેમને યથાર્થ દેખાય છે, તે વેદવચનોને જૈનો પ્રમાણરૂપે માને છે. માટે ‘યુક્તિઉપજીવ્યત્વ સ્વસિદ્ધાંત-ઉપજીવ્યત્વ છે’ તેમ બ્રાહ્મણ સ્વીકારે તો બ્રાહ્મણોનું કરાયેલું શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં સંગત થશે. એટલું જ નહીં પણ બ્રાહ્મણોમાં શિષ્ટનું લક્ષણ સંગત થશે નહીં; કેમ કે ‘સ્વસિદ્ધાંત-ઉપજીવ્યત્વ’નો અર્થ ‘યુક્તિ-ઉપજીવ્યત્વ’ કર્યા પછી સર્વ વેદવચનોને એકાંતથી બ્રાહ્મણો પ્રમાણરૂપે સ્વીકારે છે, પરંતુ તે તે નયઅપેક્ષાએ યુક્તિયુક્ત એવાં વેદવચનોને તે તે નયઅપેક્ષાએ સત્યરૂપે સ્વીકારતા નથી, પણ એકાંત સત્યરૂપે સ્વીકારે છે; અને વેદવચનો તે તે નયઅપેક્ષાએ સ્વીકારવામાં ન આવે તો યુક્તિથી જે વેદવચનો સિદ્ધ થાય તેમ નથી, છતાં તેવાં વેદવચનોને એકાંતે પ્રમાણ સ્વીકારે તેવા બ્રાહ્મણોમાં શિષ્ટનું લક્ષણ ઘટે નહીં. તેથી બ્રાહ્મણોએ કરેલું શિષ્ટનું લક્ષણ અર્થથી શ્રુતપરિકર્મિત મતિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિમાં જ ઘટે, અન્યમાં નહીં. ॥૩૦॥

અવતરણિકા :-

યતઃ -

અવતરણિકાર્થ :-

જે કારણથી -

ભાવાર્થ :-

પૂર્વમાં ગ્રંથકારશ્રીએ સ્થાપન કર્યું કે “યુક્તિ-ઉપજીવ્યત્વ આપણા બંનેમાં સમાન છે, તેથી બ્રાહ્મણો વડે કરાયેલું શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં ઘટે છે.” ત્યાં બ્રાહ્મણો કહે કે “જૈનો સ્યાદ્વાદસંગત યુક્તિથી વેદનાં વચનોને પ્રમાણ સ્વીકારે છે, તોપણ સર્વ વેદવચનોને પ્રમાણ સ્વીકારતા નથી, વસ્તુતઃ ‘વેદને પ્રમાણ

સ્વીકારે તે શિષ્ટ' એવું શિષ્ટનું લક્ષણ અમે કર્યું છે, અને તે લક્ષણ જૈનોમાં ઘટતું નથી આમ છતાં જૈનો કહે છે કે “અમે સ્વતાત્પર્યમાં વેદને પ્રમાણ સ્વીકારીએ છીએ” માટે બ્રાહ્મણોનું શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં ઘટે છે. તેથી જૈનો નિગ્રહસ્થાનને પામેલા છે.” આ પ્રકારનો ભાવ અધ્યાહાર છે, તેનો ઉત્તર આપતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે. જે કારણથી -

શ્લોક :-

उद्भावनमनिग्राह्यं युक्तेरेव हि यौक्तिके ।

प्रामाण्ये च न वेदत्वं सत्यत्वं तु प्रयोजकम् ॥३१॥

અન્યથાર્થ :-

અવતરણિકાના 'યતઃ' નું જોડાણ શ્લોકના પૂર્વાર્ધ સાથે છે. તે આ રીતે -

યતઃ=જે કારણથી યૌક્તિકે=યૌક્તિક અર્થમાં યુક્તેરેવ ઉદ્ભાવનં=યુક્તિનું જ ઉદ્ભાવન અનિગ્રાહ્યં=અનિગ્રાહ્ય છે=અનિગ્રહસ્થાન છે (તે કારણથી શ્રુતપરિકર્મિત મતિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો સ્યાદ્વાદસંગત યુક્તિથી જ વેદવચનોને પ્રમાણ સ્વીકારે તેટલા માત્રથી તેઓ નિગ્રહસ્થાનને પામતા નથી.)

અહીં પૂર્વપક્ષી કહે કે વેદવચન પ્રામાણિક બોધ કરાવનાર છે. માટે વેદને જે પ્રમાણ સ્વીકારે તેને શિષ્ટ કહી શકાય; પરંતુ યુક્તિથી ગ્રાહ્ય એટલામાત્ર વેદવચનોને પ્રમાણ સ્વીકારે તે શિષ્ટ બને નહીં. તેથી કહે છે -

પ્રામાણ્યે ચ=અને પ્રામાણ્યમાં વેદત્વં=વેદત્વ પ્રયોજકં ન=પ્રયોજક નથી તુ=પરંતુ સત્યત્વં=સત્યત્વ=સત્યત્વ પ્રયોજક છે. ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અવતરણિકાના 'યતઃ'નું જોડાણ શ્લોકના પૂર્વાર્ધ સાથે છે. તે આ રીતે -

જે કારણથી યૌક્તિક અર્થમાં યુક્તિનું જ ઉદ્ભાવન અનિગ્રાહ્ય છે=અનિગ્રહસ્થાન છે (તે કારણથી શ્રુતપરિકર્મિત મતિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો સ્યાદ્વાદસંગત યુક્તિથી જ વેદવચનોને પ્રમાણ સ્વીકારે તેટલામાત્રથી તેઓ નિગ્રહસ્થાનને પામતા નથી.)

અહીં પૂર્વપક્ષી કહે કે વેદવચન પ્રામાણિક બોધ કરાવનાર છે, માટે વેદને જે પ્રમાણ સ્વીકારે તેને શિષ્ટ કહી શકાય; પરંતુ યુક્તિથી ગ્રાહ્ય એટલામાત્ર વેદવચનોને પ્રમાણ સ્વીકારે તે શિષ્ટ બને નહીં. તેથી કહે છે -

અને પ્રામાણ્યમાં વેદત્વ પ્રયોજક નથી, પરંતુ સત્યત્વ પ્રયોજક છે. ॥૩૧॥

ટીકા :-

ઉદ્ભાવનમિતિ-યૌક્તિકે હ્યર્થે યુક્તેરેવોદ્ભાવનમનિગ્રાહ્યમ્=અનિગ્રહસ્થાનં, અન્યથા નિગ્રહાભિધાનાત્, યદ્વાદી -

“જો હેઠવાયપક્ષ્મિ હેઠઓ આગમે અ આગમિઓ ।

સો સમયપત્રવઓ સિદ્ધંતવિરાહગો અત્રો” ॥ ઇતિ ।

અથ વેદત્વમેવ પ્રામાણ્યપ્રયોજકમિત્યભ્યુપગમે યાવદ્વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમઃ સ્યાદિત્યત આહ-પ્રામાણ્યે ચ વેદત્વં ન પ્રયોજકં કિં તુ સત્યત્વમેવ, લોકશબ્દસ્યા-પ્યવિસંવાદિનઃ પ્રમાણત્વાદિતિ શ્રદ્ધામાત્રમેતદિતિ ન કિઞ્ચિદેતત્ ॥૩૧॥

ટીકાર્થ :-

યૌક્તિકે હ્યર્થે ન કિઞ્ચિદેતત્ ॥ યૌક્તિક અર્થમાં યુક્તિનું જ ઉદ્ભાવન અનિગ્રાહ્ય છે=અનિગ્રહનું સ્થાન છે; કેમ કે અન્યથા નિગ્રહનું અભિધાન છે=યૌક્તિક અર્થમાં યુક્તિના ઉદ્ભાવનને બદલે આગમવચનથી પ્રમાણ સ્વીકારવામાં આવે તો નિગ્રહનું અભિધાન છે, જે કારણથી વાદી=સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરીશ્વરજી, (સંમતિતર્કમાં કહે છે) -

“જે હેતુવાદ પક્ષમાં હેતુક છે=હેતુથી જોડનાર છે, અને આગમમાં આગમિક છે=આગમને પ્રમાણ કરનાર છે, તે સમય પ્રજ્ઞાપક છે=સિદ્ધાન્તના પ્રરૂપક છે, અન્ય સિદ્ધાન્તના વિરાધક છે.” (સંમતિતર્ક)

‘ઇતિ’ સંમતિતર્કના ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે.

હવે વેદત્વ પ્રામાણ્યમાં પ્રયોજક છે, એ પ્રમાણે સ્વીકાર કરાયે છે, યાવદ્-વેદપ્રામાણ્યઅભ્યુપગમ થાય અર્થાત્ સર્વ વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે તે શિષ્ટ થાય. માટે યૌક્તિક અર્થમાં યુક્તિનું ઉદ્ભાવન કરનાર એવા સમ્યગ્દષ્ટિ

સ્થાદ્વાદસંગત યુક્તિથી વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે એટલામાત્રથી શિષ્ટનું લક્ષણ તેમનામાં સંગત થશે, એમ કહી શકાય નહીં. એ પ્રકારનો શ્લોકના ઉત્તરાર્ધના ઉત્થાનનો ધ્વનિ છે.

इत्यत आह=એથી કહે છે : એથી શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે -

અને પ્રામાણ્યમાં વેદત્વ પ્રયોજક નથી, પરંતુ સત્યત્વ જ=સત્યત્વ જ પ્રયોજક છે; કેમ કે લોક શબ્દનું પણ=લોકમાં પ્રચલિત શબ્દનું પણ, અવિસંવાદીનું પ્રમાણપણું છે. એથી एतद्=આં='વેદત્વ પ્રમાણમાં પ્રયોજક છે' એ, श्रद्धामात्र છે. इति=એથી एतद्=आ=यावद्-वेदप्रामाण्यअभ्युपगम=સર્વવેદ પ્રમાણ છે એ પ્રકારનો સ્વીકાર શિષ્ટત્વ છે' એ, न किञ्चिद्=અર્થ વગરનું છે. ॥૩૧॥

* 'लोकशब्दस्यापि' - અહીં 'अपि' થી એ કહેવું છે કે આગમમાં પ્રસિદ્ધ શબ્દના તો અવિસંવાદીપણાનું પ્રમાણપણું છે, પરંતુ લોકમાં પ્રસિદ્ધ શબ્દના પણ અવિસંવાદીપણાનું પ્રમાણપણું છે.

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૨૭માં ગ્રંથકારશ્રીએ ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષને અવ્યવસ્થિત બતાવીને શિષ્ટના લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિ દોષ બતાવ્યા. તેના નિવારણ માટે બ્રાહ્મણોએ શ્લોક-૨૭માં શિષ્ટનું લક્ષણ કહ્યું કે 'સ્વતાત્પર્યમાં કાત્સ્ન્યથી વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે તે શિષ્ટ કહેવાય; અને તે લક્ષણ પ્રમાણે શ્રુતપરિકર્મિત મતિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ પણ સ્વતાત્પર્યમાં વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે છે, માટે સમ્યગ્દષ્ટિ શિષ્ટ છે, તેમ ગ્રંથકારશ્રીએ યુક્તિથી સ્થાપન કર્યું. ત્યાં સમ્યગ્દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થતા શિષ્ટના લક્ષણના નિવારણ માટે બ્રાહ્મણોએ સ્થાપન કર્યું કે - 'સ્વસિદ્ધાંત-ઉપજીવ્ય-વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર જેને હોય તે શિષ્ટ છે.'

તેનાથી અર્થથી એ પ્રાપ્ત થયું કે 'યુક્તિઉપજીવ્ય એવા વેદને જે પ્રમાણ સ્વીકારે તે શિષ્ટ કહેવાય;' અને તેમ સ્વીકારવાથી જૈનો પણ સ્વતાત્પર્યમાં યુક્તિઉપજીવ્ય વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે છે, માટે જૈનો શિષ્ટ છે, આ પ્રકારનો અર્થ પ્રાપ્ત થયો. ત્યાં બ્રાહ્મણો કહે કે 'જૈનો સંપૂર્ણ વેદને પ્રમાણ સ્વીકારતા નથી. વળી વેદવચનોને મિથ્યાશ્રુત કહે છે. માત્ર સ્થાદ્વાદસંગત યુક્તિથી જેટલાં

વેદવચનો પ્રમાણ દેખાય છે, તેટલાં વેદવચનોને પ્રમાણ સ્વીકારે છે. તેથી જૈનોમાં શિષ્ટનું લક્ષણ ઘટશે નહીં; છતાં શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં ઘટે છે, એમ તમે જે કહ્યું તે કથનથી તમને નિગ્રહસ્થાનની પ્રાપ્તિ થઈ; કેમ કે “અસંબદ્ધ પદાર્થનું કથન કરનાર નિગ્રહસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.” એ પ્રકારનો નિયમ છે અને અમારા વડે કરાયેલું શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં ઘટતું નથી, છતાં તમે કહો છો કે શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં ઘટે છે. માટે નિગ્રહસ્થાનની પ્રાપ્તિ છે. તેનું નિરાકરણ કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

યુક્તિયુક્ત અર્થમાં યુક્તિનું ઉદ્ભાવન કરવું એ અનિગ્રહસ્થાન છે; વસ્તુતઃ યુક્તિવાળા અર્થમાં યુક્તિના ઉદ્ભાવનને બદલે શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે એ પ્રકારનું કથન કરવું એ નિગ્રહસ્થાન છે; અને આ કથનને પુષ્ટ કરવા અર્થે વાદી સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરીશ્વરજીકૃત ‘સંમતિતર્ક’ ગ્રંથ ખંડ-૩, શ્લોક-૪૫ની સાક્ષી આપે છે -

‘જે હેતુવાદના પક્ષમાં હેતુવાદથી કથન કરે છે તે સિદ્ધાંતના પ્રરૂપક છે, અન્ય સિદ્ધાંતના વિરાધક છે.’

તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે હેતુવાદના પક્ષરૂપ જે યૌક્તિક અર્થ છે, તે સ્થાનમાં, ‘શાસ્ત્ર કહે છે માટે પ્રમાણ છે’ એમ કહીને જેઓ યુક્તિને જોડે નહીં, તેઓ નિગ્રહસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી વેદવચનોનાં જે સ્થાનમાં જે જે યુક્તિયુક્ત નયવચનો છે, તે સ્થાનમાં તે તે નયની યુક્તિથી જૈનો તેને સ્વીકારે છે અર્થાત્ જે જે વેદવચનો જે જે નયની યુક્તિથી સંગત છે, તે તે નયથી પ્રમાણરૂપે જૈનો સ્વીકારે છે. માટે જૈનો નિગ્રહસ્થાનને પામે છે, તેમ કહેવું ઉચિત નથી.

અહીં પૂર્વપક્ષી કહે કે વેદમાં રહેલું વેદત્વ જ પ્રામાણ્યનું પ્રયોજક છે, એમ અમે સ્વીકારીએ છીએ, અને તેથી અમે યાવદ્વેદને પ્રમાણ સ્વીકારીએ છીએ; અને જૈનો વેદમાં રહેલા વેદત્વને પ્રામાણ્યનું પ્રયોજક સ્વીકારતા નથી, તેથી યાવદ્વેદને પ્રમાણ સ્વીકારતા નથી, પરંતુ તે તે નયથી વેદને પ્રમાણ સ્વીકારે છે. માટે શિષ્ટનું લક્ષણ જૈનોમાં ઘટતું નથી. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

“પ્રામાણ્યમાં વેદત્વ પ્રયોજક નથી, પરંતુ સત્યત્વ પ્રયોજક છે”; કેમ કે લોકમાં પણ જે પ્રચલિત શબ્દો છે, તે અવિસંવાદી હોય તે જ પ્રમાણ છે; યુક્તિ અને અનુભવ સાથે અસંગત થતાં હોય તેવાં વચનો પ્રમાણ સ્વીકારી

શકાય નહીં; અને જૈનો કોઈપણ દર્શનનાં વચનો જે જે દૃષ્ટિથી અનુભવ અને યુક્તિથી સંગત થતાં હોય તેને તે તે દૃષ્ટિથી પ્રમાણરૂપે સ્વીકારે છે. તેથી વેદવચનો પણ જૈનોને જે જે દૃષ્ટિથી સંગત દેખાય છે તે તે દૃષ્ટિથી વેદ પ્રમાણ છે, તેમ જૈનો સ્વીકારે છે અને જે સ્થાનમાં અનુભવ અને યુક્તિનો વિસંવાદ હોય તે સ્થાનમાં વેદને પ્રમાણ માનતા નથી. 'આ વેદવચન છે માટે પ્રમાણ છે' તેમ કહીને સ્વીકારવું તે શ્રદ્ધામાત્ર છે, વસ્તુતઃ સત્ય પદાર્થને સત્યરૂપે સ્વીકારવાની રુચિથી તેનો સ્વીકાર નથી. માટે વેદત્વેન વેદને પ્રમાણ કહેવું તે અર્થ વગરનું છે. ॥૩૧॥

અવતરણિકા :-

સમ્યગ્દષ્ટિ શિષ્ટ છે તેમ પૂર્વમાં સ્થાપન કર્યું, અને શ્લોક-૧૭ થી ૩૧ સુધી બ્રાહ્મણોએ માનેલું શિષ્ટનું લક્ષણ કઈ રીતે યુક્તિયુક્ત નથી, તે બતાવ્યું. તે સર્વનું નિગમન કરતાં કહે છે -

શ્લોક :-

શિષ્ટત્વમુક્તમત્રૈવ ભેદેન પ્રતિયોગિનઃ ।

તમાનુભવિકં બિભ્રત્ પરમાનન્દવત્યતઃ ॥૩૨॥

અન્વયાર્થ :-

અતઃ=આથી=પર વડે કહેવાયેલ શિષ્ટના લક્ષણનો નિરાસ થયેલો હોવાથી પ્રતિયોગિનઃ ભેદેન=પ્રતિયોગીના ભેદ વડે=ક્ષીયમાણ એવા દોષરૂપ પ્રતિયોગીની તરતમતા વડે તમ્=તેને=શિષ્ટત્વના ભેદને આનુભવિકં બિભ્રત્=આનુભવિક ધારણ કરતું એવું ઉક્તં શિષ્ટત્વમ્=કહેવાયેલું શિષ્ટપણું પરમાનન્દવતિ=પરમાનંદવાળા એવા અત્રૈવ=અહીં જ=સમ્યગ્દષ્ટિમાં જ છે. ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ :-

આથી=પર વડે કહેવાયેલ શિષ્ટના લક્ષણનો નિરાસ થયેલો હોવાથી, પ્રતિયોગીના ભેદ વડે તેને=શિષ્ટત્વના ભેદને, આનુભવિક ધારણ કરતું એવું કહેવાયેલું શિષ્ટપણું, પરમાનંદવાળા એવા અહીં જ=સમ્યગ્દષ્ટિમાં જ, છે. ॥૩૨॥

ટીકા :-

શિષ્ટત્વમિતિ-અતઃ=પરોક્તશિષ્ટલક્ષણનિરાસાત્, અત્રૈવ સમ્યગ્દૃષ્ટાવેવ ઉક્તં અંશતઃ ક્ષીણદોષત્વં શિષ્ટત્વં, પરમાનન્દવતિ દુર્ભેદમિથ્યાત્વમોહનીયભેદસમુત્થ-નિરતિશયાનન્દભાજને, શિષ્ટત્વલિङ્ગાભિધાનમેતત્, પ્રતિયોગિનો દોષસ્ય ક્ષીયમાણસ્ય ભેદેન તં ભેદમાનુભવિકં સકલજનાનુભવસિદ્ધં વિભ્રત્, ભવતિ હિ અયમસ્માત્ શિષ્ટતરોડયમસ્માચ્છિષ્ટતમ ઇતિ સાર્વજનીનો વ્યવહારઃ સ ચાધિકૃતાપે-ક્ષયાડધિકતરાધિકતમદોષક્ષયવિષયતયા ઉપપદ્યતે, પરેષાં તુ ન કથંચિત્, સર્વેષાં વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમાદૌ વિશેષાભાવાત્ । એતેન વેદવિહિતાર્થાનુષ્ઠાતૃત્વં શિષ્ટ-ત્વમિત્યપિ નિરસ્તં, યાવત્તદેકદેશવિકલ્પાભ્યામસમ્ભવાતિવ્યાપ્ત્યોઃ પ્રસદ્ગાચ્ચ ।

ટીકાર્થ :-

અતઃ પ્રસદ્ગાચ્ચ । આથી=પર વડે કહેવાયેલા શિષ્ટના લક્ષણનો નિરાસ થયેલો હોવાથી=બ્રાહ્મણો વડે કહેવાયેલ 'વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ' રૂપ શિષ્ટના લક્ષણનું નિરાકરણ થયેલું હોવાથી, અહીં જ=સમ્યગ્દષ્ટિમાં જ, અંશથી ક્ષીણદોષત્વરૂપ કહેવાયેલું શિષ્ટપણું છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ કેવા સ્વરૂપવાળા છે ? તે બતાવે છે -

પરમાન્દવાળા=દુર્ભેદ એવા મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મના ભેદને કારણે ઉત્પન્ન થયેલ નિરતિશય આનંદના ભાજનવાળા સમ્યગ્દષ્ટિમાં ઉક્ત શિષ્ટપણું છે, એમ અન્વય છે. આ=સમ્યગ્દષ્ટિનું 'પરમાન્દવાળા' એ વિશેષણ, શિષ્ટત્વના લિંગનું કથન છે.

વળી આ શિષ્ટપણું કેવા સ્વરૂપવાળું છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે -

પ્રતિયોગીના=ક્ષીયમાણ એવા દોષરૂપ પ્રતિયોગીના, ભેદથી=તરતમતાથી, આનુભવિક=સકલજનને અનુભવસિદ્ધ એવા, તેને=ભેદને=શિષ્ટપણાના તરતમતા રૂપ ભેદને, ધારણ કરતું એવું કહેવાયેલું શિષ્ટપણું સમ્યગ્દષ્ટિમાં છે, એમ અન્વય છે.

શિષ્ટના ભેદો સકલજનને અનુભવસિદ્ધ છે, તે સ્પષ્ટ કરે છે -

હિ=જે કારણથી 'આ આનાથી શિષ્ટ છે, આ આનાથી શિષ્ટતમ છે' એ પ્રકારનો સાર્વજનિક વ્યવહાર થાય છે=સર્વજનને પ્રતીત વ્યવહાર થાય છે, અને તે=સર્વજનને પ્રતીત શિષ્ટની તરતમતાનો વ્યવહાર, અધિકતર અધિકતમ દોષક્ષયની વિષયતારૂપ અધિકૃત અપેક્ષાથી=અધિકતર અધિકતમ દોષક્ષયની વિષયતારૂપ અંશથી ક્ષીણદોષત્વ સ્વરૂપ અધિકૃત અપેક્ષાથી, ઉપપન્ન થાય છે. વળી પરને=બ્રાહ્મણોને, કોઈ રીતે નથી=શિષ્ટની તરતમતાનો વ્યવહાર કોઈ રીતે ઘટતો નથી; કેમ કે સર્વને વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમ આદિમાં વિશેષનો અભાવ છે=સર્વ બ્રાહ્મણો 'વેદવચન પ્રમાણ છે' ઈત્યાદિ રૂપ શિષ્ટના લક્ષણના સ્વીકારના વિષયમાં વિશેષના અભાવવાળા છે.

આના દ્વારા=શિષ્ટનું તરતમતાવાળું લક્ષણ બ્રાહ્મણોમાં ઘટતું નથી એમ પૂર્વમાં કહ્યું એના દ્વારા, 'વેદવિહિત-અર્થ-અનુષ્ઠાતૃત્વ શિષ્ટપણું છે' એ પણ નિરસ્ત જાણવું; કેમ કે યાવદ્ અને તદ્ એકદેશના વિકલ્પ દ્વારા= યાવદ્-વેદવિહિતઅર્થ-અનુષ્ઠાતૃત્વ કે વેદવિહિતઅર્થ-એકદેશ-અનુષ્ઠાતૃત્વરૂપ વિકલ્પ દ્વારા અસંભવ અને અતિવ્યાપ્તિનો પ્રસંગ છે='યાવદ્-વેદવિહિત અર્થ-અનુષ્ઠાતૃત્વ'રૂપ શિષ્ટનું લક્ષણ કરવામાં આવે તો કોઈપણ બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટનું લક્ષણ સંભવે નહીં. તેથી અસંભવ દોષનો પ્રસંગ છે; અને 'વેદવિહિત અર્થનું એકદેશઅનુષ્ઠાતૃત્વ'રૂપ શિષ્ટનું લક્ષણ કરવામાં આવે તો વેદવચનનુસાર અહિંસાદિનું પાલન કરનારા બૌદ્ધાદિને પણ શિષ્ટ માનવા પડે. તેથી બૌદ્ધાદિમાં શિષ્ટના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિનો પ્રસંગ છે.

✽ ટીકામાં પ્રસન્ગાત્ પછી 'ચ' છે, તે વધારાનો ભાસે છે, પણ પાઠ ઉપલબ્ધ થયો નથી.

✽ 'વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમાદૌ' - બ્રાહ્મણો શિષ્ટનું લક્ષણ કરે છે કે 'વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમે સતિ વેદાપ્રામાણ્યાનભ્યુપગમઃ', તેથી અહીં 'આદિ' થી 'વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમઃ' સિવાયના અંશનો સંગ્રહ છે.

ભાવાર્થ :-

'વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમે સતિ વેદાપ્રામાણ્યાનભ્યુપગમઃ શિષ્ટત્વં' રૂપ બ્રાહ્મણોએ કરેલું શિષ્ટનું લક્ષણ અનેક પરિષ્કાર કરવા છતાં સંગત નથી; કેમ કે યુક્તિયુક્ત

પદાર્થને છોડીને, માત્ર 'વેદ પ્રમાણ' છે, તેમ સ્વીકારવું તે શ્રદ્ધામાત્રરૂપ છે, એમ પૂર્વશ્લોક-૩૦માં ગ્રંથકારશ્રીએ સ્થાપન કર્યું. તેથી બ્રાહ્મણોએ કરેલું શિષ્ટનું લક્ષણ સંગત નથી, તેમ સિદ્ધ થાય છે. તેનાથી ગ્રંથકારશ્રીએ જે પૂર્વમાં 'અંશતઃ ક્ષીણદોષત્ત્વં શિષ્ટત્ત્વં' એ શિષ્ટનું લક્ષણ કહેલું, તે પરમાનંદવાળા સમ્યગ્દષ્ટિમાં સંગત થાય છે.

જોકે બધા સમ્યગ્દષ્ટિ પરમાનંદવાળા હોય છે, તેથી સમ્યગ્દષ્ટિના વિશેષણરૂપ 'પરમાનંદ' શબ્દથી કોઈની વ્યાવૃત્તિ થતી નથી, પરંતુ પરમાનંદ વિશેષણ સમ્યગ્દષ્ટિના સ્વરૂપમાત્રને બતાવે છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિના સ્વરૂપને બતાવનાર એવું 'પરમાનંદ' વિશેષણ શિષ્ટત્ત્વનું લિંગ બને છે.

વળી સમ્યગ્દષ્ટિ પરમાનંદનું ભાજન કેમ છે ? તે સ્પષ્ટ કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

દુઃખે કરીને ભેદી શકાય એવા મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મનો ભેદ થવાને કારણે સમ્યગ્દષ્ટિને નિરતિશય આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે.

આશય એ છે કે આ જીવે સંસારમાં અનાદિકાળથી ક્યારેય તત્ત્વને જોયું નથી. તેથી અતત્ત્વમાં પરમાર્થ બુદ્ધિ કરીને સંસારના પરિભ્રમણને પ્રાપ્ત કર્યું; પરંતુ જીવ કોઈક રીતે બુદ્ધિના વિપર્યાસને કરાવનાર મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મનો સ્વપરાક્રમ દ્વારા વિનાશ કરે છે અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, જેના કારણે તેને "સર્વ કર્મરહિત એવી આત્માની પારમાર્થિક અવસ્થા જીવ માટે પૂર્ણ સુખરૂપ છે, અને આવી અવસ્થાની પ્રાપ્તિનો ઉપાય અસંગભાવ છે", એવું પ્રતીત થાય છે. તેથી તેને જણાય છે કે "સંગના પરિણામથી જીવ બાહ્ય પદાર્થોનો સંગ કરીને આરંભમાં પ્રવર્તે છે, કર્મો બાંધે છે અને સંસારની સર્વ વિડંબના પ્રાપ્ત કરે છે, અને આ સર્વ વિડંબનાના ઉચ્છેદનો ઉપાય સંગપરિણાતિનો ત્યાગ છે." આવી સ્થિરબુદ્ધિ થવાથી સમ્યગ્દષ્ટિને તદ્દન સંગ વગરની અવસ્થારૂપ સિદ્ધ અવસ્થા પ્રત્યે તીવ્ર પક્ષપાત થાય છે. આમ છતાં અસંગભાવ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય વિચારણામાત્ર નથી, તેથી સમ્યગ્દષ્ટિને અસંગભાવની પ્રાપ્તિનો ઉપાય સર્વજનું વચન અને સર્વજના વચનાનુસાર સર્વ પ્રવૃત્તિઓ દેખાય છે. તેથી અસંગભાવના અર્થી એવા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો ભગવાનના વચનરૂપ શ્રુતજ્ઞાન

અને ભગવાનના વચનાનુસાર ઉચિત પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે અત્યંત પક્ષપાતવાળા થાય છે. આવા સમ્યગ્દષ્ટિને “આ સંસારમાં ભ્રમતાં ક્યારેય મને આવું તત્ત્વ મળ્યું નથી, તેથી અત્યાર સુધી સંસારનું પરિભ્રમણ ચાલુ રહ્યું. હવે આ તત્ત્વના બળથી અવશ્ય હું સંસારને તરીશ” એવો બોધ થવાથી અપૂર્વ તત્ત્વપ્રાપ્તિનો હર્ષ થાય છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પરમાનંદનું ભાજન છે.

જેમ કોઈ દરિદ્ર માણસને ‘આ રત્નચિંતામણિ છે અને સર્વ દરિદ્રતાના નાશનો એક ઉપાય છે’ એવું જ્ઞાન હોય, અને રત્નચિંતામણિ પોતાને પ્રાપ્ત થાય તો અતિઆનંદવાળો બને છે, તેમ ભગવાનના શાસનના પરમાર્થને પામીને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પરમાનંદવાળો થાય છે.

વળી અંશથી ક્ષીણદોષત્વરૂપ શિષ્ટત્વ સમ્યગ્દષ્ટિમાં છે. તે કેવા પ્રકારની વિશેષતાવાળું છે ? તે બતાવે છે —

સમ્યગ્દષ્ટિ આદિ જીવોમાં ક્ષીણ પામતા દોષો છે તે પ્રતિયોગી છે, અને તે પ્રતિયોગીના ભેદથી=ક્ષીણ પામતા દોષોરૂપ પ્રતિયોગીના ભેદથી, શિષ્ટપણું પણ અનેક ભેદવાળું છે. આવું અનેક ભેદવાળું શિષ્ટપણું સર્વ લોકોને અનુભવસિદ્ધ છે.

અનેક ભેદવાળું શિષ્ટપણું કઈ રીતે સર્વ લોકોને અનુભવસિદ્ધ છે ? તે બતાવે છે - ‘આ પુરુષ આના કરતાં શિષ્ટતર છે અને આ પુરુષ આના કરતાં શિષ્ટતમ છે’, આ પ્રકારનો સાર્વજનિક વ્યવહાર છે.

આશય એ છે કે જેમ સંસારમાં કોઈને માર્ગનો બોધ ન હોય તો શિષ્ટ પુરુષને પૂછીને માર્ગનો નિર્ણય કરાય છે, તેમ મોક્ષમાર્ગનો નિર્ણય કરવા માટે પણ શિષ્ટ પુરુષનો આશ્રય કરાય છે; અને સંસારમાં માર્ગનો નિર્ણય કરવા માટે કોઈ શિષ્ટનો આશ્રય કર્યા પછી, આ તેના કરતાં અધિક શિષ્ટ છે, તેવો નિર્ણય થાય તો પૂર્વના શિષ્ટના વચનને છોડીને અધિક શિષ્ટના વચન પ્રમાણે માર્ગનું અનુસરણ કરાય છે; તેમ (૧) સંસારથી પર થવા માટે અતીન્દ્રિય એવા યોગમાર્ગમાં પણ ક્ષીણદોષવાળા એવા સમ્યગ્દષ્ટિને શિષ્ટ સ્વીકારીને તેમનું અનુસરણ કરાય છે; કેમ કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો દષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞાવાળા હોય છે. તેથી તેઓની પ્રવૃત્તિ દષ્ટિવાદના ઉપદેશને=ભગવાનના વચનરૂપ

સ્યાદ્વાદના ઉપદેશને, અનુસરનારી હોવાથી અવશ્ય કલ્યાણનું કારણ બને છે. (૨) આમ છતાં કોઈ સાધુ શાસ્ત્રોના પારને પામેલા હોવાથી ગીતાર્થ હોય તો તેઓને મોક્ષમાર્ગનો સૂક્ષ્મ બોધ છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ કરતાં તે ગીતાર્થ સાધુ શિષ્ટતર છે, તેમ સ્વીકારીને તેમનું અનુસરણ કરાય છે. (૩) વળી કોઈક શ્રુતકેવળી હોય તો તેઓ ગીતાર્થ સાધુ કરતાં અધિક બોધવાળા હોવાને કારણે શિષ્ટતમ છે, તેમ સ્વીકારીને તેમનું અનુસરણ કરાય છે. (૪) વળી કોઈ સાધુ વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ હોય તો તેઓને સંપૂર્ણ બોધ હોવાને કારણે શ્રુતકેવળી કરતાં અધિક શિષ્ટતમ છે, તેમ સ્વીકારીને તેમનું અનુસરણ કરાય છે.

આ રીતે યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ કરવા અર્થે શિષ્ટ પુરુષનો આશ્રય કરનારા પણ 'આ શિષ્ટ કરતાં આ શિષ્ટ અધિક છે, માટે તેનો આશ્રય કરવો ઉચિત છે' એમ નિર્ણય કરે છે. આ પ્રકારનો નિર્ણય ક્ષીયમાણ દોષરૂપ પ્રતિયોગીના ભેદથી થાય છે. તે આ રીતે -

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવના ક્ષીયમાણ દોષરૂપ પ્રતિયોગી કરતાં ગીતાર્થ સાધુના ક્ષીયમાણ દોષરૂપ પ્રતિયોગીનો ભેદ છે; કેમ કે ગીતાર્થ સાધુએ શાસ્ત્રાધ્યયન કરીને સમ્યગ્દષ્ટિ કરતાં ઘણાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનો ક્ષય કરેલ છે. વળી ગીતાર્થ સાધુ કરતાં પણ શ્રુતકેવળીએ ઘણાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનો ક્ષય કરેલ છે, તેથી તેઓ અધિક શિષ્ટ છે; અને સર્વજ્ઞ વીતરાગે સર્વથા જ્ઞાનાવરણીયનો અને મોહનો ઉચ્છેદ કરેલો છે, તેથી નાશ પામતા દોષોનો ક્ષય તેઓમાં સૌથી ઉત્કૃષ્ટ છે, માટે શિષ્ટતમ છે.

ગ્રંથકારશ્રીએ સ્વીકારેલ 'અંશથી ક્ષીણદોષત્વરૂપ શિષ્ટત્વ' સ્વીકારવાથી આ પ્રકારના ભેદવાળું શિષ્ટપણું સંગત થાય છે, પરંતુ બ્રાહ્મણો જે 'વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગમે સતિ વેદાપ્રામાણ્યાનભ્યુપગમઃ શિષ્ટત્વં' કહે છે, તે શિષ્ટત્વમાં કોઈ જાતની તરતમતા પ્રાપ્ત થાય નહીં; કેમ કે જે બ્રાહ્મણો વેદને પ્રમાણરૂપ માને છે, તેને શિષ્ટ કહીએ તો સર્વ બ્રાહ્મણોમાં સમાનરૂપે શિષ્ટપણું પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ 'આ શિષ્ટ છે, આ શિષ્ટતર છે' ઇત્યાદિ સર્વ લોકોને અનુભવસિદ્ધ ભેદોની પ્રતીતિ બ્રાહ્મણોએ કરેલા શિષ્ટના લક્ષણમાં સંગત થાય નહીં, પરંતુ ગ્રંથકારશ્રીએ કરેલા શિષ્ટના લક્ષણમાં શિષ્ટત્વની તરતમતાની સંગતિ થાય છે. માટે પણ ગ્રંથકારશ્રીએ કરેલું શિષ્ટનું લક્ષણ યુક્તિયુક્ત છે.

એતેન... પૂર્વમાં કહ્યું કે બ્રાહ્મણોએ કરેલા શિષ્ટના લક્ષણમાં શિષ્ટની તરતમતાની સંગતિ થાય નહીં, માટે તે લક્ષણ ઉચિત નથી. એના દ્વારા ‘વેદવિહિત અનુષ્ઠાન કરનારા શિષ્ટ છે’, એમ અન્ય કોઈ શિષ્ટનું લક્ષણ કરે છે તેનો પણ નિરાસ થાય છે; કેમ કે વેદવિહિત અનુષ્ઠાન કરનારાઓમાં પણ શિષ્ટના લક્ષણની તરતમતાની સંગતિ થઈ શકતી નથી; અને સર્વજનને પ્રતીત તરતમતાવાળું શિષ્ટપણું સ્વીકારવું ઉચિત હોવાથી વેદમાં કહેલાં અનુષ્ઠાન કરનારાઓને શિષ્ટ કહેવા ઉચિત નથી.

વળી વેદવિહિત અર્થના અનુષ્ઠાન કરનારાને શિષ્ટ સ્વીકારીએ તો તેમાં બે વિકલ્પ પડે છે -

- (૧) યાવદ્ વેદવિહિત અર્થના અનુષ્ઠાન કરનારા છે, તે શિષ્ટ છે, અથવા
- (૨) વેદવિહિત અર્થના એક દેશવાળું અનુષ્ઠાન કરે તે શિષ્ટ છે.

તેમાં પ્રથમ વિકલ્પ સ્વીકારીએ તો અસંભવદોષની પ્રાપ્તિ છે અને બીજો વિકલ્પ સ્વીકારીએ તો અતિવ્યાપ્તિદોષની પ્રાપ્તિ છે. તે આ રીતે -

(૧) વેદમાં સંખ્યાતીત અનુષ્ઠાનો બતાવાયાં છે. તેમાંથી કોઈક બ્રાહ્મણો કોઈક કોઈક અનુષ્ઠાન કરતા હોય છે, તો વળી અન્ય બ્રાહ્મણો અન્ય અન્ય અનુષ્ઠાન કરતા હોય, પરંતુ કોઈ બ્રાહ્મણ વેદમાં બતાવેલાં સર્વ અનુષ્ઠાનો કરી શકતા નથી. તેથી પ્રથમ વિકલ્પ સ્વીકારીએ તો કોઈપણ બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટનું લક્ષણ ઘટે નહીં. તેથી શિષ્ટના લક્ષણમાં અસંભવદોષની પ્રાપ્તિ થાય.

(૨) અસંભવ દોષના નિવારણ માટે બીજા વિકલ્પ પ્રમાણે કહેવામાં આવે કે ‘વેદમાં કહેલા અર્થોમાંથી કેટલાક અર્થોનું સેવન કરનારા શિષ્ટ છે’; તો ‘હિંસા કરવી જોઈએ નહીં’ એ પ્રકારના વેદવચનાનુસાર જે અનુષ્ઠાન છે, તે અનુષ્ઠાન સેવનારા બૌદ્ધાદિમાં પણ શિષ્ટનું લક્ષણ પ્રાપ્ત થાય; કેમ કે બૌદ્ધાદિ પણ અહિંસાપાલનને ધર્મરૂપે સ્વીકારે છે. તેથી વેદવિહિત અર્થ એકદેશ અનુષ્ઠાતૃત્વ રૂપ શિષ્ટનું લક્ષણ બૌદ્ધાદિમાં અતિવ્યાપ્ત થાય છે.

ટીકા :-

યત્ત્વદૃષ્ટસાધનતાવિષયકમિથ્યાજ્ઞાનાભાવવત્ત્વં શિષ્ટલક્ષણમુચ્યતે તત્ત્વસ્મદુક્ત-
શિષ્ટત્વવ્યંજકમેવ યુક્તમાભાતિ, ન તુ પરનીત્યા સ્વતન્ત્રલક્ષણમેવ, ગઙ્ગાજલે
કૂપજલત્વારોપાનન્તરમિદં કૂપજલં નાદૃષ્ટસાધનમિતિ ભ્રમવતઃ, કૂપજલ એવ
ગઙ્ગાજલત્વારોપાનન્તરમિદં ગઙ્ગાજલમદૃષ્ટાસાધનમિતિ ભ્રમવતો, ગઙ્ગાજલે
ઉચ્છિષ્ટત્વારોપાનન્તરં નાદૃષ્ટસાધનમિતિ ભ્રમવતશ્ચાશિષ્ટત્વારણાયાદૃષ્ટસાધન-
તાવચ્છેદકરૂપપુસ્કારેણ નિષેધમુખેનાદૃષ્ટસાધનતાવિરોધિરૂપાપુસ્કારેણ
ચાદૃષ્ટસાધનતાવિષયકત્વવિવક્ષાયામપિ સ્વાપાદિદશાયાં બૌદ્ધાદાવતિવ્યાપ્તેઃ,
एतावदग्रहेऽपि सर्वत्र शमादिलिङ्गेन शिष्यत्वव्यवहाराच्चेति किमनया
कुसृष्ट्या ? ॥૩૨॥

ટીકાર્થ :-

યત્ત્વદૃષ્ટસાધનતા કુસૃષ્ટ્યા ? ॥ જે વળી અદૃષ્ટ સાધનતાવિષયક
મિથ્યાજ્ઞાનઅભાવવત્ત્વ=પરલોકની સાધનતાના વિષયમાં મિથ્યાજ્ઞાનનું
અભાવવાનપણું, શિષ્ટનું લક્ષણ કહેવાય છે=પરદર્શનવાળા દ્વારા કહેવાય
છે, તે અમારા વડે કહેવાયેલા શિષ્ટત્વનું વ્યંજક જ=અમારા વડે કહેવાયેલા
અંશથી ક્ષીણદોષત્વરૂપ શિષ્ટત્વનું વ્યંજક જ, યુક્ત ભાસે છે, પરંતુ પરની
નીતિથી સ્વતંત્ર લક્ષણ જ નથી; કેમ કે (૧) ગંગાજળમાં કૂપજળત્વના
આરોપણ પછી 'આ કૂપજળ અદૃષ્ટનું સાધન નથી=પરલોકના હિતનું
સાધન નથી,' એ પ્રકારના ભ્રમવાળા પુરુષના, અને (૨) કૂપજળમાં જ
ગંગાજળત્વના આરોપણ પછી 'આ ગંગાજળ અદૃષ્ટનું સાધન છે'=પરલોકના
હિતનું સાધન છે,' એ પ્રકારના ભ્રમવાળા પુરુષના, અને (૩) ગંગાજળમાં
ઉચ્છિષ્ટત્વના આરોપણ પછી આ અદૃષ્ટનું સાધન નથી='આ ગંગાજળ
પરલોકના હિતનું સાધન નથી,' એ પ્રકારના ભ્રમવાળા પુરુષના, અશિષ્ટત્વના
વારણ માટે (૧) અદૃષ્ટસાધનતાના અવચ્છેદકરૂપ પુસ્કારથી, (૨)
નિષેધમુખથી અને (૩) અદૃષ્ટસાધનતા વિરોધીરૂપ અપુસ્કારથી,
અદૃષ્ટસાધનતાવિષયકત્વની વિવક્ષામાં પણ સ્વાપાદિદશા હોતે છેતે,
બૌદ્ધાદિમાં અતિવ્યાપ્તિ છે.

અહીં પૂર્વપક્ષી કહે કે સ્વાપાદિદશાવાળા બૌદ્ધાદિમાં આવતી અતિવ્યાપ્તિના નિવારણ માટે અમે શિષ્ટના લક્ષણમાં પરિષ્કાર કરીશું, જેથી દોષ નહીં આવે, અને અમારું કહેલું શિષ્ટનું લક્ષણ સ્વતંત્ર લક્ષણ થશે. તેના નિવારણ માટે બીજો હેતુ કહે છે --

‘एतावदग्रहेऽपि...’ અને આટલાના અગ્રહમાં પણ=કોઈ પુરુષ દ્વારા અદૃષ્ટસાધનતાવિષયક યાવદ્ યથાર્થ જ્ઞાનનો અગ્રહ હોતે છતે પણ, સર્વત્ર= સર્વ શિષ્ટમાં, શમાદિ લિંગ દ્વારા શિષ્ટત્વનો વ્યવહાર છે. એથી આ કુસૃષ્ટિ વડે શું ?=અદૃષ્ટસાધનતાવિષયકમિથ્યાજ્ઞાનઅભાવત્વરૂપ શિષ્ટત્વ છે, એ પ્રકારની કુસૃષ્ટિ વડે શું ? ॥૩૨॥

✽ અદૃષ્ટસાધનતાવિષયકત્વવિવક્ષાયामપિ - અહીં ‘અપિ’ થી એ કહેવું છે કે ત્રણ પ્રકારના અશિષ્ટત્વના નિવારણ માટે અદૃષ્ટસાધનતાવચ્છેદક પુરસ્કારાદિ ત્રણ ધર્મોથી અદૃષ્ટસાધનતા-વિષયકત્વની વિવક્ષા ન કરો તો શિષ્ટમાં પણ શિષ્ટત્વના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ આવે, પરંતુ આવી વિવક્ષા કરવામાં પણ સ્વાપાદિદશા હોતે છતે બૌદ્ધાદિમાં અતિવ્યાપ્તિ આવે છે.

✽ ‘एतावदग्रहेऽपि’ - અહીં ‘અપિ’ થી એ કહેવું છે કે કોઈક પુરુષ દ્વારા અદૃષ્ટસાધનતાવિષયક યાવદ્ યથાર્થ જ્ઞાનનો ગ્રહ હોતે છતે તો શમાદિ લિંગ દ્વારા શિષ્ટત્વનો વ્યવહાર છે, પરંતુ કોઈક પુરુષ દ્વારા અદૃષ્ટસાધનતાવિષયક યાવદ્ યથાર્થ જ્ઞાનનો અગ્રહ હોતે છતે પણ શમાદિ લિંગ દ્વારા શિષ્ટત્વનો વ્યવહાર છે.

✽ ‘शमादिलिङ्गेन’ - અહીં ‘આદિ’ થી સંવેગ, નિર્વેદ આદિ સમ્યક્ત્વનાં લિંગોનું ગ્રહણ કરવું.

✽ ‘बौद्धादौ’ - અહીં ‘આદિ’ થી જૈનો વગેરેને ગ્રહણ કરવા.

ભાવાર્થ :-

કેટલાક દર્શનકારો ‘અદૃષ્ટસાધનતાવિષયકમિથ્યાજ્ઞાનાભાવત્ત્વં શિષ્ટલક્ષણં’ એમ કહે છે, અને તે લક્ષણ વેદને માનનાર બ્રાહ્મણમાં સંગત કરે છે, તે ગ્રંથકારશ્રીને માન્ય નથી. તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -- ‘આ પ્રકારે પર વડે કરાયેલું શિષ્ટનું લક્ષણ, અમારા વડે કહેવાયેલા ‘અંશતઃ ક્ષીણદોષત્ત્વ’ રૂપ શિષ્ટના લક્ષણનું વ્યંજક છે, પણ પરદર્શનકારની નીતિથી સ્વતંત્ર લક્ષણ નથી.

તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જે પુરુષમાં અંશથી ક્ષીણદોષત્વ હોય, તે પુરુષમાં તત્ત્વને જોવાની સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રગટેલી છે, માટે તે શિષ્ટ છે. તેથી સર્વ સમ્યગ્દષ્ટિ પરલોકની સાધનતાના વિષયમાં મિથ્યાજ્ઞાનના અભાવવાળા હોય છે, આમ છતાં કોઈક સમ્યગ્દષ્ટિને પણ કોઈ સ્થાનમાં વિશેષ બોધના અભાવને કારણે ભ્રમ પણ થાય અથવા ગુરુનિયોગથી પણ કોઈ સ્થાનમાં સમ્યગ્દષ્ટિને ભ્રમ થાય એમ સંભવે છે. છતાં શાસ્ત્રના વિશેષ બોધવાળા એવા સમ્યગ્દષ્ટિમાં રહેલ પરલોકસાધનતાવિષયક મિથ્યાજ્ઞાનનો અભાવ એ શિષ્ટતાનો વ્યંજક છે. વળી, પરનીતિથી 'અદૃષ્ટસાધનતાવિષયકમિથ્યાજ્ઞાનઅભાવવત્ત્વ-શિષ્ટત્વ' એ પ્રકારનું સ્વતંત્ર લક્ષણ નથી જ; કેમ કે ગંગાજળમાં કૂપજળત્વ આદિ આરોપણ કરીને ત્રણ પ્રકારના ભ્રમવાળા પુરુષમાં શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિનો પરિહાર પૂર્વપક્ષી કરે, તોપણ સ્વાપાદિદેશમાં રહેલા બૌદ્ધાદિમાં પૂર્વપક્ષીએ કરેલું શિષ્ટનું લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત થાય છે; કારણ કે સ્વાપદેશમાં જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે. તેથી અદૃષ્ટસાધનતાવિષયક મિથ્યાજ્ઞાનનો અભાવ પણ બૌદ્ધાદિમાં પ્રાપ્ત થાય, અને પૂર્વપક્ષીને બૌદ્ધાદિ શિષ્ટ તરીકે માન્ય નથી, અને તેઓમાં શિષ્ટનું લક્ષણ જતું હોવાથી તે શિષ્ટનું લક્ષણ સમ્યગ્ નથી.

ગંગાજળમાં કૂપજળત્વાદિ આરોપણ કરીને ભ્રમવાળા ત્રણ પ્રકારના પુરુષોમાં જે રીતે શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ થાય છે, તે અને તેનો પરિહાર પૂર્વપક્ષી જે રીતે કરે છે, તે આ પ્રમાણે છે -

(૧) ગંગાજળમાં કૂપજળના ભ્રમવાળો પુરુષ :-

કોઈ પુરુષને 'ગંગાજળ અદૃષ્ટનું સાધન છે', તેવો નિર્ણય હોય, છતાં પૂરોવર્તી ભાજનમાં રહેલા ગંગાજળમાં કોઈક નિમિત્તથી 'આ કૂપજળ છે' એવો ભ્રમ થયો, અને તેથી કહે કે 'આ પૂરોવર્તી ભાજનમાં રહેલ કૂપજળ અદૃષ્ટનું સાધન નથી અર્થાત્ પરલોકના હિતનું સાધન નથી' તે પુરુષમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત થાય છે. તેના નિવારણ માટે પૂર્વપક્ષી પરિષ્કાર કરે છે :- 'અદૃષ્ટસાધનતાવચ્છેદકરૂપપુરસ્કારેણ અદૃષ્ટસાધનતાવિષયકમિથ્યાજ્ઞાનાભાવવત્ત્વં શિષ્ટલક્ષણં'

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે તે પુરુષ અદૃષ્ટ-સાધનતા-અવચ્છેદક એવા ગંગાજળત્વ ધર્મ પુરસ્કારથી ગંગાજળને અદૃષ્ટ સાધન નથી એમ કહેતો નથી,

પરંતુ કૂપજળત્વ ધર્મપુરસ્કારથી પુરોવર્તી ગંગાજળ અદૃષ્ટ સાધન નથી, એમ કહે છે. તેથી તે પુરુષમાં શિષ્ટનું લક્ષણ ઘટે છે; કેમ કે ગંગાજળત્વ ધર્મ પુરસ્કારથી અદૃષ્ટસાધનતાવિષયકમિથ્યાજ્ઞાનઅભાવવત્ત્વ તે પુરુષમાં છે, કારણ કે તે પુરુષ ગંગાજળત્વેન ગંગાજળને અદૃષ્ટનું સાધન માને છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે ગંગાજળને જેઓ અદૃષ્ટ સાધન માનતા નથી, તેઓમાં અદૃષ્ટસાધનતાવચ્છેદકરૂપ પુરસ્કારથી અદૃષ્ટસાધનતાવિષયક મિથ્યાજ્ઞાન છે; અને જેઓ ગંગાજળને અદૃષ્ટનું સાધન માને છે, તેઓમાં ‘અદૃષ્ટસાધનતા-વિષયક મિથ્યાજ્ઞાનનો અભાવ છે’, આમ છતાં પુરોવર્તી ભાજનમાં રહેલ ગંગાજળમાં કોઈ શિષ્ટ પુરુષને કોઈક રીતે કૂપજળત્વનો ભ્રમ થાય તો ‘આ કૂપજળ અદૃષ્ટનું સાધન નથી’ એમ તે પુરુષ કહે, તે સ્થાનમાં પુરોવર્તી પદાર્થમાં કૂપજળનો ભ્રમ છે, પરંતુ ‘ગંગાજળ અદૃષ્ટનું સાધન નથી’ તેવું મિથ્યાજ્ઞાન નથી, તેથી તે પુરુષ શિષ્ટ છે. આમ છતાં તે પુરુષમાં શિષ્ટનું લક્ષણ જતું ન હતું, તેના પરિષ્કારરૂપે શિષ્ટના લક્ષણનું વિશેષણ ‘અદૃષ્ટસાધનતા-વચ્છેદકરૂપ પુરસ્કાર’ આપવાથી તે પુરુષમાં આવતી શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ દૂર થાય છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે આ પ્રથમ પ્રકારના ભ્રમવાળા પુરુષને ‘ગઙ્ગાજલત્વેન અદૃષ્ટસાધનત્વેન’ કાર્યકારણાભાવ માન્ય છે. ફક્ત પુરોવર્તી ભાજનમાં રહેલ ગંગાજળમાં કૂપજળનો ભ્રમ છે, તેથી ‘આ કૂપજળ અદૃષ્ટ સાધન નથી’ એમ કહે છે. ત્યારે ગંગાજળમાં કૂપજળનો ભ્રમ છે=ગંગાજળમાં ‘ઇદંત્વાવચ્છેદેન’ ભ્રમ છે, પરંતુ ગંગાજળ અદૃષ્ટ સાધન નથી તેવો ભ્રમ નથી, માટે તે શિષ્ટ છે. આથી જ તે પુરુષ અદૃષ્ટસાધનતાવચ્છેદકરૂપ ગંગાજળત્વ ધર્મ પુરસ્કારથી ‘આ જળ અદૃષ્ટ સાધન નથી’ એમ કહેતો નથી.

(૨) કૂપજળમાં ગંગાજળના ભ્રમવાળો પુરુષ :-

વળી કોઈ પુરુષને ‘ગંગાજળ અદૃષ્ટનું સાધન છે’ તેવો નિર્ણય હોય, આમ છતાં પુરોવર્તી ભાજનમાં રહેલ કૂપજળમાં કોઈક નિમિત્તથી ‘આ ગંગાજળ છે’ એવો ભ્રમ થયો, અને તેથી કહે કે ‘આ પુરોવર્તી ભાજનમાં રહેલ ગંગાજળ અદૃષ્ટનું સાધન છે’ અર્થાત્ પરલોકના હિતનું સાધન છે, તે પુરુષમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત થાય છે. તેના નિવારણ માટે પૂર્વપક્ષી પરિષ્કાર કરે છે —

‘નિષેધમુખેન અદૃષ્ટસાધનતાવિષયકમિથ્યાજ્ઞાનાભાવવત્ત્વં શિષ્ટલક્ષણં’

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જે પુરુષને પુરોવર્તી ભાજનમાં રહેલા કૂપજળમાં કોઈક નિમિત્તથી ગંગાજળત્વનો ભ્રમ થયો, તેથી ‘આ જળ અદૃષ્ટનું સાધન છે’ એમ કહે છે; પરંતુ આ કથન નિષેધમુખથી નથી અર્થાત્ ‘આ પુરોવર્તી ભાજનમાં રહેલ ગંગાજળ અદૃષ્ટનું સાધન નથી’ એ પ્રકારના નિષેધમુખથી એ કથન નથી, પણ ગંગાજળ અદૃષ્ટનું સાધન છે, એ પ્રકારના વિધિમુખથી કથન છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે જે પુરુષને ગંગાજળ અદૃષ્ટનું સાધન માન્ય નથી, તે પુરુષ કહે કે ‘આ ગંગાજળ અદૃષ્ટનું સાધન નથી’ તે પુરુષમાં નિષેધમુખથી અદૃષ્ટસાધનતાવિષયક મિથ્યાજ્ઞાન છે, માટે તે પુરુષ શિષ્ટ નથી; પરંતુ જે પુરુષને ગંગાજળ અદૃષ્ટના સાધનરૂપે માન્ય છે, તે પુરુષમાં નિષેધમુખથી અદૃષ્ટસાધનતાવિષયક મિથ્યાજ્ઞાન નથી, માટે તે શિષ્ટ છે. આમ છતાં તે પુરુષને પુરોવર્તી ભાજનમાં રહેલ કૂપજળમાં ગંગાજળનો ભ્રમ છે, તેથી ‘આ ગંગાજળ અદૃષ્ટનું સાધન છે’ એમ કહે છે, પરંતુ ગંગાજળ અદૃષ્ટનું સાધન નથી, એવું મિથ્યાજ્ઞાન તે પુરુષમાં નથી. માટે ગંગાજળને નિષેધમુખથી અદૃષ્ટનું સાધન કહેતો નથી, તેથી તે પુરુષમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત થતું નથી.

અહીં વિશેષ એ છે કે આ બીજા પ્રકારના ભ્રમવાળા પુરુષને ‘ગદ્ગાજલત્વેન અદૃષ્ટસાધનત્વેન’ કાર્યકારણભાવ માન્ય છે. ફક્ત પુરોવર્તી ભાજનમાં રહેલા કૂપજળમાં ગંગાજળનો ભ્રમ છે, તેથી ‘આ ગંગાજળ અદૃષ્ટસાધન છે’ એમ કહે છે. ત્યારે —

કૂપજળમાં ગંગાજળનો ભ્રમ છે=કૂપજળમાં ‘ઇદંત્વાવચ્છેદેન’ ભ્રમ છે, પરંતુ ગંગાજળ અદૃષ્ટસાધન છે, તેમાં ભ્રમ નથી, માટે તે શિષ્ટ છે. આથી જ તે પુરુષ નિષેધમુખથી ગંગાજળને અદૃષ્ટસાધન કહેતો નથી.

(૩) ગંગાજળમાં ઉચ્ચિષ્ટત્વના ભ્રમવાળો પુરુષ :- વળી કોઈ પુરુષને ‘અનુચ્ચિષ્ટ=એંદું નહીં એવું ગંગાજળ અદૃષ્ટનું સાધન છે, તેવો નિર્ણય હોય, આમ છતાં પુરોવર્તી ભાજનમાં રહેલા ગંગાજળમાં કોઈક નિમિત્તથી ઉચ્ચિષ્ટત્વનો ભ્રમ થયો. તેથી કહે છે કે ‘આ ઉચ્ચિષ્ટ ગંગાજળ અદૃષ્ટનું સાધન નથી.’

વસ્તુતઃ તે જળ ઉચ્છિષ્ટ નથી. તેથી અદૃષ્ટનું સાધન છે, આમ છતાં તે પુરુષને 'આ અદૃષ્ટનું સાધન નથી' તેવો ભ્રમ છે. તેથી તેમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત થાય છે. તેના નિવારણ માટે પૂર્વપક્ષી પરિષ્કાર કરે છે --

'અદૃષ્ટસાધનતાવિરોધિરૂપાપુરસ્કારેણ અદૃષ્ટસાધનતાવિષયકમિથ્યાજ્ઞાનાભાવવત્ત્વં શિષ્ટલક્ષણં'

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે 'અનુચ્છિષ્ટ ગંગાજળમાં અનુચ્છિષ્ટ ગંગાજળત્વેન અદૃષ્ટસાધનતા છે' અને તે પુરુષને અદૃષ્ટસાધનતાના વિરોધી એવા ઉચ્છિષ્ટત્વરૂપ પુરસ્કારથી ઉચ્છિષ્ટ એવું ગંગાજળ અદૃષ્ટનું સાધન નથી, તેવો ભ્રમ થયો છે, પરંતુ અદૃષ્ટસાધનતાના વિરોધી એવા ઉચ્છિષ્ટત્વરૂપ-અપુરસ્કારથી જેને ગંગાજળમાં 'આ ગંગાજળ અદૃષ્ટસાધન નથી' એવો ભ્રમ હોય તેને મિથ્યાજ્ઞાન છે. તેથી ગંગાજળમાં ઉચ્છિષ્ટત્વના ભ્રમવાળા પુરુષમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત થશે નહીં.

અહીં વિશેષ એ છે કે આ ત્રીજા પ્રકારના ભ્રમવાળા પુરુષને 'અનુચ્છિષ્ટ-ગઢ્ગાજલત્વેન અદૃષ્ટસાધનત્વેન' કાર્યકારણભાવ માન્ય છે. ફક્ત પુરોવર્તી ભાજનમાં રહેલ ગંગાજળમાં ઉચ્છિષ્ટત્વનો ભ્રમ છે, તેથી 'આ ઉચ્છિષ્ટ ગંગાજળ અદૃષ્ટનું સાધન નથી' એમ કહે છે ત્યારે અનુચ્છિષ્ટ ગંગાજળમાં ઉચ્છિષ્ટત્વનો ભ્રમ છે=અનુચ્છિષ્ટ ગંગાજળમાં 'ઇદંત્વાવચ્છેદેન' ભ્રમ છે, પરંતુ 'અનુચ્છિષ્ટ ગંગાજળ અદૃષ્ટસાધન છે', તેમાં ભ્રમ નથી, માટે તે શિષ્ટ છે. આથી જ તે પુરુષ અદૃષ્ટસાધનતાવિરોધી ઉચ્છિષ્ટત્વ-રૂપ-અપુરસ્કારથી ગંગાજળને અદૃષ્ટસાધન નથી, એમ કહેતો નથી.

ત્રણ પ્રકારના પુરુષોમાં આવતી શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા જે પરિષ્કાર કર્યો, તેમાં નિષેધમુખ કહેવાથી બીજા પ્રકારના પુરુષમાં શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ દૂર થાય છે, તોપણ પ્રથમ પ્રકારના અને ત્રીજા પ્રકારના પુરુષમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત થાય છે; કેમ કે પ્રથમ પ્રકારનો પુરુષ 'આ કૂપજળ અદૃષ્ટસાધન નથી,' તેમ નિષેધમુખથી કથન કરે છે, અને ત્રીજા પ્રકારનો પુરુષ 'આ ઉચ્છિષ્ટ ગંગાજળ અદૃષ્ટ સાધન નથી', તેમ નિષેધમુખથી કથન કરે છે. તેથી એ બંને પુરુષમાં શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિના નિવારણ

માટે ‘અદૃષ્ટસાધનતાવચ્છેદકરૂપ પુરસ્કાર’ કહેવાથી પ્રથમ પ્રકારના પુરુષમાં શિષ્ટનું લક્ષણ ઘટે છે; કેમ કે પ્રથમ પ્રકારનો પુરુષ અદૃષ્ટસાધનતાવચ્છેદક ગંગાજળત્વ પુરસ્કારથી ‘આ ગંગાજળ અદૃષ્ટસાધન નથી’ એમ કહેતો નથી, પરંતુ ‘આ કૂપ જળ અદૃષ્ટ સાધન નથી’ એમ કહે છે. તેથી તે પ્રથમ પ્રકારના પુરુષમાં શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ દૂર થાય છે, તોપણ ત્રીજા પ્રકારનો પુરુષ ‘આ ઉચ્છિષ્ટ ગંગાજળ અદૃષ્ટ સાધન નથી, તેમ કહે છે. તેથી અદૃષ્ટસાધનતાવચ્છેદક ગંગાજળત્વ પુરસ્કારથી નિષેધ મુખથી તેનું કથન છે અર્થાત્ ‘આ ઉચ્છિષ્ટ ગંગાજળ અદૃષ્ટ સાધન નથી’ એ કથનમાં ‘ગંગાજળત્વરૂપ અદૃષ્ટસાધનતાવચ્છેદક ધર્મ છે અને આ અદૃષ્ટ સાધન નથી’ એ પ્રકારનું વચન નિષેધમુખથી કથન છે. તેથી બે પ્રકારના પરિષ્કાર કરવા છતાં ત્રીજા પ્રકારના પુરુષમાં શિષ્ટનું લક્ષણ અવ્યાપ્ત થાય છે. તેથી ‘અદૃષ્ટસાધનતાવિરોધી-રૂપ-અપુરસ્કાર’ કહેવાથી ત્રીજા પ્રકારના પુરુષમાં શિષ્ટના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ દૂર થાય છે; કેમ કે અદૃષ્ટસાધનતા વિરોધી એવા ઉચ્છિષ્ટત્વ ધર્મ પુરસ્કારથી ‘આ ગંગાજળ અદૃષ્ટ સાધન નથી’ એ પ્રકારનું ત્રીજા પુરુષનું કથન છે. માટે આ ત્રીજા પ્રકારના પરિષ્કારથી ત્રીજા પ્રકારના પુરુષમાં પણ શિષ્ટનું લક્ષણ ઘટે છે.

અહીં ગંગાજળને અદૃષ્ટ સાધન સ્વીકારવા દ્વારા ઉપલક્ષણથી પરલોકને સાધનારી યાવદ્ ઉચિત પ્રવૃત્તિમાં ભ્રમ વિનાના પુરુષનું ગ્રહણ કરવાનું છે.

‘યત્તુ અદૃષ્ટસાધનતાવિષયકમિથ્યાજ્ઞાનાભાવત્ત્વં શિષ્ટલક્ષણં’ એ પરનીતિથી સ્વતંત્ર લક્ષણ નથી, એમ પૂર્વમાં કહ્યું; અને તેમાં હેતુ આપેલ કે સ્વાપાદિ દશાવાળા બૌદ્ધાદિમાં આવું લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત થાય છે. ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે કે આ અતિવ્યાપ્તિનું નિવારણ અમે લક્ષણનો પરિષ્કાર કરીને કરીશું. તેથી ‘અદૃષ્ટસાધનતાવિષયકમિથ્યાજ્ઞાનાભાવત્ત્વં શિષ્ટત્વં’ એ શિષ્ટનું સ્વતંત્ર લક્ષણ સ્વીકારી શકાશે. તેના નિવારણ માટે ‘એતાવદ્’ થી હેતુ કહે છે -

આટલાના અગ્રહમાં પણ=કોઈ પુરુષ દ્વારા અદૃષ્ટસાધનતાવિષયક યાવદ્ યથાર્થ જ્ઞાનનો અગ્રહ હોતે છતે પણ, સર્વ શિષ્ટોમાં શમાદિ લિંગ દ્વારા શિષ્ટત્વનો વ્યવહાર થશે.

આશય એ છે કે આત્માની સર્વ કર્મરહિત અવસ્થા સુંદર અવસ્થા છે, અને આત્માની કર્મવાળી અવસ્થા અસુંદર અવસ્થા છે, તેવો બોધ સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે. વળી કર્મરહિત અવસ્થાની પ્રાપ્તિનો ઉપાય સર્વજનું વચન જ છે, તેવો સ્થિરબોધ સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે. તેથી જો સંયોગ અને શક્તિ હોય તો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ શાસ્ત્રના પરમાર્થને જાણીને તત્ત્વનો યથાર્થ નિર્ણય કરે. આમ છતાં કોઈ કૃત્યમાં 'આ કૃત્ય પરલોકના હિતનું સાધન છે' તેવો નિર્ણય ન પણ હોય, તો તત્ત્વને બતાવનારા ગીતાર્થ ગુરુનો નિર્ણય કરી તેમની પાસેથી તત્ત્વને જાણવા ઉદ્યમ કરે; અને ગીતાર્થ ગુરુ કોઈક સ્થાનમાં પરલોકવિષયક વિપરીત બોધવાળા હોય તો તેમના વચનથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને પણ વિપરીત બોધ થઈ શકે છે, અને ક્વચિત્ અનાભોગથી પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિને વિપરીત બોધ થઈ શકે છે; પણ મિથ્યાદૃષ્ટિને સ્વમાન્યતાના રાગથી તત્ત્વને જોવામાં પ્રવૃત્ત દૃષ્ટિ હોવાને કારણે જેવો વિપરીત બોધ થાય છે, તેવો વિપરીત બોધ સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોતો નથી; કેમ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં ભગવાનના વચનથી અન્યથા રુચિ કરાવનાર કર્મનો ઉપશમભાવ વર્તે છે. તેથી ભગવાનના વચનમાં સ્થિર રુચિ છે. માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં શમાદિ લિંગ દ્વારા શિષ્ટત્વનો વ્યવહાર થાય છે. તેથી અદૃષ્ટસાધનતાવિષયક મિથ્યાજ્ઞાનઅભાવવાળો જ પુરુષ શિષ્ટ છે, એ પ્રકારની કુસૃષ્ટિ વડે શું ?=એ પ્રકારની કુત્સિત કલ્પના કરવી ઉચિત નથી. ॥૩૨॥

इति सम्यग्दृष्टिद्वात्रिंशिका ॥१५॥

“લક્ષ્યતે ગ્રન્થિભેદેન,
સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ સ્વતન્ત્રતઃ ।
શુશ્રૂષાધર્મરાગાભ્યાં,
ગુરુદેવાદિપૂજયા ॥”

“ગ્રંથિભેદ વડે સિદ્ધાંતનીતિથી
શુશ્રૂષા અને ધર્મરાગ દ્વારા,
અને ગુરુદેવાદિ પૂજા દ્વારા
સમ્યગ્દૃષ્ટિ જણાય છે.”

: પ્રકાશક :

ગિતાર્થગંગા

૫, જૈન મર્ચન્ટ સોસાયટી, ફતેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.
ટેલિ./ફેક્સ : (૦૭૯) ૨૬૬૦૪૯૧૧, ફોન : (૦૭૯) ૩૨૯૧૧૪૭૧
E-mail : gitarthganga@yahoo.co.in

